

AHMET ÖZKAN (MELAŞVİLİ)
YÜKSEK MÜHENDİS MİMAR

GÜRCÜSTAN

TARİH EDEBİYAT SANAT FOLKLOR

Bogaziçi University Library

39001101461625

Bogaziçi University Library

39001101461625

14

1968
İSTANBUL

near

DİJİTAL KÜTÜPHANE

5
10
644

095

1968

BOĞAZICI
ÜNİVERSİTESİ
KÜTÜPHANESİ

430478

3

İÇİNDEKİLER

Sahife

HER HAKKI MAHFUZDUR

İSTANBUL
AKSİSEDA MATBAASI

KİTAP İSTEME ADRESLERİ

AHMET ÖZKAN
P.K. 199
BURSA

AHMET KİBRİTÇİOĞLU
Aksiseda Matbaası
İSTANBUL

Önsöz	5
Giriş	7
Gürcüistan'm Bağımsızlığı	10
TABİAT VE TABİİ KAYNAKLAR	17
GEZİ SAYFALARI	39
Dört Alman gazetecisi Gürcüistan'da	41
Evlıya Çelebi Gürcüistan'da	49
TARİH SAYFALARI	
Gürcüler, Gürcüistan	64
Gürcüistan Tarihi	68
Haçlı Seferleri Devrinde Kafkasya Tarihi üzerine	72
DİNLER	99
EDEBİYAT	129
Gürcü Dili	135
Gürcü Edebiyatı	141
Şota Rustaveli Üzerine	144
Şiirler	145
Hikâye	165
SANAT	177
MÜZİK	193
FOLKLOR	207
HALK OYUNLARI	216
Halk Dansları	221
Kartuli Stekva	231
BİBLİYOGRAFYA	

Ö N S Ö Z

İlkçağ medeniyetinin yaratıcıları Sümer ve Hititlere ak-raba olan Gürcüler, binlerce yıllık tarihleri içinde iki yüzyıl Selçuklarla, altı yüz yıldan fazla Osmanlılarla komşuluk etmişlerdir. Bu süre içinde, ülkenin yalnız ekonomisiye ilgilenen Selçuk ve Osmanlılar, Gürcüler hakkında araştırma yapmamışlar, onları yakından tanımak gereğini duymamışlardır. Bibli-yografya bölümümüzde görüleceği gibi, Gürcüler üzerine Os-manlı, Türk kaynak ve vesikalarının sayısı bir hayli kabarık olmasına rağmen yetersiz ve dağınıktır: Tarihçilerin verdik-leri kısa bilgiler, Gürcüstan'a ait tapu defterleri, hattı hüma-yun vesikaları vs... Ancak bunlar üzerinde yeterli inceleme-ler yapılmamıştır. Bugün hâlâ Türk okuyucusu, Gürcüstan Tarihi ve Gürcülere ilişkin özet halinde bilgiler veren kaynak-lar ötesinde ayrıntılı, ilmi eserler bulamamaktadır.

Birçok batı üniversitelerinde Gürcü filolojisi okutulurken, yetişen bilginler ingilizce, fransızca, almanca vs. dillerde ki-taplar yayınlarken Türkiye'de hâlâ bir hareket olmayışı üzün-tü vericidir.

Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan Yugoslavya, Roman-ya, Yunanistan ve Bulgaristan'da Türk filolojisi okutulmakta yetişen bilginler Başbakanlık arşiv dairesinde araştırmalar yapmaktadırlar.

Gürcüstan'ın başkenti Tiflis Üniversitesinde de Türko-loji okutulmaktadır. Türkiye'ye komşu tüm ülkeler, Türkiye'yi yakından tanımak çabası içinde iken, burada böyle çalışmalar olmayışı düşündürücüdür.

İşte bu eksiklik yüzünden Gürcüstan ve Gürcüler hakkın-da eksik ve yanlış bilgilere sahip bulunmaktadır.

Biz bu çalışmamızda Gürcüstan üzerine bilimsel araştı-rmaya dayalı bir bilgi demeti sunmak istiyoruz. Çalışmamız bir araştırma denemesidir. Hazırlanırken birçok güvenilir bi-

limsel eserlerden yararlanmış, tercümele yapılmıştır. Gösterilen dikkat ve titizlik kitap incelenirken göze çarpar kanısındayım. Fakat buna rağmen pek çok eksigimin bulunacağını kabul ederim. Ancak okuyucunun, hatalarımı iyi n yetime vererek, beni bağışlamasını rica ederim.

Çalışmamız bilimsel ve kültürel olup, politik amaç taşımamaktadır. Ancak bu hususta biraz şüpheli olanlara politik eğilimimizi, «Gürcüstan'ın Bağımsızlığı» yazımızda belirtmekte fayda mülâhaza ettik.

Bu çalışmada arzumuz, çok eski bir kültüre sahip Gürcüstan'ın coğrafi, tarihi, edebiyat, sanat ve folkloruna ilişkin özetler halinde bilgi vermek, konuyu derinliğine incelemek isteyenlere rehberlik etmeğe çalışmaktır.

Bu vesile ile esere değerli katkılarda bulunan yazarlara, basılması için bana cesaret veren ve maddi destekte bulunan hemşehrilere teşekkürlerimi sunmayı borç sayarım.

Bu çalışmamla, barışsever, konuksever, mert, güzel insanlar ve zengin tabiat ülkesi komşu Gürcüstan'a pencere açarak orayı kandil ile aydınlatmağa çalıştım. Birazlık da olsa amacıma ulaşırsam kendimi bahtiyar sayacağım. Kandil yerine lüks lâmbası, elektrik ışığı yada projektör kullanacak aydınlar çıkacağını temenni etmekteyiz.

Yazar

GİRİŞ

Gürcüstan Cumhuriyeti, Sovyetler Birliğinin güney ucunda Kafkas silsilesinin batısında küçük bir ülkedir.

Gürcü halkı, dünyanın en eski milletlerinden biri olup, çok eski ve hareketli bir tarihe sahiptir.

Asya ile Avrupa arasındaki coğrafi durumu ve diğer faktörler sosyal, politik, ekonomik ve kültürel evrimine etki yapmıştır.

Gürcüstan'ın avantajlı durumu ve tabii zenginliği daima fatihlerin ihtirasını çekmiştir. Ülke, Yunan, Roma, Bizans, Hazar, Arap, Selçuk, Osmanlı, Moğol, Timur, İran ve Rus istilâlarına uğramıştır.

Tahrip ve katliam ile gelen bu akınlar, gürcü halkını, zaman zaman tüm yok olmakla tehdit etmiştir. Her felâkete karşı cesaretle ve kahramanca yaptığı savaşlar, ona yüzyıllar boyunca milletini, geleneklerini, folklorunu, dilini ve uygarlığını koruma imkânını verdi.

Tarihi ve kültürel zenginliği, bağımsızlık savaşları, sayısız anıtlarla canlandırılmıştır. Yalnız ülke sınırı içinde kalanlar değil, dışarda kalan eski kiliseler, saraylar, kaleler ve diğer sivil yapılar uygar ve şerefli bir geçmişin tanıklarındır.

Gürcüstanla birçok millet ilgilenmiş, pekçok seyyah, diplomat, san'atkâr, tüccar ve bilginler değerli eserler bırakmışlardır.

Ülkenin çok zengin ve cömert bir tabiatı vardır. Yabancılar bu ülkeyi, Güneşli Gürcüstan diye adlandırırlar. Kafkas dağlarının haşmetli, panoramik görünüşü, tepelerindeki erimez buzulları, geniş ve şahane peyzajlı yaylalarında ve ovalarındaki meyve bahçeleri, bağlar ve tarlalar zümrüt halı desenleri teşkil ederler.

Derin boğazlarda çağlayanlar halinde akan akarsular, yapraklarını dökmeyen ağaçlı ormanlar, yüksek irtifalardaki göller, tropikal bitkileriyle Karadeniz sahilleri. Bütün bunlar Kafdağının en güzel ülkesi Gürcüstan'ı kısmen tasvir etmektedir.

Orada, tropikal bölgelerin sıcak, rutubetli, steplerin, sert, ve zirvelerin sovuğuna kadar değişik iklimlerle karşılaşılır.

Uygun iklim şartları, maden suları, sahane tabiat manzaraları, termal istasyonları, kaplıcaları ve karlı dağları her yıl onbinlerce turist görmektedir.

Gürcüstan'ın endüstriyel kaynakları da oldukça çoktur. Sel sür'atıyla akan akarsuları,engin enerji depolarıdır. Ülke, huy, bol manganez ocakları, çeşitli maden filizleri, her türlü minareller ve tabii inşaat malzemelerine sahiptir. Bütün bu kaynaklar ekonomik gelişmeye temel teşkil ederler.

Fakat çok eski olmayan bir geçmişte bu tabii kaynaklar işletilmiyordu. Rus İmparatorluğuna bağlı öteki ülkeler gibi Gürcüstan da yarı koloni durumunda bulunuyordu. Çar otokrasisi tarafından yapılan baskı, ülkeyi gelişmemiş ve daima muhtaç küçük köylüler seviyesinde tutuyordu. Rus Çarlığı bütün başarıları boğuyor, gürcü kültür ve dilini kötülüyordu. Ürettiği iptidai maddeler Rusya'ya yada dış ülkelere ihraç ediliyordu. Hemen hiç endüstrisi yoktu. Fakat Gürcüstan, bağımsızlığını ilân ettiği 26 Mayıs 1918 tarihinden sonra hummalı bir kalkınma faaliyetine başladı. Daha sonraki yıllarda köklü dönüşümler yapıldı. Birinci Cihan Savaşından sonraki 50 yıl içinde cumhuriyet, ağır endüstri ve modern ekipmanlarla süslendi.

İkinci Cihan Savaşından sonra gürcü endüstrisi gelişmeğe devam etti. Yeni dallar eklendi. Cumhuriyet pekçok elektrik santralleri, maden ocakları ve her türlü sanayi dallarına maliktir. Font, çelik, otomobil, borular, metal, halitalar, makine araçları, elektrikli lokomotif, tarım araçları vs. imal edilmektedir. Bütün bu sanayi dallarında çalışan teknik personel ve işçiler gürcü okullarından mezun olmuşlardır. Aynı za-

manda tarım alanında da köklü reformlar olmuştur. Eskiden tüketici durumunda olan köylüler üretici hale gelmiştir. Randıman çok yükselmiş çay, narenciye ve kokulu bitkilerle tarım alanı genişlemiştir.

«Made in Georgia» markası taşıyan mamuller birçok uluslararası sergi ve fuarlarda teşhir edilmektedir.

Tarım ve endüstrinin ahenkli bir şekilde gelişmesi, nüfusun sür'atle artmasına sebep olmuş, beş milyona yaklaşmıştır.

Tarım ve endüstri yansınra kültür ve eğitime de önem verilmiş, pekçok teknik, ihtisas, yüksek okul ve üniversiteler açılmıştır. Her yıl okul ve fakültelerini bitiren binlerce genç kız ve erkek kültür ve ekonomi alanlarında çalışmak üzere ülkeye dağılırlar.

Yirmi yıl kadar önce kurulan Gürcüstan İlimler Akademisinin çalışmaları olumlu yönde ilerlemektedir. Edebiyat da dikkate değer bir şekilde gelişmektedir. Müzik, resim, tiyatro ve sinema sanatları geniş halk kitlelerine hitabetmekte ve başarılar kazanmaktadır.

Gürcüler, diğer Sovyet halkları arasında kültürel ve ekonomik olarak en önde bulunmaktadırlar.

GÜRCÜSTAN'IN BAĞIMSIZLIĞI

Gürcüstan, binlerce yıllık tarihi boyunca pek çok istilâlara uğramış ve bağımsızlık savaşları vermiştir. Barışsever olmalarına rağmen yapmak zorunda kaldıkları savaşlardan şerefli sonuçlar almışlar, yenik düşünce millî haysiyetlerinden taviz vermemişler, galip çıkınca istismar etmemişlerdir. Konukseverlik, mertlik gibi hasletleri, müslüman komşuları tarafından da takdir edilmiş ve saygı gösterilmiştir: Haçlı seferleri devrinde, o zamanın Fransa ve İngilteresine oranla iki kat büyük, zengin ve mamur olan Gürcüstan, bağımsız önemli bir kiralıktı. Sayısı yüzbinleri aşan talim terbiye görmüş, muntazam ordusu vardı. Hal böyle iken haçlılarla birleşerek müslümanlara karşı savaş açmadılar, tarafsız kaldılar. Buna karşılık müslümanlar da, bir yandan haçlı savaşları bütün cepheleerde sürüp giderken, hristiyan gürcü hacılarına Kudüs'ün kapılarını açtılar...

Gürcüstan tarihinde savaş görmemiş nesil nadirdir. Savaşta doğuyor yada ölüyorlardı. Böyle bir ulusun biricik dileği «MŞVİDOBA: barış» olabilir. Sabahleyin uyanınca ilk sözleri «DİLA MŞVİDOBA: sabah barış, günaydın» dır. Vedalaşırken, «MŞVİDOBİT: barışla, selâmetle» denir. Fakat barış savaş sonunda kazanılan zaferle sağlanır. İşte bundan dolayı günün bütün karşılaşmalarında «GAMARCOBA; GAGİ-MARCOS: zafer; muzaffer ol, merhaba» diye selâmlaşırlar.

Gürcüstan'ın genel politik tarihi, tarih sayfaları bölümünde anlatılmağa çalışılacaktır. Bu bölümde daha çok 1917 Rus ihtilâlinden sonra Kafkasya'da geçen olaylar özetlenecektir: Tarih boyunca yapılan bağımsızlık savaşları yüzünden yıpranan gürcüler, XIX. yüzyılın başında Çarlık Rusyasının istilâsına uğradılar. Yıllarca süren mücadeleler sonunda, demokratik bir cumhuriyet kurarak tarih sahnesinde yeniden göründüler. Gürcüler gibi, diğer Kafkasyalı milletlerden Azeri-

ler, Ermeniler ve Çerkesler için, bağımsızlıklarına kavuştukları 1918 yılının mayıs ayı, özel bir anlam ve değer taşır.

Kafkasyalıların bağımsızlıklarına kavuşmaları, 1917 de Rusya'da patlak veren ve onun getirdiği karışık devreye rastladığı için bu olaylar, fırsattan faydalanılarak hemen düğünlümüş ve kolaylıkla elde edilmiş başarılar gibi görünebilir. Ancak yakından incelendiğinde, bu milletlerin bağımsızlıklarına kavuşmak için, çok uzun ve çetin bir mücadele devresi geçirdikleri görülecektir.

1917 - 1918 yıllarında Rusya'da ve Kafkasya'da geçen olaylar: Birinci Cihan Savaşı sırasında Rusya'da orduya ve şehirlere erzak yetiştirilememesi yüzünden, 12 Mart 1917 de Petersburg'da halk pazar yerini basıp yağma ediyor. Hükümet emir verdiği halde askerler halka karşı silâh kullanmıyor, hükümete karşı geliyor. Hükümetin, bu âsi birliği dağıtmak istemesi üzerine, Petersburg'taki diğer birlikler de isyana katılıyorlar. Hiçbir teşkilâtın kararı olmadan başlayan isyan, büyük bir ihtilâl şeklinde geliyor. Sonunda Çar II. Nikola, 15 Martta tahtından feragat vesikasını imzalamak zorunda kalıyor. Sekiz ay süren bu ihtilâl sırasında, ne mutedil liberaller, ne de sosyalistler ihtilâli koruyacak ve yürütecek kuvvetli bir merkez kuramıyorlar. 20 Temmuzda ihtilâlin selâmetini sağlamak için Kerenski hükümeti işbaşına geliyor. Güçlükler karşısında eğilmek istemiyen Kerenski hükümeti, ilk iş olarak memlekette bağgösteren dağılmayı önlemek için tedbirler düşünüyor. Bu arada özel bir Güney Kafkasya Komitesi kurarak, merkezi Rus iktidarını temsil eden bir yüksek komiserin gönderilmesini kararlaştırıyor. Ancak hükümetin ömrü uzun sürmüyor. 25 Ekim 1917 de bolşevikler iktidarı ele geçiriyorlar.

Bu olaylar tesirini Kafkasya'da hemen gösterdi:

Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi üzerine, Kafkasya'da bulunan Rus birlikleri bir müddet karışıklıklar içinde kendi başlarına kalıyorlar. Daha sonra bu birlikler, Kerenski hükümetine sadık kalarak, genel bir çözülmeye mani olur ümidiyle, Gürcüstan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarını

ilân etmeye teşebbüs ediyorlar. İçinde çeşitli ihtilâl guruplarının ve Rus ordusu mensuplarının bulunduğu bir meclis, Güney Kafkasya Birliğini 11-XI-1917 de oybirliğiyle kabul ediyor.

9 Nisan 1918 de Güney Kafkasya Federal Cumhuriyeti resmen ilân edildi. Böylece Kafkasya Birliğinin temeli atılmış oluyordu. Fakat bu sadece bir başlangıçtı. Henüz çeşitli güçlükler ortada duruyordu. M. Çenkeli'nin başkanlığında kurulan yeni hükümet, çeşitli meseleleri görüşmek üzere 11 Mayıs 1918 de Batum'da, Türkler ve Kafkas milletlerinin katıldığı bir konferansın açılmasına karar verdi. Fakat toplantı, çeşitli sebepler yüzünden bir sonuç alınmadan sona erdi. Güney Kafkasya Birliğinin gerçekleşememesi üzerine Gürcüler birlikten çıkarak 26 Mayıs 1918 de bağımsızlıklarını ilân ettiler.

Bazı çevrelere göre, Gürcülerin bu davranışı Gürcülere ve Kafkasyalılara çok şey kaybettirmiş, Kafkasya'nın Bolşevikler tarafından istilâ edilmesine yardım etmiştir, şeklinde yorumlanır. Başkalarının bu şekilde düşünceleri bizi ilgilendirmemekle beraber, bazı Kafkasyalı kardeşlerimizin de zaman zaman bu görüşe hak vermeleri bizleri üzmektedir. Bu tarz bir düşüncenin, savunuculuğunu kaptıkları Kafkasya Birliğine ne kazandıracığını bilmiyoruz. Fakat bilinen bir şey varsa o da Kafkasya Birliğinden hoşlanmayanlara çok şey kazandıracaktır.

Kanaatimizce gürcülerin bu davranışını, birliği parçalamak şeklinde yorumlamak ve onların Kafkasya Birliği hakkındaki düşüncelerini şüphe ile karşılamak olayları dar bir açıdan değerlendirmek olur.

Kafkasyalıların hayati menfaatlerinden doğan bu fikir, Gürcüler tarafından kuvvetle müdafaa edilmiş, gerek vatan-da ve gerek dışarda bu idealin yaşatılması için hiçbir fedakârlıktan kaçınmamıştır. Güney Kafkasya Birliği parçalanıp da Gürcüistan Cumhuriyetinin kurulduğu. 26 Mayıs 1918 de Gürcüistan millî şûrasının toplantısında bu düşünce şu sözlerle ifade edilmiştir:

«Arkadaşlar! Bugün, siz nadir ve aynı zamanda dramatik tarihi bir hâdiseye şahit oldunuz. Bu salonda bir devlet ortadan kalktı ve bir devletin temelleri atılmaktadır. Ölen ve doğan bu iki devlet arasında menfaat ayrılıklarının bulunmasına imkân yoktur. Müşterek bayrak altında birleşen Gürcü milleti, ülkemiz dışında yaşayan bütün komşu milletlerle ittifak tesis edecek ve böylelikle birlik yeniden kurulacak ve çöken devlet gözümüz önünde yeniden doğacaktır. Bu devlet, Kafkasya Konferansı, olacaktır. Yolumuz ve ideamız böyle bir birliğin tahakkukunu emretmektedir.»

Bu sözler değil Güney Kafkasya Birliği, bütün Kafkasya'yı içine alan bir konfederasyon ümit ve dileğini dile getirmekle, her çeşit iddia ve isnatları önceden reddetmektedir.

Bütün bu güç şartlar altında gerçekleştirilen bağımsızlık, yeni bir hava getirdi. Gürcüistan, diğer devletler tarafından tanınmasını beklemeden büyük bir kalkınma hamlesine girişti. Kurtuluşun verdiği coşkuyla çok kısa zamanda büyük işler başarıldı. Prof. J. Cavahişvili ve Prof. Melikişvili yönetimi altında Tiflis Üniversitesi kuruldu. Daha sonra Politèknik, Müzik Konservatuarı ve Güzel Sanatlar Akademisi bunu takip etti.

İçindeki çeşitli ideoloji cereyanlarına rağmen sosyal demokratlar duruma hakim idiler. Nitekim Şubat 1919 da yapılan seçimlerde sosyal demokratlar kazandı. Kurulan meclis, Neo Jordania'yı cumhurbaşkanı seçti. Böylece demokratik Gürcüistan Cumhuriyeti resmen kurulmuş oldu.

Bundan sonra Gürcüistan Cumhuriyeti yabancı devletlerle ilişkiler kurdu. Mayıs 1919 da Versay konferansına temsilcilerini göndererek, bağımsızlığının tanınmasını istedi. Önce Arjantin, sonra İngiltere, Fransa ve İtalya, daha sonra 7 Şubat 1920 de Japonya, 7 Mayıs 1920 de Sovyet Rusya, 24 Mayıs 1920 de Almanya, Gürcüistan Cumhuriyetini resmen tanıdılar. Sovyet Rusya'nın Gürcüistan'ı tanıması işleri oldukça kolaylaştırdı. Nihayet 26 Ocak 1921 de Versay fevkalâde konseyi Gürcüistan Cumhuriyetini hukuken tanıdı.

27 Ocak 1921 de Fransız maslahatgüzarı Aristid Briand, bunu Gürcüstan Hükümetine ve yabancı elçiliklere müjdeledi. Gürcüler bu olayı, aynı tarihe rastlayan Azze Nino bayramıyla birlikte kutladılar. Esaret zincirleri kopmuş, fırtınalar dinmiş ve ufuklar aydınlanmıştı. Vatanları üzerinde hür olmanın verdiği coşku, hayata yeni bir dinamizm getirmişti.

Fakat bu durum uzun sürmedi. Tiflis'te meydana gelen komünist ayaklanması üzerine, Rus ordusu, harb bildirisi yayınlamakla, Gürcüstan topraklarına girdi. Hükümet durumu protesto etti. Buna rağmen Ruslar bu hareketin halka karşı olmadığını ileri sürüyorlardı. 25 Şubat'ta kızılordu Tiflis'e girdi. Bunun üzerine hükümet Batum'a çekildi. Nihayet 18 Mart'ta son savaş da kaybedildi. Gürcü hükümeti Anavatanı terk ederek Fransa'ya gitmek zorunda kaldı.

Sovyetler, kapitalizm etkisinden uzak, bağımsız bir ekonomik düzen kurmalarına yardım etmek için, Gürcüstan'ı işgal ettiklerini iddia ettiler. Oysa bağımsız Gürcüstan esasen sosyalizm esasında kurulmuş bir cumhuriyetti. Bu durumu, Avrupa'nın tanınmış sosyalistlerinden Pierre Renaudel, Makdonald, Vanderveld, Kautski v.b. 1920 de Gürcüstan'ı ziyaret ettiklerinde bizzat tesbit etmişlerdi.

Sovyetler bugün de şunu tekrarlamaktadırlar: «Batılı kapitalistlerin esir milletler diye adlandırılan halkların, Sovyetler tarafından işgal edilmesi, o milletlerin yararına meydana gelmiş bir kültür hadisesidir. Eğer bu milletler Sovyet himayesine alınmasalardı, bugün geri kalmış birer sömürge olacaktı.»

Halen Sovyetler Birliği'nin en önemli cumhuriyetlerinden biri olan Gürcüstan Cumhuriyeti'nin, Başkenti Tiflis'te ayrı bir parlamentosu, millî marşı, arması ve bayrağı vardır. Eğitim ve resmî dili gürcücedir. Sovyet Anayasasına göre her cumhuriyet yabancı ülkelerle ticarî ve kültürel ilişkiler kurabilir, hatta birlikten de çıkabilir. Fakat bugüne kadar böyle bir hareket vaki olmamıştır.

Tarafsız gazeteci ve yazarların yazdıklarına göre, 15 Sovyet Cumhuriyeti arasında, en kalkınmış, uyanık, millî gelenek ve folkloruna en çok bağlı ve en fazla hürriyetin bulunduğu ülke Gürcüstan'dır. Böyle bir vatanın milliyetçileri, muhakkak ki, yurtlarının bağımsızlık konusu üzerine dışarda yaşayan gürcülerden fazla eğiliyorlardır. Fakat gürcü vatanperverleri bu konuda ne düşünürlər? Sorunun karşuğunu şu olayda aramağa çalışalım:

Prezidyumda Gürcülerle Ruslar arasında şu konuşma geçer:

Gürcüler:

— Biz Anayasaya göre Sovyetler Birliğinden ayrılarak bağımsız olmak istiyoruz.

Ruslar:

— Nüfusunuz az kendinizi koruyamazsınız.

Gürcüler:

— Sayı bir değer taşımaz. Soylu ve güçlüyüz. Vatanımızın savunmasında düşmanların üstesinden geliriz.

— İyi ama bu işte acele etmeseniz de nüfusunuz on milyona ulaşınca bağımsız olsanız daha iyi olmaz mı? diye cevap verir Ruslar.

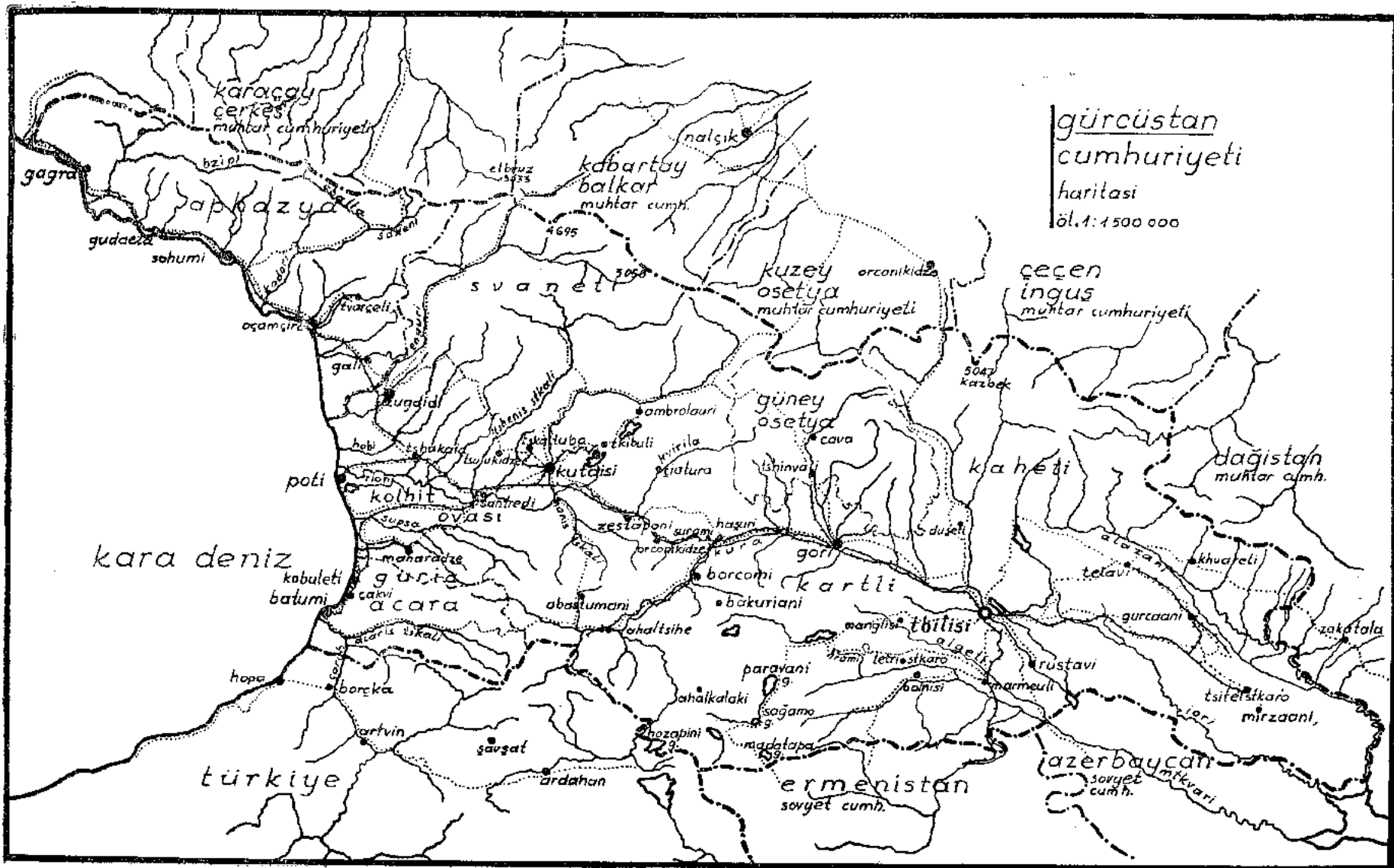
Bunun üzerine Gürcüler:

— Nüfusumuz on milyona çıkınca Sovyetlerden ayrılmak için dilekte bulunmamıza lüzum kalmaz. O zaman hakkımızı kuvvetimizle alırız...

KAYNAKLAR :

- 1 — Cafer Seyd Ahmet Kırmıer: Rus İnkılabı Hakkında konferanslar.
- 2 — Hakkı Raif Ayyıldız: Güney Kafkasya Cumhuriyetleri: Gürcüstan.
- 3 — A. Manvelişvili: Histoire de Georgie.
- 4 — Birleşik Kafkasya: Haziran 1953.

gürcüstan
cumhuriyeti
haritasi
öl. 1:1500 000

karacay
cerkes
muhtar cumhuriyeti

apkhazya

kabartay
balkar
muhtar cumh.

svaneti

kuzey
osetya
muhtar cumhuriyeti

çecen
ingus
muhtar cumhuriyeti

güney
osetya

kahebi

dağıstan
muhtar cumh.

kara deniz

poti

kutaisi

kartli

tbilisi

kabuleti
batumi

gurja

acara

borçomi

bakuriani

krustavi

türkiye

sarıkat

ardahan

ermenistan
sovyet cumh.

azerbaycan
sovyet cumh.

TABIAT VE TABİÎ KAYNAKLAR

TABIAT VE TABİİ KAYNAKLAR [1]

15 Sovyet Federatif Cumhuriyetlerinden biri olan Gürcüstan, Belçika ve İsviçre'nin iki katı büyüklüğünde yaklaşık olarak 70.000 km.² alanındadır. Kafkas Dağlarını merkez ve batısını işgal eder. Batıda genişlemesine Karadeniz sahiline açıktır. Hiç donmayan bu deniz ülkenin batı yöresini etkilemekte, iklimini ratıp ve elverişli hale getirmektedir.

Kuzeyde tüm heybetiyle Kafkas Silsilesi yükselmektedir. Akarsuların dağıtım yeri olan sırtları, kuzeyde ve güneyde bulunan Kafdağı ülkelerinin tabii sınırlardır. Gürcüstanın kuzeyinde, Karaçay - Çerkes, Kabartay - Balkar, Kuzey Osetya, Çeçen - İnguş ve Dağıstan muhtar cumhuriyetleri, güneyde Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye bulunmaktadır.

Engbeler:

Gürcüstan dağlık bir ülkedir. Karadenizden Hazar Denize kadar uzanan ve tabiatının orijinalitesini teşkil eden Kafkas Dağları, yayla, tepe, vadi ve sırtlarıyla önemli bir yer teşkil eder. Güneyde uzantıları Türkiye ve Ermenistan'da bulunan dağlar ve yaylalar mevcuttur. Büyük Kafkas dağları ile Güney Gürcüstan dağları, geniş yaylalar bölgesini sararlar. Karadenize açık Kolhit yaylası, kuzeyde Kafkaslar, güneyde Acara - İmereti zinciri tepelerile sınırlanmıştır. Kolhit'in Karadeniz sahili, tarlalar, bağlar, meyve bahçeleri narenciye ile kaplıdır. Sahillerde, kaphıcalar, bol güneşli deniz kentleri sıralanmıştır. Kolhit yaylası, doğuya doğru yukarı İmereti yaylasını meydana getirmek üzere yükselir ve Surami ile sınırlanır. Bu zincirin doğusunda iç Kartli, aşağı Kartli ve Kaheti uzanır.,

[1] La Géorgie Soviétique - Moscou, Sahife: 11-30.

Başlıca üç engebe bölgesi müşahede edilir:

1 — Büyük Kafkas silsilesinin boylamasına ve enlemesine olan bölgesi,

2 — Güney Gürcüstan'ın yüksek yaylalar bölgesi,

3 — İki bölge arasında ekvatore paralel olarak yerleşmiş hafif engebeleri arazi.

1500 km uzunluktaki büyük Kafkas bölgesinde, silsile boyunca sırtlar sayısız derin vadilerle kesilmişlerdir. Bu karışık yükseltiler ve çukurluklar kuzeye ve güneye akan akarsuların dağıtım yeridir. Ana zincirini en yüksek yerleri daimi kar ve buzullarla kaplıdır. Büyük Kafkasın en yüksek zirveleri ana zincirin üzerinde değildir. 5633 m. yükseklikteki Elbruz tepesi (Monblan'dan 823 m. daha yüksek) daimi buzullarla örtülür olup ana zincirin kuzeyine düşer. Ayrıca yan zincirleri vardır. İkinci yüksek zirve 5047 m. yüksekliğindeki ünlü Kazbek tepesi sönmüş volkandır.

Bu iki yüce tepe, büyük Kafkasya'nın en sivri yerleri olup «merkez kısmı» diye adlandırılır. En geniş yerleri 180 km. ile Elbruz, 110 km. ile Kazbek civarındır. Merkez kısmın doğusunda ve batısında masif, ülkenin içinde dağlık karakteri koruyarak yavaş yavaş alçalır.

Büyük Kafkas bölgesi ayrıca üç kuşağa ayrılır: Tam eksende yüksek iç kuşak, kuzey ve güneyi içine alan orta yükseklikteki dış kuşak; üçüncüsü de bunların dışında kalan dağ kollarıdır.

I — İç kuşak, ana zinciri ve bariz dağ görünüşünde olan yüksek yan zincirleri içine alır.

II — Dış kuşak bilhassa orta yükseklikteki yaylalardan teşekkül eder.

III — Batıda, zincirin devamında muhtelif engebeler vardır. Gagra, Bzipi, Arabika masifi, Kodori, Megreli, Leğhumi ve Raça dağları karstik yapıdadır.

Başka bir zinciri serisi: Aphazy, Svaneti, Şoda, Kedela ve Khocal masifi kristal şist ve kumtaşlı tüflerden teşekkül etmiştir.

Büyük Kafkasya'nın doğusunda kayaların yapısı daha üniformdur ve karstik engebe yoktur. Bu sırtların bir yerinde, 2000 - 2500 m. yükseklikte Kaheti ovası vardır. Dereleri, dağları derin boğazlarla sarp yamaçlar meydana getirmiştir.

Merkez kısmın engebeleri orta yükseklikteki sıra dağlar halindedir. Kuzey - güney yönünde vadileri vardır. En önemli dağlar Gudisa, Kharuli, Lomis - Alev, Gudamakar, Kartli ve Kaheti'dir.

Güney Gürcüstan yaylası iki jeolojik kuşağa ayrılır:

a — Volkanik yayla, Cavaheti'deki Tsalka, Gomareti, Dmanisi ve kuzeyden güneye sıralanmış volkanik konileri içine alır.

Ekvatore paralel çevrel zincirler kuşağı, Acara - İmereti, Trialeti, Ahalstih, Borcomi - Bakuriani dağlarını içine alır.

b — Ovalar: Gürcüstan'ın en geniş ovası Kolhit ovasıdır. Bu ovalar doğuda Kaheti ve Alazani'ye kadar uzanır. Aşağı Kartli'nin doğusunda, kuzey - batıdan güney - doğuya uzanan İori yaylası (ortalama yükseklik 700 - 800) yer alır. İç Kartli yaylası, Güney Gürcüstan yaylasının kuzey yamaçları ile büyük Kafkasya zincirinin arasındadır. Surami zinciri ülke engebelerinin coğrafi merkezini teşkil eder.

İklim:

Gürcüstan iki iklim etkisi altındadır: Ilımlı bölge ve subtropikal bölge iklimleri.

İklim bölgeleri jeolojik kuşaklara tastamam uyur ve engebelerle şartlanır. Bütün dağlık ülkelerdeki gibi yükseklik, ısıyla ters orantılı, yağışlarla doğru orantılıdır.

Hava sirkülasyonu şartları, nem ve ısı rejimi ile değişen beş iklim bölgesi vardır:

1 — Yüksek Kafkasya bölgesi:

Yüksek Kafkasya masifinde, deniz ve kara iklimi etkileriyle hava sık sık değişir. Hava cereyanları dağlar tarafından kesilerek yön değiştirir. Ana zincir, Gürcüstanı, kuzeyden sert kara ikliminin sızmasına karşı korur. Yüksek Kafkasya bölgesi

iki alt iklim kuşağına ayrılır: Rutubetli batı ile kuru havalı doğu.

I — Batı, çok yağışlar yapan daimi deniz havası ile örtülüdür. 2000 - 3000 m. yükseklikte yılda yer yer 2000 mm. ye kadar yağışlar görülür. Bu miktar sonbaharda ve kışın maksimumu bulur.

II — Doğu, Hazer denizi sahilinin kuru ovasile Orta Asya'nın yarı - çöl ve kurak steplerini andırır. Yağışları azdır. Bazan 500 mm. ye kadar iner. İlkbahar sonu ile yaz başlarında bu miktar maksimum olur. Kışlar daha az bulutlu ve kuru havalı geçer. Batı ile bu fark Karadeniz ve Kafkas masifinin genel yapısından uzaklaşmakla izah edilir. Kuzey - güney yönlü yüksek dağlar deniz rüzgârlarının getirdiği bulutları tutarlar.

Bu bölge ısı farkının az olmasile karakterize edilir. Ortalama ısı, temmuzda 2000 m. de 14 derecedir. Yazın rüzgârı boldur. Kuvvetli bir radyasyon, bol güneş ve temiz hava bu bölgenin diğerlerinden ayırıcı özellikleridir. Termal kaynakları da buna ekleyince Yüksek Kafkasya'nın kür istasyonlarının şifa yönünden önemi kolayca anlaşılır.

2 — Kolhit sübtropikal bölgesi:

Bütün Kolhit ovası deniz etkisi altındadır. İklimi ılımlı ve muntazamdır. Kışın en soğuk aylarında ortalama ısı 4 derecedir. Gagra'da sı Marsilya'dakinin aynı olup 7 derecedir. Gagra'da yıllık ortalama ısı 15,1° (Nis'te 15,0°), fakat yazları oradan daha serin kışları daha soğuktur.

Ekseriya her mevsim yağışlı geçerse de özellikle sonbahar ve kışın fazla yağar. Yıllık yağış toplamı 1200 mm. nin üstündedir. Batıda maksimum 2500 mm. ye ulaşır.

Büyük Kafkasya'nın güney - batı yamaçlarında Atchichko tepesi anfiatır halinde dağlarla çevrili olup yalnız Karadeniz tarafı açıktır. Buradan rüzgârlar nemli bulutlarını gönderirler. Burası ülkenin en yağışlı mahalli olup Kolhit ovası bundan sonra gelir. İlkbahar ve yaz daha kuru havalı, yazlar güneşlidir. 23° lik eşsıcaklık bütün Kolhit ovasını kaplar. Yaz bo-

yunca sema ekseri berraktır. Yazın en sıcak aylarda ısı Batum'da 37,2°, Gagra'da 38°, Kutais'i de 38,7°, Sohum'de 39,2° ye çıktığı zaman havanın izafi rutubeti oldukça yüksektir. Fakat gündüz denizden, geceleri karadan esen rüzgârlar bunaltıcı havayı hafifletir.

Sonbahar en güzel mevsimdir. Eylül ortasında hava serinleşir, rutubet azalır. Sonbaharın ilk yarısında hava genellikle açıktır. Yazın ısınmış deniz, ısıyı yavaş, yavaş geri vermeye başlar.

3 — Dağlara sokulmuş ovalar bölgesi.

Likhi zincirinin doğusunda Güney - doğu sınırına kadar kara iklimi hüküm sürer. Karadeniz'den gelen, rutubete doymuş hava, doğu ile batı arasında iklimik sınır rolü oynayan Likhi zinciri üzerinde derece, derece nemini yitirir. Kara iklimi, güney - doğuya yaklaştıkça, yavaş bir geçişle yarı çöl iklimi halinde kendini gösterir.

İç Kartli ve İç Kaheti'de Akdeniz iklimi hüküm sürer. Yazlar uzun ve sıcak, kışlar serindir. Kura vadisi iklimi Madrid ve Barselona'ninkine çok yakındır. Örneğin: Tbilisi (Tiflis) de yıllık ortalama ısı 12,6°, Madrid'te ise 13,3° dir. Yağış miktarları Tbilisi'de 537 mm., Barselona'da 518 mm., Madrid'te ise 419 mm. dir.

Dağlarla çevrili İç Kartli ve Kaheti yaylalarında sıcak yaz aylarında ortalama ısı 22,8° - 25° dir. Yıllık yağış ortalaması ise 500 - 800 mm. dir.

Gürcüstan'ın güney-batı ucundaki İori yaylası iklimi, yazları çok sıcak, kışları soğuktur. Yıllık ortalama ısı 10°, ağustosta maksimum 36°, ocak ayında minimum —32° dir.

4 — Güney Gürcüstan'ın yüksek yaylası:

En soğuk ayın ortalaması —3,8° den aşağı düşmez.

Burada iki alt iklim kuşağı göze çarpar. 1500 - 2000 m. Yükseltideki teraslar ve bu teraslara hakim olan volkanik tepelerin sırtları.

I — Eruşeti yaylası ile Arsiani sırtı gerisinde batıda bulunan en yüksek Cavaheti terası, güneye açık olup kara iklimi

etkisi altındadır. Kışları uzun ve soğuktur. Ocak ayında ortalama ısı 0° dir. Ahalkalaki'de en düşük ısı -31° ye inebilir. Kış ayları genellikle açık ve kurudur. Yazları kuru havalıdır. Yalnız tepeler yağışlıca geçer. 1700 m. deki Ahalkalaki'de ağustos ortalama ısı $16,7^{\circ}$ dir.

II — Yüksek sırtlarda yağışlar boldur. Yıllık ortalama ısı $1-2^{\circ}$ dir. Bütün yaz boyunca sabahları don yapar.

5 — Acara-İmereti ve Trialeti zincirleri kuşağı:

İlmlı dağ ikliminde, ölçülü rutubette ve bol güneşlidir. Bu yüzden yüksek vadilerde pek çok tedavi istasyonları gruplanmıştır.

1660 m. râkımındaki Bakuriani'de ocak ayı ortalaması, 100 m. aşağıda bulunan Davos'takinin aynı olup $-7,4^{\circ}$ dir. Temmuz ve ağustos ayı ortalaması, $14,8^{\circ}$, Davos'ta ise 12° dir. Bakuriani, açık havalı, dâimi karla örtülü, sakın kışları ve uygun arazisi ile çok sevilen sportif merkez haline gelmiştir.

Sular:

Gürcüstan nehirlerinin çoğu Karadeniz ve Hazer denizine dökülmektedir. Başlıcaları şunlardır: Alazani, Enguri (Nenskra kolu ile), Rioni, Kodori (Çhalta, Sakeni, Gvandara kolları ile), Bzipi, Tsheni-Tskali, Tereki vs. Bütün bunlar Kafkasya'nın dâimi karları ve buzulları ile beslenmektedir.

Kaynakları Acara-İmereti zincirleri ve Trialeti'de bulunan diğer önemli nehirler şunlardır: Acaris Tskali, Çorohi, Natanebi, Supsa, Khanis Tskali ve Kura.

Bu ırmakların rejimi, mevsim karları, sağanaklar ve yer altı sularıyla şartlanmıştır. Mayıs ayına kadar dağlarda kalan mevsim karları yaz ayı başına kadar akarsuları besler. İlkbaharda suların kabarmasından sonra temmuzda, dâimi kar ve buzulların erimesi ile yeniden sular yükselir. Sonbaharda ise yağışlar ve yer altı suları ile beslenir. Kışın ısı düşüncü sular alçalır.

Batı Gürcüstan akarsuları, yıllık debinin % 35-65 ini teş-

kil eden yağış suları ile beslenir. İlkbahar ve Sonbaharda bazan çok büyük kabarmalar görülür.

Karların erimesi ve sağnaklarla beslenen yüksek dağlar bölgesi ile yukarıda adı geçen tepeler bölgesi arasında, karstik sular kuşağı vardır. Yağışların bol olmasına rağmen, yer üstü akarsuları nadirdir. Bu durum karst tabiatındaki arazi ile açıklanabilir. Karstik sular, Aphazia, Megrelistan ve Raça'da karstik çukurlarda birçok göller teşkil ederler. Aynı zamanda Ritza, Amtkehl gibi daha geniş ve derin vadiler içinde akarsuları tutan göller de mevcuttur.

Doğu Gürcüstan'ın büyük akarsuları düzensiz debiye sahiptir. Ülkenin ana nehri olan Kura'da böyledir. 1515 km. uzunluktaki bu nehir akış yatağı üzerinde 384 km. boyundaki toprakları sular. Kaynakları Türkiye'de mansabı Azerbeycan'dadır. Başlıca kolları şunlar: Büyük Liakhvi, Aragvi, Alazani sol kolları teşkil eder. Sağdakiler ise: Dzama, Tana, Tedzami, Khrami'dir. Bütün bunlar Kura nehrinin debisini teşkil eder. Üzerinde yapılan sulama kanalları şebekesi ile ve kara iklimi etkisinde bulunan ovalarda kurak yaz mevsimindeki buharlaşma nedenleri ile suları hissedilir derecede azalmıştır.

Doğu Gürcüstan'da özellikle Kaheti'de sel suları kuvvetli kabarmalar yapar. Su taşmalarına, kabarma zamanlarında birden gelen şiddetli sağnaklar sebep olurdu. Aniden yükselen sular yakın zamana kadar güzergâhındaki herşeyini tahribederdi. Şiddetli seller, tarlaları, yolları, su ve çamur altında bırakır, köprüleri sürükler, meyva bahçeleri ve bağları süpürüp götürürdü. Birkaç saat içinde arazi güç tanınır hale gelirdi.

Halen bu tabiat âfetinden korunmak için pek çok çalışmalar yapılmaktadır. Su kenarlarında yapılan ağaçlamalar ve muhtelif teknik tedbirler sayesinde su taşmaları azalmıştır.

Gürcüstan tezatlar ülkesidir. Kolhit çok ratıp olduğu halde İori yaylasında tatlısu bulunmaz. Gölleri ve kaynakları tuzludur, çorak, kara hidrografik karakteri gösterir.

Güney Gürcüstan yaylasının bir kısmı, hidrolojik ve hidrojeolojik şartlarla meydana gelmiş lav terasları halindedir.

Cavaheti volkanik yaylası, bütün Kafkasya'da göl bakımından en zengin mahaldir. Başlıcaları şunlar: Paravani, biskuri, Khantchali, Khozapini, Madatapa ve Sağamo. Bütün bu göller önemli su rezervlerini ihtiva edip değişik menşeler arzederler: Bir kısım nehirlerin önüne çıkan tabii engellerle meydana gelmiş, bazıları arazi çukurlarında teşekkül etmiştir. Bu göller, aralarında yer altı ve çoğu kez yer üstü suları ile birbirlerine bağlantılıdır.

Cavaheti gölleri, yağışlar ve yer altı suları ile beslenir. Bahkçılık yönünden büyük değer taşıyıp berrak sularında alabalık, sazan, verikorinüs, tekir vs. çok bulunur.

Topraklar:

Gürcüstan arazisi çok değişiktir. Bir yandan sahil ovalarının sübtropikal iklim etkisi altında teşekkül etmiş bütün nüanslarıyla kırmızı, sarı topraklara, diğer yandan Eldari steplerinin çorak ve İori yaylasının gri-kara topraklarına raslamak kabildir.

Ülkede engebelerin çokluğu toprakların ve bitkilerin net bölünmelerini meydana getirmiştir.

Kolhid ovasının en alçak kısmında turbalı topraklar hakimdir. Sonra bazı sübtropikal tarıma, bağcılığa ve mısır ekimine elverişli kumluk arazi gelir. Komşu dağlarda çok münbit sarı ve kırmızı topraklar vardır. Kıymetli endüstriyel ve sübtropikal bitki tarımı yapılır.

İç Kartli ve Kaheti'nin geniş ovaları, meyva, bağ, sebze ve hububat tarımına elverişli eski alüviyonlu topraklardır. Aşağı Kartli ovası, meyva, sebze ve hububat ürünü yetişen kestane rengi topraklara sahiptir.

Gare-Kaheti yaylasında hububata elverişli kestane rengi ve kara topraklar hakimdir. Yaylanın güneyinde, gri, esmer ve tuzlu topraklar vardır.

Doğu ve batıdaki nehirlerin aşağı kısımları kabakgiller ve hububat tarımı yapılan alüviyonlu toprakla örtülüdür.

Büyük Kafkasya'nın orta yükseklikteki yamaçları ve Güney Gürcüstan yaylasının çevre sırtları ağaçlık ve ormanlıktır. Kumla karışık esmer topraklara maliktir. Devamlılık göstermezler. Çünkü en sarp yamaçlar su akıntıları ve kaymalar yüzünden çıplak kalmışlardır. Yüksek sırtlar ve yaylaların yukarı terasları, çakıllı meralar ve zayıf topraklardır.

Büyük Kafkasya'nın güney-batı yamaçları boyunca Aphazya, Megrelistan, Raça, Leçumi ve Yukarı İmereti'nin karstik bölgesine tekabül eden karbonatlı topraklar yatmaktadır. Aynı topraklar Kafkaslar'ın batısında ve Tsivi-Gombori zincirinin kuzey yamaçları üzerinde daha az yaygındır. Bu topraklar tarıma ve özellikle bağcılığa çok elverişlidir. Ayrıca Aphazya'da tütün tarımı da yapılır.

Bitkiler:

Gürcüstan bitkileri zengin, orojinal ve çeşitlidir. Ülkenin vadi ve dağ yamaçlarını süsleyen geniş ve içaçıcı ormanları boldur. Ormanlar, yüzyıllar boyunca insanoğlu tarafından müdahale edilmesine rağmen, orijinal ve tabii durumunu az-çok korumuştur.

Kolhit ovasını saran yamaçlar 800 m. yüksekliğe kadar, gürgen, kestane, kayın, kızılalgaç, ıhlamur, akçağaç, dışbudak ve meşenin bütün türlerini toplayan ormanlarla kaplıdır. Bu ulu ağaçlı ormanlar, sübtropikal iklimin sıcak rutubetini seven ve çoğu üçüncü zamana ait, gür gür yeşeren ağaççıklar ve çalılar üstünde yükselir: Yalnız Raça, Megrelistan ve Aphazya dağlarının kalkerli topraklarında biten şimşir; batıdaki dağların rutubetli yamaçlarını şatafatlı bir manto gibi örten Karadeniz yaban gülü ile tafian; her yere intibak eden açalya ve çoban püsküllü vs.

Kolhit'te üçüncü zamandan kalma porsuk ağacı, dzelkova gibi tipik bitki ve çiçeklere de raslanır.

Büyük Kafkasya'nın güney-doğu ormanları, arkaik tür-

ler yönünden daha az zengindir. Orman içi bitkileri yalnız aşağı kuşağın en ılık ve en muhafazalı yerlerinde yetişir. Doğu Gürcüstan'da çoban püskülü ile cılız şimşirden başka türlere raslanmaz.

Sarmaşıklarla sarılmış olmasına rağmen bu bölge ormanları içine girilemez yoğunlukta değildir.

Doğudaki ormanlarda esas iki tür hakimdir: Meşe ve gürgen. Yapılan üretim, ormanların ilk şeklini epice değişikliğe uğratmıştır. Kara iklimi nedeni ile burada ağaçlar ağır büyümektedir. Kesilen ormanları ağaçsız bırakmamak amacı ile Kartli'de, Tbilisi civarının manzarasına önemli katkıda bulunan yerli tür Kafkas çamları, katırtırnağı ve sumak gibi bitkiler dikilmiştir.

Büyük Kafkasya yamaçlarına tırmanan turist, önce zemini kır çiçekleri ile bezenmiş gürgen ormanı bölgesine girer. Daha yukarda Kozalaklılar ve karışık ağaç ormanlar başlar. Aynı ağaçlara, Güney Gürcüstan yaylasının kuzey sırtlarında 1250-2300 m. rakımlardaki ormanlarda da raslanır. Kozalaklıların büyük bir endüstri değeri vardır. Karışık ağaçlar ve Kozalaklılar bölgesinde yoğun kesim yapılmaktadır. Bu keresteler inşaat ve sellüloz sanayiinde kullanılır. Birinci sırada Kafkas köknarı, çam ve türleri gelir.

Doğuda ve batıdaki ovalara sokulmuş ormanlardan pek azı korunabilmiştir. Kolhit ovası hemen tamamen meyvelik, bağlık ve süptropikal tarımla örtülü olup ormanları nadirdir. Sahilden yapılan tarımsal baskılarla ormanlar çekilmiş, mahalli bitkilerin yerini sıcak ülkelerden getirilmiş egzotik bitkiler yer almıştır.

Doğu Gürcüstan ovalarına sokulmuş ormanlar da çok azalmış bulunuyor. Kartli'de tarlalar ve meyvelikler hakimdir. Alazani ve İori vadilerinde geniş arazi, hububat tarlalarına tahsis edilmiştir. Ünlü Kaheti bağları, vadinin sonunda çevrel tepelerin ayaklarına kadar uzanır. Eski ormanların yerini, yeni tabii bitkiler aldı. Kura, İori, Alazani sahillerinde aşağı teraslarda sarmaşıklarla sarılmış dar bantlar halinde

kızılağaç, kavak, halef ve dut ağaçları vardır.

Dağların inişlerinde içinde münferit gürgen ve meşe bulunan ağaççıklar hakimdir. En yaygın olanları şunlardır: Yabani üzüm, palta, nerprön, akdiken, yabanigül, kadıntuzluğu, Gürcüstan hammelleri, sumaklar ve gürgen fidanları.

Gürcüstan'ın eski başkenti Mtsheta civarında çorak arazide seyrek bitmiş halde enteresan arkaik ardıç ağaç türleri vardır. Kolhit de kurak arazide seyrek halde bitmiş ağaçların çoğunluğunu çitlembik ve fıstık ağaçları teşkil eder.

Doğu Gürcüstan ovası boyunca doğuya doğru ilerledikçe ortalama yağış miktarları azalır, ısı yükselir, buharlaşma yoğunlaşır. Bundan ötürü kurak yazlarda İori yaylası gibi bazı bölgeler gölden farksızdır. Kızgın bir güneş, tuz ocakları ve pelinle kaplı bu toprakları sık, sık kavurur. Kuraklık azalınca pelin yerini buğdaygillere, idrisotlarına vs. bırakır.

Tarım alanlarını aşağıda bırakan ormanlar, 1800-2100 m. yüksekliğe kadar dağ yamaçlarına uzanırlar. Kara ikliminin hüküm sürdüğü ve izafi rutubetin azaldığı büyük Kafkasya'nın doğusunda ormanlar 2300 m. ye kadar yükselir. Tuşeti' de masiflerin hizasında çam, yabani gül, kayın ve üvez ağaçlarına raslanabilir. Bu ormanların yukarısında dağ alt bölge bitkileri ile dağ bitkileri başlar. Meralarda seyrek olarak yaban mersinleri yetişir. Daha yücelerde meralar derece, derece azalır, çimen adaları halini alır en sonunda daimi karlarla son bulur.

Hayvanlar:

Gürcüstan hayvanları komşu ve özellikle Orta Asya hayvanlarına benzer. Ayrıca ülkeye has türler yönünden pek çok orijinel hayvanlar vardır. Büyük Kafkasya ve Gürcüstan'ın yüksek yaylaları tipik dağ hayvan türleri barındırır. Seyyahlar, bazan sarp kayaların yamaçlarında profilden masif boynuzları ile çok güzel silüetler halinde dağ tekelerini görebilirler. Bazan zarif görünüşleri ile ala geyiklerle karşılaşılır. Küçük memeliler arasında promete fareleri, Dağıstan köstebekleri, gri zizel vs. bulunur.

Kır kuşları arasında, dağ hindisi, dağ kekliği, çalı horozu ve kartal bulunur.

Akarsularda ve dağ göllerinde alabalıklar, verikorinüs ve diğer kıymetli balıklar yaşar.

Orta yükseklikteki ormanlarda palearktık orman hayvanları meridional türlerdir.

Kesif ve büyük ağaçların bulunduğu, güneş ışınlarının pek az sızdığı orman içlerinde hayvanlar çeşitli ve zengindir: Orta boy ayılar, yaban domuzları, karaca, tilki, vaşak, kurt, geyik, yabankedisi, kayalar arasında bulunan zerdeva, porsuk, kirpi, sivri sıçan, orman faresi, tavşan vs. g.zlenir. Meridional hayvanlarla çok karşılaşılır, fakat leopar tamamen tükenmiştir.

Kuş türleri mevsimlere göre değişir: Akdeniz ve Orta Asya'dan gelmiş göçmen kuşlar, kışı geçirmek üzere, sıcak ülkelere göç ederler. Böcekçil kuşlar ise, kozalak ormanları ve dağ bölgelerinde, yabangülü, kadıntuzluğu, halef, akdiken gibi bitki meyveleri ile beslenmek üzere vadilere sığınır.

Sayırsız köyler ve büyük şehirler bulunan Gürcüstan ovalarında insanlığı, hayvanlar âleminin türlerini hissedilir derecede değiştirmiştir. Fakat diğer yandan vahşi ve tabii yedekler halinde korunması için çaba harcadığından ülkeye has orijinal hayvanları bol miktarda görmek kabildir.

Kolhit hayvanları herşeyden önce bölgesel türlerinin çokluğu ile karakterize edilir: Aphazya ve Karadeniz kirpisi; sürüngenlerden Kolhit kertenkelesi, kızıl engerek, Kolhit sakanguru vs. Kuşlar arasında Kolhit sülünü, Kolhit saksagani, Kafkas alakargası, Kafkas şakrak kuşu vs.

Kaheti, aşağı Kartli ve iç Kartli'de ova hayvanları doğu Akdenizdekilere benzer. Bazan Anadolu ve Orta Asya türlerini de içine alır. Akdeniz vaşak'ı, ceyran antilopu, Kafkas kirpisi, kayalık zerdevası, kır sıçanı vs. ile karşılaşmak kabildir.

Kuşların çoğunluğunu kır kuşları yada çalı kuşları teşkil eder.

Sürüngenlerden kertenkele türleri, boynuzlu İran engereği, tavuk türü kır kuşları; omurgasızlardan akrepler, falanjid vs.

Son yıllarda Gürcüstan hayvanları yeni türlerle zenginleştirilmeğe başlanmıştır. Bakuriani'de gümüş ve beyaz renkli tilkiler ve çeşitli zerdeva türleri yetiştirilmektedir. Kaheti'ye getirilen yaban köpeği (nikteröt) yeni iklime intibak etmiştir. Batıdaki sulara atılan küçük bir balık türü olan gambuzi sinek türlerini tüketmiş ve böylece sıtmanın kökünü kazımıştır.

Ekonomik Değerler, Tabii Kaynaklar:

Tabiat, zenginliklerini Gürcüstan'dan esirgemez. Ülke üzerinde mineraller, beyaz kömür, her türlü bitkiler, bereketli topraklar, elverişli iklim, kaplıca ve termal istasyonlar vs. biraraya gelmiştir.

Dağlardan sür'atle akan akarsuları, zengin enerji kaynaklarıdır. İzafi enerji kudreti bakımından Gürcüstan Fransa'yı, 15, İtalya'yı 8,5, İsveç'i 4,5, Norveç'i 2,5 defa geçer. Akarsulardan elde edilen potansiyel enerji yılda ortalama 15,5 milyon kw. dir. Teorik miktar 135,8 milyar Kwh. dir. Fert başına düşen enerji üretimi bakımından Gürcüstan dünyada dördüncüdür. Bu konuda aşağıdaki listeyi vermekte fayda düşündürmüştür.

1963 yılında muhtelif ülkelerde nüfus başına düşen net enerji üretimi:

B. Amerika	5,324 kwh.
İsveç	5,244 »
İsviçre	3,613 »
Gürcüstan	3,410 »
İngiltere	3,045 »
B. Almanya	2,523 »
Avusturya	2,335 »
Fransa	1,861 »
Çekoslovakya	1,861 »
Sovyet Rusya	1,835 »
İspanya	0,785 »

Portekiz	0,461	»
Yunanistan	0,372	»
Türkiye	0,126	»

Gürcüstan'ın batı bölgesindeki tabii olanaklar teknik müdahalelerle değerlendirilmiş pekçok hidroelektrik santraller kurulmuştur. En büyük enerji rezervleri, yüksek Kafkasya'nın güney yamaçlarındaki akarsularda mevcuttur. Rioni ve kollarında yıllık enerji ortalaması 5 milyon kw. dir. Sonra Enguri, Kodori ve Bzipi gelir. Batıdaki santrallerde elde edilen enerji yılda 11,5 kw. yani tüm ülkenin akarsularından elde edilenin % 74 ünü teşkil eder. Dağuda en kuvvetli nehir Kura'dır. Sonra Aragvi, Alazani, Khrami gelir.

Çok eski çağlarda da Gürcüstan nehirleri sulama işlerinde kullanılıyordu. Bu amaçla halen Kura, Alazani, İori, Büyük Ljakhvi, Ksani, Khrami, Aragvi, Rioni, Tskhenis-Tskali, Kvirila nehirlerinde diğer küçük derelerden faydalanılmaktadır. Enguri, Alazani, Pirikita, Bzipi vs. sularında sallarla kereste nakliyatı yapılır. Rioni'nin aşağı kısımları ise taşıt araçlarının işlemeğine elverişlidir.

Gürcüstan aynı zamanda zengin madenlere de sahiptir. Başta kömür gelir. Nakerali zincirinin eteğinde Kutaisi Şehrinin 40 km. kuzeyinde Tkibuti huy ocağı vardır. Aphazeti'de Oçamçire şehrine 35 km. mesafede bir başka huy ocağı, güneyde Ahaltsihe linyit ocağı vs. Tkvartcheli'deki ile karışmış halde karbonize edilmiş Tkibuli huyu metalurjide kullanılır. Tkvartcheli ülkenin en önemli ocağıdır. Ahalthise ocakları Gürcüstan'ın üçüncü kömür rezervleridir. Linyitleri termik santrallerde ve evlerde tüketilir. Bunlardan başka ikinci derecede önemli başka ocaklar da mevcuttur.

Son zamanlarda Ambrolauri civarında Şaori huy ocağı bulunmuştur. Hafif kükürtlü olan kömür metalurjide kullanılmasında diğerlerinden daha avantajlıdır.

Tkibuli sistleri yakıt gazı ile elde edilmesine yarar. Gürcüstan petrol arazisine de sahiptir. Bugüne dek düzinelerle, Ka-

heti ve diğer bölgelerdeki petrol kaynaklarına rastlanmıştır. En önemlileri Mirzaani, Patara, Şiraki ve Kaheti de Eldari'dir. Fakat petrol yalnız baştan iki yerde üretilir.

Ülkede aynı zamanda turba yatakları vardır. Başlıcaları batıda sahilde bulunur ve şunlardır: Poti, Redut-kale, Khobi, Bebe-Sir, Sohumi, Natanebi, Gonio, Meria, Anaklia, Otckhamuri, Kobuleti, Diditchkoni. Bu turbalar subtropikal tarımda mükemmel gübre olarak kullanılır.

Muhtelif enerji kaynaklarının potansiyel rezervleri oranları yüzde olarak şöyle değerlendirilebilir:

Madeni yakıt (huy, linyit, şist)	3,4
Petrol ve tabii gaz	4,7
Odun	0,8
Beyaz kömür	91,1

Gürcüstan yeraltı ürünlerinin en önemlileri, batıda Satchkhere civarında ocakları bulunan manganezdır. Maden cevheri oranının yükselkiği, zararlı karışımların olmayışı, elverişli ve ride olması, rezervlerinin çokluğu ve nihayet Karadeniz limanlarına yakın olması Tchiatura ocaklarına istisnai bir değer vermektedir. Gürcüstan manganez ocaklarındaki maden filizinin kalitesi Hindistan, Brezilya ve Gana'dan aşağı kalmaz.

Tchiatura manganezi endüstride, özellikle metalürjide ferre-manganez, siliko-manganez, siloko-spiegel vs. elde etmek için kullanılır. Peroksit denen manganez cevherinin kıymetli bir türü, kimya sanayiinde ilkel madde olarak iş görür. Son zamanlardaki yoğun çalışmalarla cevher üretimi yüzde yüz mükemmelleştirilmiştir. Bundan başka Zestafoni, Ambrolauri'de ocaklar mevcuttur.

Cumhuriyette bundan başka pek çok mahallerde pirit, manyetit, hematit ve lomonit gibi demir cevherleri bulunur. Çok zengin olan bu ocaklar Güney Gürcüstandaki Poladauri ocaklarına benzerler. Doğuda Dzama nehrinin yukarı kısmında bulunan Dzama manyetik demir ocağından elde edilenler de endüstride çok kullanılır.

Bunlardan başka başlıca şu ocaklar vardır: Güney Osetya, Aphazeti, Acara ve Bolnisi civarındaki kurşun ve çinko ocakları. Endüstriyel değeri olan en önemli çinko-kurşun ocakları arasında şunları da zikretmek kabîl: Güney Osetya'da Kvaisi, Aphazya'da Dzışra, Bolnisi'de Madneuli.

Bakır ocaklarının bulunduğu yerler: Telavi'de Artani, Bolnisi'de Madneuli, Kvareli'de Loduani, Kazbegi'de Devdoraki ve Acara.

Ülke madeni olmayan mineraller bakımından da çok zengindir. Kimya sanayiinde kıymetli iptidai madde olan baryum oksidi miktar ve kalite bakımından Sovyetler Birliğinde birinci gelir. Ocaklar doğuda ve batıda Rioni nehrinin ortasında yaygındır. En önemlileri Kvaisi (Güney Osetya), Madneuli (Bolnisi), Tchordi (Ambrolauri), İoneti, Mekvene (Tskhaltubo) Tsitsikvari (Aphazeti) vs. dir. Baryum oksit ihraç edilmektedir. Petrol sanayiinde, vernik imalinde vs. kullanılır.

Ülkede mevcut bentonik ve sübbentonik kilin büyük bir ekonomik değeri vardır. Kutaisi'de Gumbra köyü civarında çıkarılmaktadır. Eskiden bu killer Amerika'da Florida'dan ithal edilirdi. Amerikan kili floridin Gürcü kili gumbrinden bariz surette düşük kalitededir. Gumbrin petrol üretiminde yağların çıkarılmasında kullanılır.

Andezite, muhtelif yerlerde raslamak kabîldir. İşletilmesi en kolay olanları Kazbegi ve Borjomi civarındaki ocaklardır. Borjomidekiler şunlardır: Sakotchao, Dapsa, Bakuriani. Andezitten büyük kimya fabrikaları için araçlar yapılır.

Ahalsihe şehrinde elektroteknikte kullanılan diyatomit üretilir.

Tetri-Tskaro'nun Algeti havzasında ve diğer bölgelerde çok kıymetli litografik taş bulunur.

Madeni olmayan mineraller arasında Abanoi, Kvakhtchiri, Motsameti, Gelati, Tkvartcheli, Gega dolomitleri ile Ahalsihe akikleri ünlüdür.

Doğuda kurak bölgede tuzlu göller (Mukhravani, Azamburi, Gldani, Nadarbasevi) yakınında mirabilit ocakları yer alır.

İnşaat malzemeleri: mermer, marn, jips, tüf, kalker, seramik kili, arduvaz vs. Çeşitli türleri ile gürcü mermerleri Sovyetler Birliğinde tanınmıştır. Bazı türleri Yunanistan ve İtalya'nın en iyi mermerlerinden aşağı kalmaz. Büyük şehirlerde yapı şantiyelerinde geniş surette kullanılmaktadır. Tskhaltubo'daki Kursebi teşenitleri, Zestafoni'deki Godogani ve Eklar'da çıkan beyaz taşlar, yapılar için mükemmel kaplama taşlarıdır. Genel olarak yapılarda hafif, yontması kolay, iyi kaliteli volkanik tüfler kullanılır. Birkaç yıldanberi yine kaplama işlerinde kullanılmak üzere Bolnisi mermer ocakları işletilmektedir.

Zestafoni, Maharadze ve Çakva'da güç eriyen toprak ocakları, Telavi'de arduvaz, Gori'de marn ocakları, pek çok mahallerde de jips, seramik kili ve kalker ocakları mevcuttur.

Gürcüstan termal kaynakları ile ün salmıştır. Sayıları bine ulaşır. Her cins su mevcut olup, bir kısmı ülkeye özgüdür. En ünlüleri arasında şunları sayabiliriz: Tskhaltubo radyoaktif suları, Borjomi hidrokarbonate sodik gazlı suları, Menci sülfüröz klorüre sodik suları, Sairme hidrokarbonatlı sodik kalsik suları, Lugela klorürlü kalsik sular, Utsera çelikli ve gazlı alkalın suları, Nunisi ılık sülfürlü sular, Zvare alkalino-salin gazlı suları, Esentuki'dekine benzeyen Cavi alkalino-salin kaynakları, Tbilisi sıcak sülfürlü alkalın suları. Terkip ve ısı bakımından Tbilisi kaynakları, Kotöro ve Pirenelerdeki Barej, İtalya'daki Batagliya, Viyana'daki Baden'e benzemektedir. Bu arada Akhtala çamur banyoları zikre şayandır.

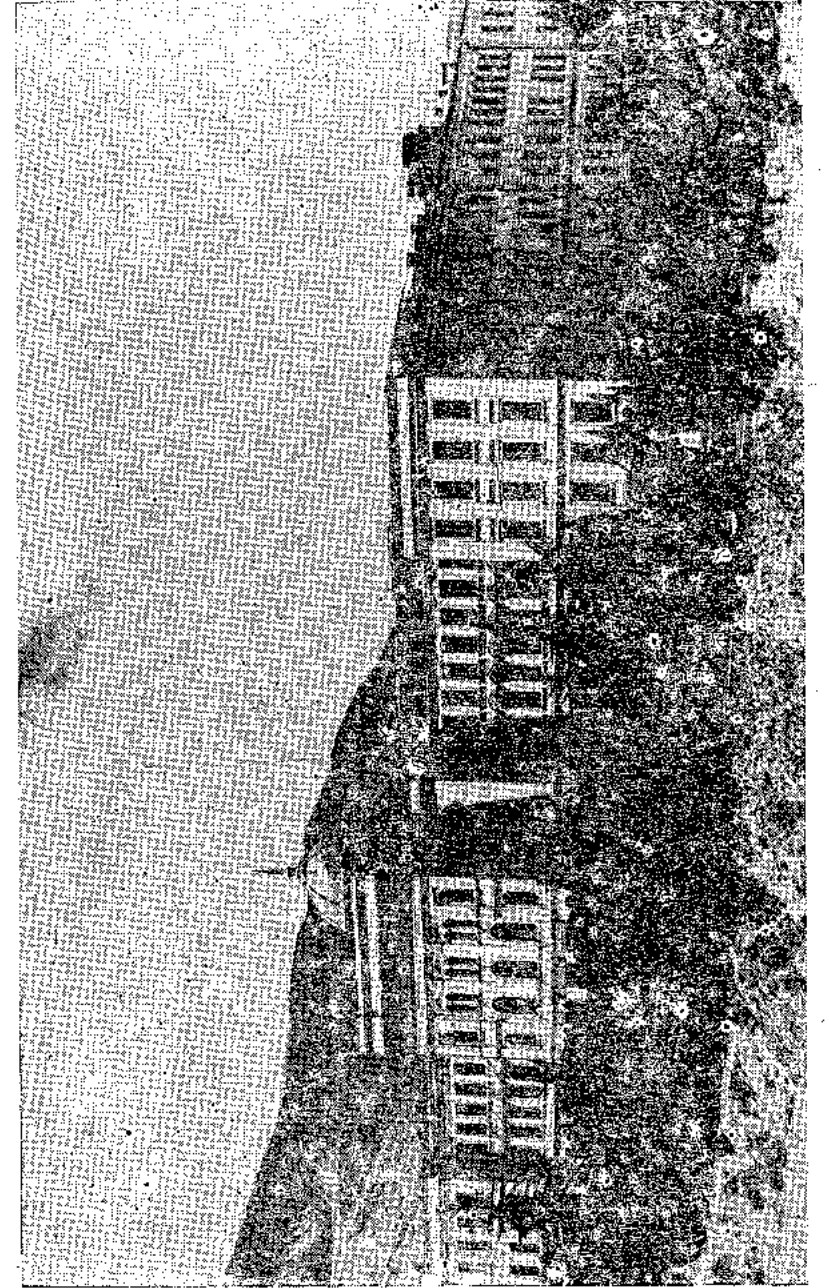
Arızah ve karmaşık engebeler muhtelif ekonomiyi şartlandırır. Dağlar ve kolları ülkenin % 87 sini, ovalar % 13 ünü kaplar. İşlenebilir topraklar çok sınırlıdır. Pek çok tarlalar dik yamaçlar üzerinde dar ve küçük parseller halindedir. Bu durum araziye değerlendirmeyi ve makine ile çalışmayı güçleştirir.

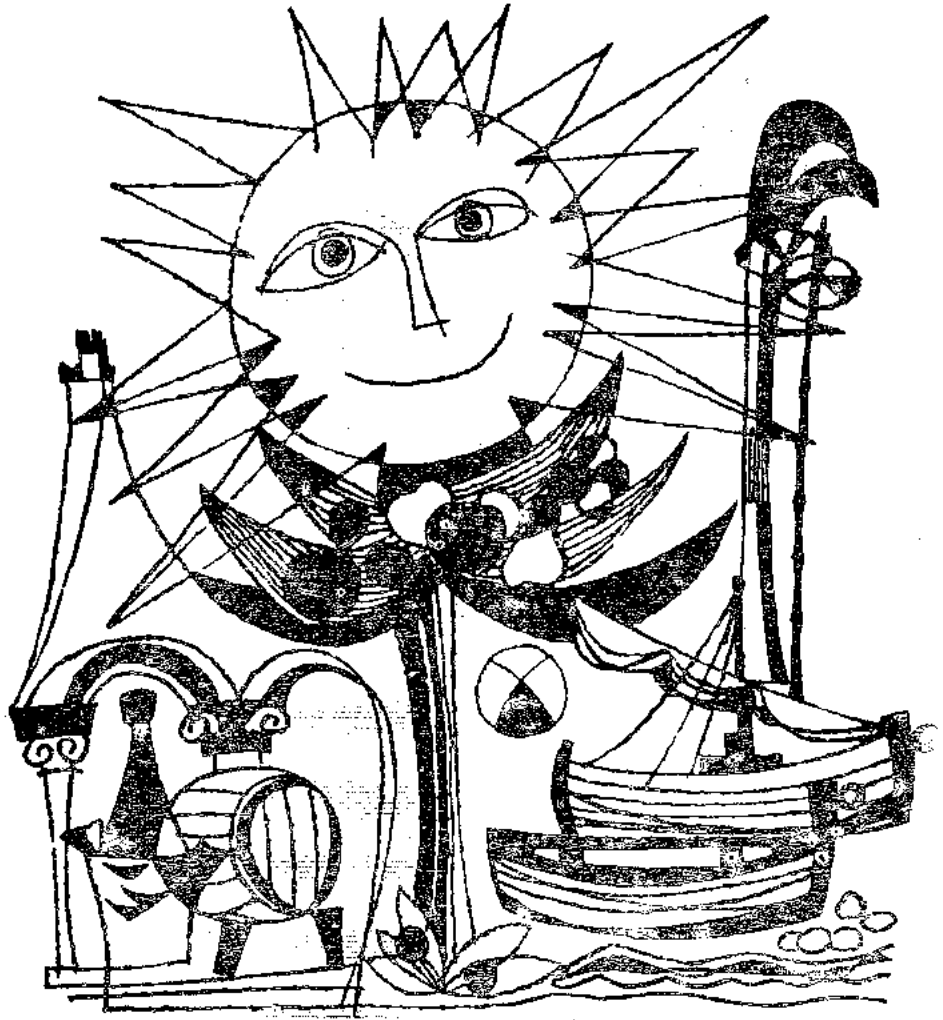
Mümbit ovalarda entensif tarım yapılır. İlim ve teknik olanaklarla engebeler engelinin aşılması mümkün olmuş, tarım geliştirilmiştir. Tarım alanlarını genişletmek amacı ile halk doğuda sulama, batıda kurutma, çok meyilli arazide teraslama ve yeni tarla açma çabalarına girişmiştir.

Farklı iklimler, tarımın muhtelif dallarında gelişmesine yol açmıştır. Denize yakın çevrelerdeki süptropikal iklim, kıymetli bitkilerin yetişmesine elverişlidir. Çay, limon, portakal, mandalina, okaliptüs, bambu vs. Civar dağlık bölgede bağcılık ve meyvacılık yapılır.

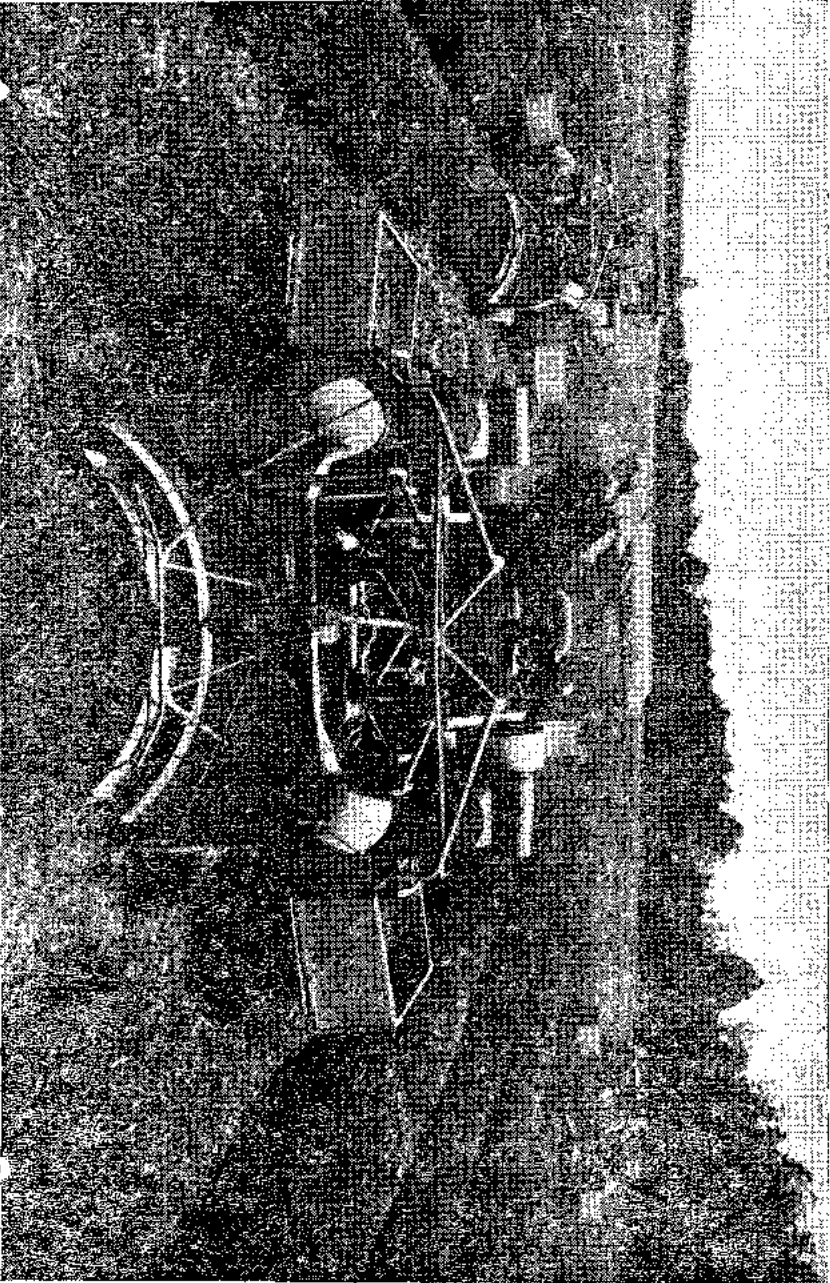
Ölçülü bir rutubet, bol güneş, çok soğuk olmayan kışlar, uzun ve sıcak yazlar İmereti, Kaheti ve Kartli'de hububat, bağcılık, meyvacılık ve sebzeçilik tarımını elverişli kılmıştır. Doğuda tarıma uygun arazi, Kura vadisi, Khasuri nehri mansabi ve Alazani vadisidir. Yayla steplerinde tarım yapılması için sulama zorunluğu vardır. Dağlık ve dağ altı meraları ile doğudaki stepler önemli bir ekonomik değer taşırlar. Birinciler yaz otlakları, ikinciler ise kış otlaklarıdır.

Ormanlar bilhassa su ve toprağı koruyucu rol oynarlar. Ancak küçük bir kısmı kesime ayrılmıştır.

GEZİ SAYFALARI

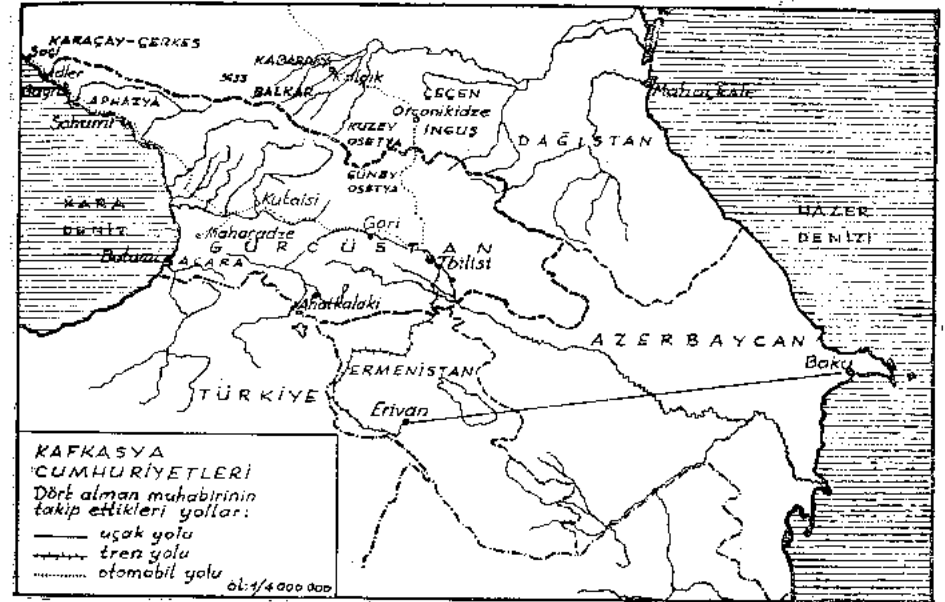

Gürcü mühendislerinin patenti Sakartvelo çay toplama makinesi

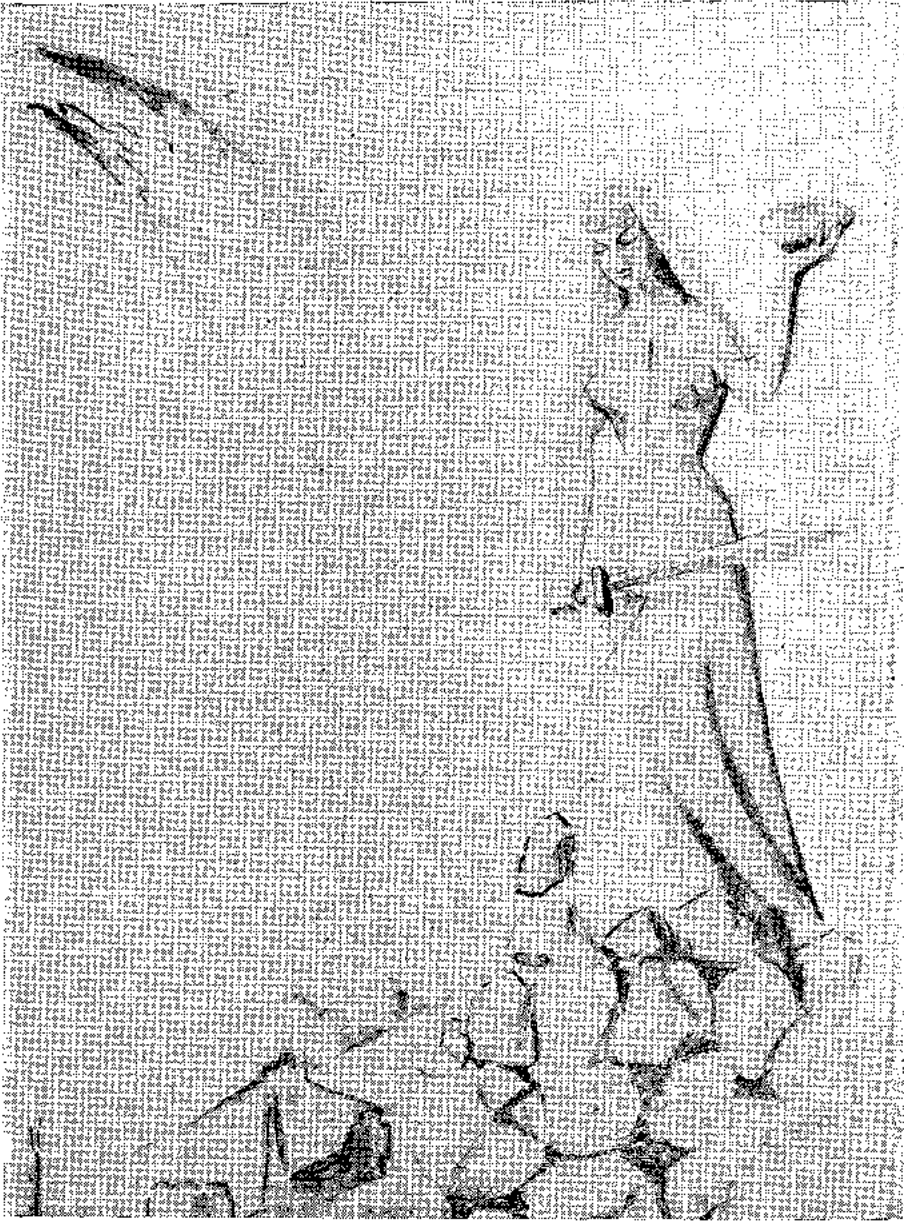
DÖRT ALMAN MUHABİRİ GÜRCÜSTAN'DA

Dört Alman gazete muhabiri 1965 yılında Gürcüstan gezisi tertip etmişlerdir. Otomobil, tren ve uçakla 6000 km. yol aldıktan sonra yazı ve resimlerle bir röportaj serisi hazırlamışlar, Almanca BUNTE dergisinin 1965 yılı 46, 47, 48 ve 49 sayılarında yayınlamışlardır. Yaptığımız kısmî çeviri aşağıda sunulmuştur:

Gürcüstan Sovyetler Birliğinin Bayyerasıdır. 15 Sovyet Cumhuriyetinin hiçbirinde bu şekilde kendi başına buyruk olmasına rastlanmaz. Bura halkı gürcüce konuşur, resmi dilleri gürcücedir. Yazıları da başkadır. Araplar bu ülkeye Gürcüstan derler, Moskova bir hayli uzaktır. Gezi yolumuz üzerinde, XII. yüzyılda hüküm süren Gürcüstan Kraliçesi Tamara devrinden kalma kalelere ve saraylara rastlanmıştır.

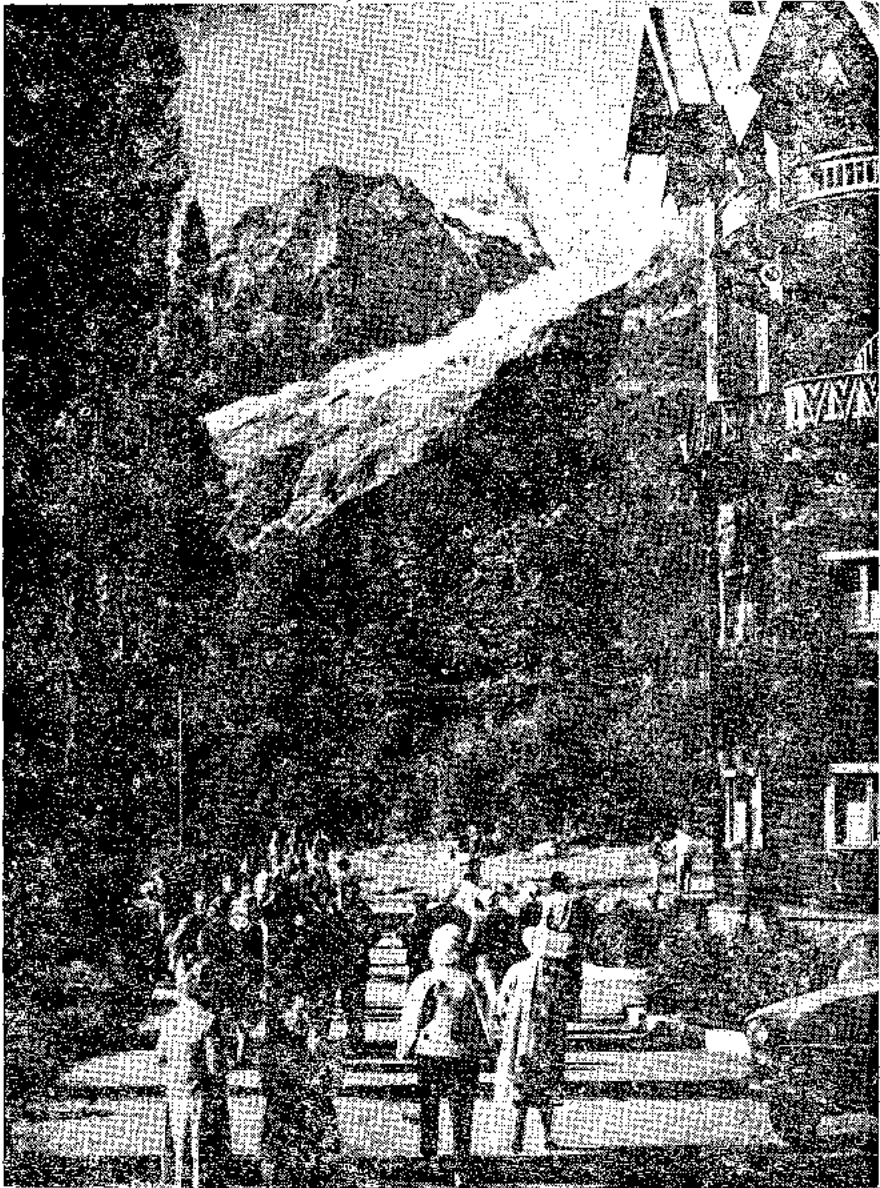

Gürcü annesi: Gürcüstan Cumhuriyetinin başkenti Tbilisi şehrinin hakim bir yerinde ülkenin sembolü vardır. Bu, sağ elinde kılıç, sol elinde tabak bulunan Gürcü annesinin simgesi. Her yıl, 1. Ocak'ta, Tbilisi'de, Gürcü annesinin sembolü olarak...

Avda: Resimde muhabirler ellerinde bölgeye has 30 kg. ağırlığındaki dağ keçilerinin boyunzarıyla görülmektedir.

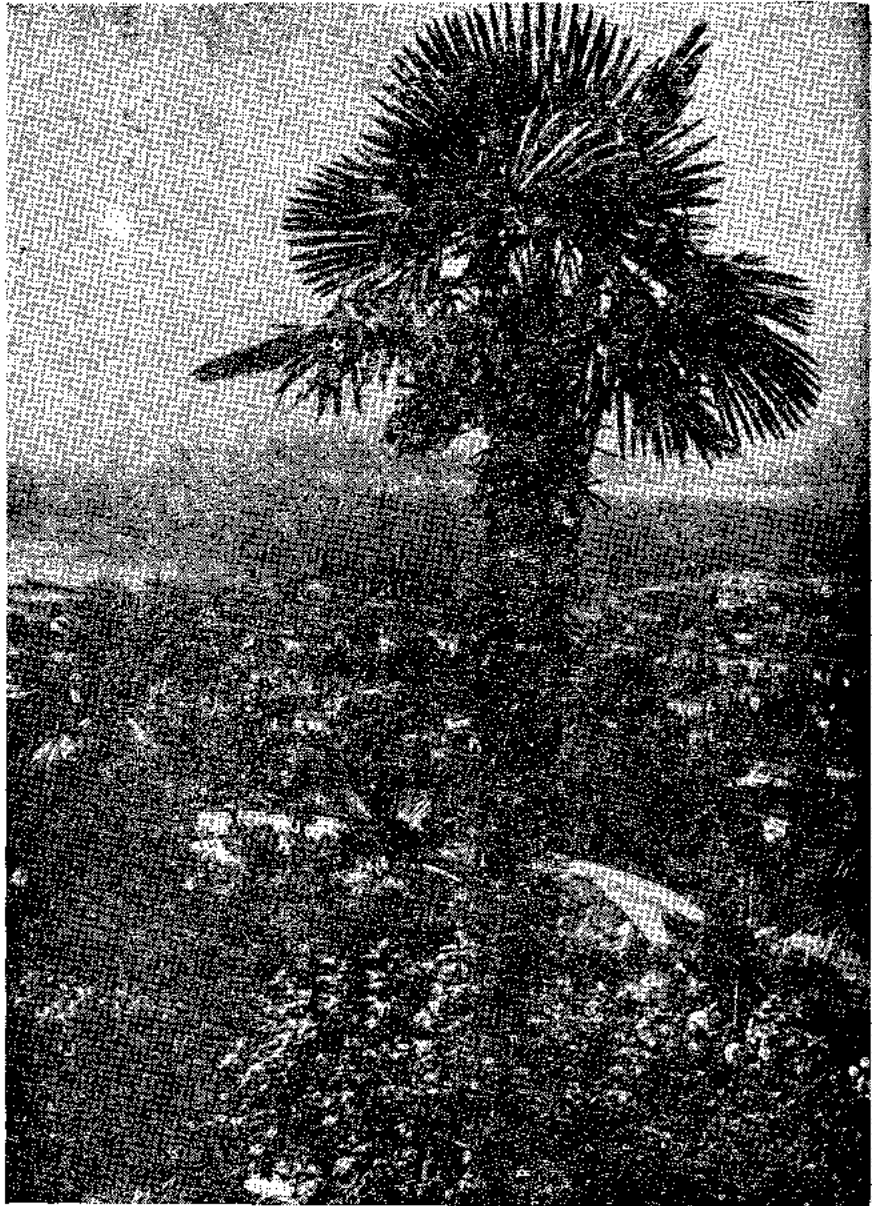

Cennete bir bakış: Dambal, Kafkasya'da sportif ve turistik küçük bir kasaba. Batılı turistlere serbest olmamakla birlikte sovyet vatandaşlarına yaz kış açık. Buraya pek çok günlük geziler tertib edilir. Resimde İsviçre'dekilere benzeyen

Geceğin bir ziyafet sofrası: Masa, maydanözgillerden kişmiş gibi çeşitli otlar, sarımsaklı sos ile hazırlanmış alabalıklar, çeşitli av kuşları, kebablar ve meyvalarla süslenmiştir.

Turist kenti Sohuni: Grstan Cumhuriyetine bağlı Aphazy Muhtar Cumhuriyeti'nin başkenti Sohun'ye gemilerle pek çok turist gelir

Ateşli düğün dansı: Misafirler ve yeni evliler için oynanır. Hiç bir yerde burada olduğu gibi ateşli danslara raslanmaz. Dans ilerledikçe ani dönüşler, sert hareketler sr'at kazanır.

K. GURULİ : Sonbaharın Zenginliği

Millî kıyafetlerle gelin güvey:

Ekip başkanı yeni evliler şerefine kadehini kaldırmca; davetliler, yapacağı konuşmayı din-

Ekip başkanı yeni evliler şerefine kadehini kaldırıncâ; davelliler, yapacağı konuşmayı din-

EVLIYA ÇELEBİ GÜRCÜSTANDA

Evliya Çelebi Seyahatnamesi [1]

Evvelâ hudutta Oded [2] kalesi:

Açem hükmündedir. Bu kale sol tarafımızda kalıp hakir Şeki kalesi hududundan gittim. Zuhuriye şehrine geldik. Gürcüstanda Tomris Han hududunda Tiflis Hanına bağlı büyük bir şehirdir. Reayası gürcü, aznavur, ermeni ile gökdolak'tır. Buradan ilerleyip Kaheti şehrine geldik. Gürcüstanda ve acem

(1) EVLIYA ÇELEBİ — Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Cilt 2. Sayf. 313-325

Evliya Çelebi, 1611 yılında İstanbul'da Unkapanın'da doğmuş 1682 de ölmüştür. Büyük Türk gezginidir. Derviş Mehmet Zilli'nin oğlu olan Evliya, ilk tahsilden sonra yedi sene medresede okumuş sonradan bir nevi saray üniversitesi olan Enderun'da ilmini ilerletmiştir. XVII. yüzyılın en büyük yazarlarından olan Çelebi sesi ve müzik çalışmaları ile dikkati çekmiş ve IV. Murad'ın takdiri ve Melek Ahmet Paşanın aracılığı ile 24 yaşında Padişahın şahsi hizmetine girmişse de dört yıl sonra çıkarılmıştır. 1630 da gördüğü bir rüya üzerine Peygamberin «sefaat» ycrine «seyahat» talep ettiğini ifade ile gezilerine bağlar

İlk gezileri: Evliya, Batı Anadolu'yu doladıktan sonra ilk uzak gezisini Trabzon'a yapar. Buradan Kırım'a (1641) geçer ve İstanbul'a döner. Girit fethinde Hanya'ya giden gezginin akrabası, Erzurum Boylerbeyi olunca tekrar doğuya döner. Gürcüstan, Güney ve Kuzey Azerbaycan, Tebriz ve Bakü turunu yapar.

1948 de İstanbul'dan yeniden geziye çıkan Evliya, Suriye, Lübnan, Filistin'i doladıktan sonra Orta Anadolu'yu adım adım izler. Bundan sonra yönünü Avrupa'ya çeviren gezgin Bulgaristan, Dobruca, Erdel, Besarabya, Ukrayna, Romanya, Macaristan, Bosna, Hersek, Dalmacıya, Hırvatistan, Belgrat, Sofya, Arnavutluk, Viyana ve Oyvar gibi ülkeleri dolaşır. Avrupa'dan sonra yönünü kuzeye çevirerek Kuzey Kafkasya, Dağıstan, Hazer ve Volga kıyılarını da gezen Çelebi İstanbul'a döner. Henüz gezilere doymayan gezgin yine yola koyulur. Bu kez Elge Adaları, Güney Anadolu, Hicaz, Kahire, Sudan, Eritre'yi doladıktan sonra büyük seyahat-

hükümindedir. İlk banisi Nuşirevandır [3]. Günlerin geçmesiyle kalenin bazı yerleri harap olmuştur. Cismi çepeçevre 14000 adımdır. 170 burcu, 3 kapısı vardır. Kale içinde 2000 adet mamure ev vardır. Suyu abuzilal'den nişan verir. Suları Elbruz dağının dokuz tabaka aşağı eteklerinden gelerek Kaheti'nin bağ ve bahçelerini suladıktan sonra Kura nehrine dökülürler. Havası soğuğa yakın olduğundan ipeği makbul değildir. Halkı ermeni, gökdolak ve gürcü taifeleridir. Hakimleri başkaca sultandır. 1000 kadar kölesi vardır. 12 hakimi, kadısı vardır. Şah İsmail, Selim Han ile Çaldır harbini etmeden önce buranın su ve havasından hoşlanarak şehirde 3 sene oturmuş, kaleden dışarı satranç şeklinde sokaklarla büyük bir varoş inşa ettirmiş ki sanki orta Macar diyarındaki Keşe şehridir. Harpte şahın 100,000 askeri kılıçtan geçip ancak kendisi Azerbaycan diyarına can atmıştır. Sonra vurguncu Osmanlı ve Gürcüstan askeri bu şehre gelip yağma etmişler. Sonraları o kadar mamur olamamış. Ferhat Şah, Ares Kalesini mamur ettiği vakit bunun taşlarını arabalarla oraya taşıtmış. Sultan hakire sevgisi sebebiyle bir konak arkadaş verdi. Kible tarafına giderek Hodray Han şehrinde durduk. Kura nehri kenarında 1000 haneli, cami, han, hamamlı bir şehirdir. Buradan da ileri giderek Tiflis şehrine girdik.

Tiflis'in evsafı:

İranlı tarihçilerden Şerefname sahibinin sözüne göre bu

namesini bitirir. Onuncu cildini ikmal edince bir daha bu konuda yazmamıştır. Ölümü Mısır'da mı İstanbul'da mı olduğu bilinmemektedir.

Evliya Çelebi gördüklerini mübalâğa ederek yazmıştır. Rivayet, tarihî olayları objektif olarak yazmamış, zaman zaman süslemiştir. Gezginin Gürcüstan seyahatı, XVII. yüzyıl Gürcüstan'ı hakkında, eksik bazan yanlış da olsa bir fikir vermektedir.

2) Bu yazı, E. Çelebi'nin eski matbu kitabından bugünkü dile çevrilerek alınmıştır. Kitapta hareke olmadığından bazı isimlerin okunmasında tereddüt hasıl olmuş, siyahla yazılmıştır. İsimlerin doğruluğu, Çelebi'nin el yazması kitabına başvurularak tahkik edilebilir.

3) Nuşirevan, İran'da 531-579 yıllarında hükümdarlık etmiş doğruluğu ile ün kazanmış Sasani Şahıdır ki adil lâkabı ile anılır.

şehir İskenderi Zülkarneyn'in hazinedarı Bitlis bina etmiştir ki Van eyaletindeki Bitlis'i de o yapmıştır [4]. Sonraları bu kaleyi yüzlerce soyguncular kuşatmış, meliklerden meliklere intikal ede ede Gürcüstan hakimlerinden Davut Hanın hükümüne girmiştir. Onun idaresi altında iken kendisi Osmanlı korkusundan Acem Şahına sığınarak taç giyip mülküne han olmuştur [5]. Nice zaman hükümran olarak Nuşirevan gibi âdet edip mamur etmişken, nihayet Sultan III. Murat asrında Lala Ferhat Paşa, Gürcüstan üzerine yer götürmez sayısız asker ile gelip, Çaldır Kalesiyle ona bağlı yetmiş adet kaleyi fethetti. Tiflis üzerine büyük kumandanın yürüdüğünü Davut Han işitince, 40,000 asker Tiflis Kalesine muhafız bırakıp harbe hazır oldu. Beri taraftan asker konak olarak Şirvan sahrasında çadır kurdu. Önce kumandan Tiflis'e mektup gönderip dine çağırıldı. Ya islâm dinini kabul edin, ya da kaleyi Padişaha teslim ederek kale dışında haraç veren reaya olun. Yoksa açık din uğrunda hepiniz kılıçtan geçirilip çoluk çocuğunuzla esir olmanız kararlaştırılmıştır. Mektup varıp mânası anlaşılınca hepsi bir araya toplanıp istişare ettiler. Osmanlı bildiğinden kalmasın deyip elçiyi bıraktılar. Kaleye kapandılar. Ama yine neticeden korkarak danışıp islâm askerinin saldırmasına dayanamayacaklarını bilerek, hepsi terki diyar ederek kaleyi boş bıraktılar. Büyük kumandan bu durumu işitince islâm askeriyle arkalarına düşmüş. Tiflis yakınında Kura nehrini geçip bir gün bir gece koşarak Zekem Kalesi altında Tiflis hanına yetişmiş. Onlar da sık orman içinde çoluk çocukları ile kale içine çekilmişler. İslâm gazileri hücum edip gürcü kızılbaşlarının başlarını bedenlerinden ayırdılar. Fazlasıyla ganimet alıp, askerin en düşüğü bir kalkan dolusu altına sahip oldu. Kumandan

(4) Çelebi yanlış bilgi vermektedir. Tiflis'i V. yüzyılda Gürcü Kralı Vahtang Gorgasal kurmuştur.

(5) Evliya, Gürcüstan Tarihini iyi bilmediğinden, Tiflis'in Davut Han zamanında gürcülere geçtiğini yazmaktadır. Oysa Tiflis (Tbilisi) çok eski bir gürcü kentidir.

hemen zafer kazanmış yenîçeri ağasını yedi otak yenîçeri ile Tiflis kalesinin fethine yürüdü. Eman ile kaleyi fethedip içine asker koydu. Oradan şimal tarafına giderek Kerim Kalesini kuşattı. Kale Osmanlıların hücumuna dayanamayıp eman ile büyük kumandana kaleyi teslim ettiler. İçinde olanlar da cehennemî boyladılar. Hakir Zekem Kalesini görmüştüm. Lâkin içine girmedim. Osman paşa ava çıkmış aslanlar gibi bu eyaletten 26 parça büyük küçük kaleler alarak içine asker ve muhafızlar koydu. Sonra mesafe alarak Tiflis kalesine girdiği gün büyük şenlikler oldu. Sonra kumandan Baykar Kalesini takviye edip eyaletini yazdırdı. Hükümetini, beylerbeyi ile Kastamonu eyaletini mütasarruf Solak Ferhat Paşa zade Muhammet Paşaya verip sair mühimmat ve malzemelerini tamamlayarak 20 otak yenîçeri, 5 otak cebeci, 5 otak topçu, 170 parça diğer yıkılan kalelerin askerlerini koyup Hamit, Teke, Mentese, Tire sancakları ile Sivas eyaleti askerlerini tamamını muhafız tayin etti. Gürcüstanın diğer taraflarını da yola koyarak payitahta doğru yola çıktı.

Beri taraftan Acemler ile Gürcüstan küffarı Tiflis Kalesini yedi ay kuşattılar. Bütün müslüman gaziler kutuk ve pahalılıktan son derece bunaldılar. Atlarını nihayet köpeklerini gide gide şchitlerini yemeğe muhtaç oldular. O kadar ki Subaşı namındaki birinin köpeği 7000 akçeye satın alınıp yenildi. Durum bu merkezde iken düşmanın taraf taraf hücumuna erkeke müdafaada bulunurlardı. Allahın hikmetiyle Erzurum valisi Mustafa Paşa, deniz gibi asker ile yürüyüp gelirken, kaleyi kuşatan Acemlerin kumandanı İmam Kulu kaçarak birçok ganimet malını ve pek çok zahireyi harp meydanında bıraktı. Kalede kuşatılan gaziler bol nimet ile ganimetlendiler. Mustafa Paşa kale dibine varınca islâm askerlerini kanlı canlı buldu. İkinci defa olarak büyük vezir oğlu Hüsnü Paşa üçer bin deve yükü buğday vesair hububattan zahire getirip ambara koydular. Hâlâ küçük kalede ambar vardır.

Sultan III. Murat devrinden Sultan Mustafanın tahta çıkışına kadar kale Osmanogullarının elinde kalıp sonra gureti

kâfirleri ile acemler birleşerek ve gaflet halinde hücum ederek, kale içinden müslüman gazilerini eman ile çıkarıp, kaleyi şaha teslim ettiler. Güzel imar edilmiştir.

Tiflis Kalesinin şekli:

Kura nehri kenarında, yalnız kaya üzerinde birbirine karşı iki kaledir ki Bitlis, Tiflis denilir. Aralarından Kura nehri akar. Bir kayadan bir kayaya büyük bir köprü olduğundan kolaylıkla kalelerin birinden diğerine geçilir. Büyük kale Kura nehri cenubunda, küçük kale şimalindedir.

Kura nehri:

Büyük kalenin sahraya bakan tarafında küçük kaleye açılan kapısı önünden duvara dokunarak akar. Yedinci konakta Bakü kalesile Kilan şehri arasında Hazer denizine dökülür. Başlangıç yeri Çaldır vilâyetindeki dağlar olup, ta Ardahan'dan geçip Ahıska, Azgur kalelerine uğrayarak Tiflis'in içinden geçer. Hazer denizine dökülür. Gayet büyük bir nehir olup, İranlı tarihçiler buna 1060 kadar pınarın aktığını rivayet ederler. Bu nehir kenarında yalnız kaya üzerinde, Bitlisin kurduğu büyük kalenin çepeçevre hacmi 6000 adımdır. Ama eski binadır. Duvarın boyu 45 m. olup, 70 burcu, 3000 bedeni vardır. Bir köprülü kapısı vardır. Hendeği yoktur. Kura nehri üzerinde Suluk Kalesi vardır. Muhasara sırasında susuzluklarını önünle giderirler. Hisar içinde 6000 adet toprak örtülü evleri vardır. Han sarayı bu kalededir. Camisi, han ve hamamı küçük bir çarşısı vardır. Küçük kalesini sonradan Yezdicert şah kurmuştur. Yalnız bir tepe üzerinde murabba şeklinde bir kaleciiktir. Köprü başında bir kapıcığı vardır. Kale içerisinde 300 hane ve camii vardır. Bedesten vesair imareti yoktur. Bu kale büyük kalenin şimaline düşer. Lâkin küçük kale büyük surdan sağlamdır. Kalelerin 300 muhafızı vardır. Her karanlık gecede muhafızlar «Hudahub» diye bağırırlar. Ahalisinin çoğu, Osmanlı zamanından beri sünni olup hanefi ve şafi mezhebindedirler. Âlimleri çoktur. Mahsullerinden tane

tane buğdayı, has beyaz Tiflis ekmeği, beyaz ve al seftalisi vardır. Pamuğu, eriği, yünü makbuldür. Mahsullerine Kura nehrinin faydası olmaz. Hep yağmur ile yetiştirilir. Zaten Kura nehri kaynağından itibaren 150 kadar kasabaya uğradığı halde, herbirine faydası olmadığı için Kör nehir derler. Ama Moğollar bu nehre faydasız mânasına Ur derler. Suyu tath ise de pek aşağı bir seviyede olduğundan yüksek akamaz.

Tiflis hamamlarının evsafı:

Büyük kalenin şark tarafında kudretten kaynar vardır. İçinde koyun kelle ve paçası pişirilir. Kubbeli, faydalı hamamdır.

Ziyaret edilecek yerler:

İmam Hasan Efendi, Ferhat Paşa Kethüdası, Rıdvan Ağa, Cem Ali Efendi manalar denizi imişler. Tiflis Kaheti Kalesine beş menzildir. Aras Kalesine dört konaktır. Buradan 200 arkadaşı ile üç tümen abbasi yolluk alıp cenup tarafına dar yollardan giderek dört saatte Koshet Kalesine geldik. Yalçın kayaya üzerinde murabba şeklinde küçük kaledir. Acem hükmünde olup Tiflis'in nahiyesidir. Lori Kalesi de sağ tarafımızda bir tepe üzerinde gözükiyordu. Yanına varınca tam geriden seyredip geçerek buradan ilerde Suran Kalesine geldik. Tiflis Hanı hükmünde bir tepe üzerinde küçük bir kaledir. Fakat çok sağlam bir hisardır ki burç ve duvarları pek uygun bir şekilde yapılmıştır. İlk kurucusu Nuşirevan'dır. Gürcüstan'ın eski kalelerindenidir. Ahalisinin çoğu gürcü, gökdolak ve ermenidir. Buradan garp tarafına dört saat giderek Azgur Kalesine varılır.

Eski Azgur Kalesinin evsafı:

Aleksander Gor derler. Şarkname tarihinin sözüne bakılacak olursa Gürcüstan'da ilk kurulan kale budur. Büyük İskender'in binasıdır. Büyük çarkuşe vaziyeti İskender binası olduğunu gösterir. Dört köşe köhne bir kaledir. Gürcüstan toprağında Ahşeme hududunda bir kadılıktır. Kibleye bakan

bir kapısı vardır. Ağası hâkimdir. 200 kadar askeri vardır. Camisi, han ve hamamı, 40-50 dükkâmı vardır. Dilberi, bağ ve bahçesi çoktur. Burası Gürcüstan'ın Şavşat kavmi hududunda olduğundan ahalişi gürcüce konuşur.

Şavşat Gürcülerinin dili:

erti	: bir
ori	: iki
sami	: üç
othi	: dört
huti	: beş
eksi	: altı
şvidi	: yedi
rva	: sekiz
sthra	: dokuz
ati	: on
othmosti	: seksen
puri	: ekmeğ
stkali	: su
stheni	: at
şvino	: sarap
bali	: kiraz
shali	: armut
leğvi	: incir
kurdzeni	: üzüm
thili	: fındık
nesvi	: kavun
brestevli	: nar
joli	: dut
gege	: kız
kali	: kadın
ak modi biço	: buraya gel oğlan
puri çamos	: ekmeğ yesin
dace biço	: otur oğlan
ak batano	: buraya ağa (beyefendi)
çamos	: yesin

ak modi ar stahvide	: buraya gel gitme
dace batono	: otur ağa
batono erti	: ağa bir
didi aris	: büyüktür
ar avstev	: almam
cori	: katır
viri	: merkep

Daha birçok lûgat ve ıstılahlar vardır. Fakat yazıya gelmediği için ancak bu kadar yazılabildi.

Gürcüstan meliklerinin soyu:

Nemrut'a inat eden kavimlerin birincisi Yahudidir. Sonra bu Gürcülerin Dadyan ve Şavşat kavimleridir. Daha sonra kartvel, açukbaş, megrel adamlarıdır. Bunlar, hep yahudilerden Davut Aleyhisselâm ümmetinden iken, mesihilik taslayıp İncil ile amel ederler. Hepsi birden on iki dil konuşurlar. Lehçeleri kendilerine mahsustur. Bir türlü anlaşılmaz. İddialarına göre Şavşat, Dadyan kavimlerinin söyledikleri en güzel dillerdir. Somemeh kralının soyu yıkılsa bu Gürcüstan'dan bir bey getirip kral ederler. Necip kavimdirler. Gürcü papazları soylarının Keykavusa, o vasıta ile Hazreti Davud'a varlığını iddia ederler. Şu şekilde garip bir hikâyeye anlatırlar [6]. Gürcüstan'da biri kral olur. Yerine Tamara adlı kızı melike olur. Babasından verasetle gelen mülkte hükümete başlar. Melikenin kızı olgunluk çağına gelince Bekdivan adlı melikzadeye verirler. O kızıdan üç oğul olur. Büyüdüklerinde çocuklar Gürcüstan'ı aralarında paylaşırlar. Marvele adlı büyük beyzadeye Kutais ülkesini verirler ki asıl adı Açukbaş [7] vilâyetidir. İşte başı açık tayfalarının soyu bu beyzadeye varır. Ortanca oğlu Simon'a Tebriz ülkesini verirler. Küçük oğlu Dadyana, Bağt vilâyetini verirler. İşte Dadyan kavminin soyu da buna varır. Bu Dadyan beg dünya görmüş âdil bir hükümdar olduğundan bütün Gür-

[6] Çelebi'nin Garip bir hikâyeye diye anlattığı, tarihi bir olaydır.

[7] İmerteti halkına, Osmanlı tarihinde açuk-başlar veya başu-açuklar denir. İmereti: Baş-açuk Ülkesi.

cüstan ona tâbi olur. Hâlâ Gürcüstan'da Dadyan ve Açukbaş beylerine bütün Gürcüler başpapazları gibi riayet ederler. Krallar tahta geçerken kılıcı bu dadyan ve açukbaş beylerinin ellerinden kuşanırlar. I. Selim Trabzon'da iken Açukbaş beyi ile Kutatsen kalesinde güzelce arkadaşlık etmiştir. Müstakil padişah olunca açukbaş ülkesinin haraç ve angaryesini kaldırarak muaf tutmuştur. Bugüne kadar muafırlar. Sadece her sene payitahta esir, doğan, sungur, toygun, müstesna gürcü dilberleri gönderirler.

Buradan kalkarak, mahsuldar yerlerden geçerek Ahıskaya vardık. Burasının adı Ahıska ise de bu sözü, dört çevresinde bulunan kavimler kendi lehçelerine göre söylerler. Meselâ, Ahalstihe, Ahıska, Akıska. Fakat padişahlara ait tapu defterlerinde «Çaldır eyaletine mutasarrıf falan paşa» diye yazılır. Kalenin ilk banisi Nuşirevandır. Nuşirovan her sene bu Ahıska'da altı aylık yayla mevsimini geçirirdi. Sonra birçoklarının eline geçmiştir. Şerefname tarihinin yazdığına göre, Emevilerden Hişam İbni Abdülmelik Şam'dan deniz gibi asker ile gelecek, Halep, Ayıntap, Maraş, Malatya, Diyarbakır Erzurum ve sair kaleleri fethetmiş, sonra Gürcüstan'a gidip Ahıska kalesini de fethetmiştir. Tiflis'i diğer Gürcüstan ve Dağıstan şehirlerini kendisine bağladıktan sonra, Hişam, payitaht olan Şam'a dönmüştür. Sonraları gürcüler azarak büsbütün islâmlıktan, itaattan çıkmışlardır. Sonra Azerbaycan hükümdarlarından Karakoyunlu Kara Yusuf buraları almış. Timur'un ortaya çıkışında dayanamayıp Osmanoğullarından Yıldırım Beyazıt Han'a sığınmıştır. Sonra bu kale Sultan Uzun Hasan'a kalmıştır. Timur Uzun Hasan üzerine de hareket etmiş ise de, Uzun Hasan, akılcıca hareket ederek üzengisine yüz sürüp vilâyetini yağmadan kurtarmıştır. Bundan sonra Azerbaycan devleti, Safevi oğullarından İran Şahı Şah İsmail'in eline geçti. Bu, Ahıskayı yaylak edinerek bütün Gürcüstan kavimlerini kendisine bağladı. Sultan Beyazıt devrinde, Osmanoğulları vilâyetini yıkarak, ta Arpaçukuru denilen Sivas'a gelinceye kadar yedi eyaletin yerini idaresi altına aldı. O sırada I. Selim

Trabzon hâkimi idi. Aslan gibi olan bu şah askerinin ardından yetişerek hepsini kılıçtan geçirdi. Padişah olunca, ilk önce savaşa niyet ettim, diyerek Şah İsmail'in üzerine deniz gibi askerle yürümesi, Çaldır sahrasındaki savaşta yüz bin acem askerini kılıçtan geçirmesi, Şah İsmail'in kendi kendine Sivas'a kadar saldırmamasının neticesi idi. Bu savaşta Şah ancak kendi canını kurtarabilmiş ve Azerbaycan'a can atmıştır. Sultan Selim de bu savaşta sonra bütün Gürcüistan'ı emrine almıştır.

Ahıska kalesinin fetih tarihi:

Hatifi gaybi didi tarihini aldı Acem mülkünü Sultan Rum.

Sonra Sultan Selim bunu büyük bir eyalet yaparak bir vezire verdi. Çaldır eyaleti 13 sancaktır. Mal ve timar defterdarları, defter ve çavuşlar ve emirleri, çavuşlar kethüdası, çavuşlar kâtibi vardır.

Sancakları: Oltu, **Hurtiz**, Ardanuç, Hacrek, Ardahan, Poshor, Maçahel paşa sancağı, Ahıska, **Börtgerek** Livane, Nısıf Livane, Şavşat sancakları yurtluk ve ocaklık olup mülkiyet üzere kullanılır.

Hasları: Oltu (300.017), Pertek (462.190), Ardanuç (280.000), Ardahan (300.000), Şavşat (65.000), Livane (365.000), Hurtiz (200.500), Hacrek (365.000), Poshor (206.500), Maçahel (20.322), Acara (200.000), Petek (400.000)

Her sancaktaki zeamet ve timar: Hepsi 656 timar ve zeamettir. Kanun üzere zirhîlarla 800 asker eder. Paşa askerile 1.500 asker eder.

	Zeamet	Timar
Oltu	3	123
Ardhan	8 büyük	87
Ardanuç	4	42
Hacrek	2	72
Hurtiz	13	35
Poshor	12	68
Petek	8	54

Sasın	7	14
Lori	9	10
Ahıska	10	17
Çakelek	11	32
Hatifa	18	7
Esperez	4	14

Scfere gitmek şartile 1060 köyden senelik 320 kese hasil olur. Zeamet timar erbabını ahırlar. Sultan Selim parlak tuğra ile eyaleti sancak paşasına verip Erzurum, Sivas, Maraş, Adana, **Özme** eyaletlerini Çaldır valilerine bağlamıştır. Her sene muhafazaya gelmeleri emredilmişti. Önce 500 akçe ile, kazası, İskilip'li Ramazan Efendiye verildi. Hâlâ 300 yayasıyla temiz kazadır. Kadısına senelik âdil bir şekilde 7 kese, paşasına 80 kese verilir. Subaşılığı vardır. Padişah hası beylerbeyi Çaldır 400000 dir. 2000 kadar kul neferi, kale ağalar, 7 otah padişah kapısı, yeniçer ocağı, cebeci ağası, topçu ağası vardır.

Her taraf bayındır iken 1044 (Milâdi 1682) yılında kızılbaş delik bulup istilâ etti. Sonra IV. Murat, Revan'ı acemden aldıktan sonra bu Ahıskayı da aldı. Bugüne kadar imar edilegelmemektedir.

Ahıska Kalesinin şekli:

Yalçın bir tepe üzerinde taştan yapılmış geniş bir kaledir. İki kapısı vardır. Murabba içinde, bağırsız bahçesiz 1100 kadar toprakla örtülü ev vardır. Bir kapısı şarka açılır, diğeri garba. 28 mihraptır. Yukarı kalede I. Selim Camii, eski yapı bir tapınak olup toprakla örülmüştür. Zaten bu şehirde kurşunlu cami yoktur. Bu camii'nin ince minaresi yıkılmıştır. Kümbet Oğlu Camii, toprakla örtülü minaresiz bir camidir. Aşağı kalede Halil Ağa Camii, eski yapı, çok cemaatli, geniş ve gönül çeken bir camidir. Vilâyet halkı ehli sünnet vel cemaat mümin ve muvahhit kimseler olduğu için, beş vakitten başka her camide Kur'an ve diğer ilimler okunur. Hususi dershanesi, hadis okuma yeri ve Darülkarasi yoktur. Ama öğrenmek isteyenleri çoktur. Kaleden dışarı varoşu da gayet güzel yapılmıştır. Deli Mu-

hammet Hanı, Ekmekçi Ağa Hanı meşhur hanlardır. Ağ gibi örülmüş bostanları geniş hayratı çoktur. İnce suyu, Ode dağlarından beri gelip, bu şehrin ekinlerini sulayarak Argun kalesine gider. Oradan Koshet Kalesi yakınında Aras nehrine karışır. Bu kaleden dışarıya varoşa hendek üzerinden köprü ile geçilir. Dış varoşun dört tarafında sur yoktur. Bu varoшта 300 adet küçük dükkân vardır. Bedesten yoktur. Su ve havası biraz sertçe olduğundan, kuvvetli, cesur ve namlı halkı vardır. Vilâyetin valisi Vezir Sefer Paşa, kethüdası Derviş Ağa soyu gürcü şerefli bir kimsedir. Seffi Ağa ve diğer hanedan mensupları, hünerli erkek kişilerdir. Ahışhadan şarktaki Revan altı konaktır. Arada Kars Kalesi vardır. Ahışhadan Tiflise beş menzil olup şimalden ve şarktan gidilir. Burada Genceye de şarktan beş menzilde gidilir.

Çaldır eyaletinin dört bir tarafında kendisine bağlı olan Gürcüstan kaleleri:

Çaldır yakınında Huritz Kalesi, 968 (Milâdi 1570) tarihinde Lala Şahin Paşa vasıtasıyla fethedilmiştir. Huritz yakınında Ahalkalaki Kalesi, Lala Şahin Paşanın fethidir. **Perkan** Kalesi, **Kebirvale** Kalesi iki yüksek dağ arasında yüksek bir tepe üzerinde küçük küçük kaledir. Asıl Gürcüstan'da Kutais Kalesi Çaldıra iki menzil yakındır. Açıkbaz vilâyetinin tahtıdır. **Yeryerat** dağı yakınında mamur olup Gürcüstan'ın darülmülküdür. Selim Han'ın hilâfetinde burası ocaklık hükümet olmuştur. Hası 606000dir. **Hacrek** Kalesi, Ahışha ile Ardahan arasında Çaldır eyaletinde mamur livadır. Mirliva tahtıdır. Lala Paşa fethidir. Beyinin hası 365000 akçedir. Alaybeyi ve kadısı vardır. 500 askeri olur. **Şeytan** Kalesi, 990 (Milâdi 1574) sensinde Ferhat Paşa fethidir. Çaldır yakınında sarp bir kaya üzerinde sağlam bir kaledir, **Kızlar** Kalesi de, Çaldır yakınında Çağ nehri kenarında sarp kaya üzerinde benzersiz bir kaledir. Altun Kalesi, taştan yapılmış bir kale olup Kızlar Kalesinin üç saat yakınındadır. Odorya Kalesi, Ahışha yakınında sarp ve küçük kaledir. Al Kalesi, Ahıska yakınındadır. Poshor Kalesi, Ahışha eyaletinde sancak beyinin tahtı-

dır. Has, timar ve zeamti yukarda geçmiştir. 985 (Milâdi 1569) tarihinde Lala Mustafa Paşanın fethidir. 150 akçelik kazadır. Alay Beğisi ve Çeribaşısı vardır. Eskiden Şavşadistan da iki tuğlu Beylerbeyi olmuştur. Çaldıra iki saat yakındır.

Ocaklık yoluyla hükümettir. Kadısı yoktur. Şavşadistan içinde sarp asi bir yerdir. **Horbe** Kalesi Ardanuç Kalesi yakınında bir dere kenarında sarp bir kaledir. Ardanuç Kalesi Çaldır eyaletinde sancak beyi tahtıdır. Beyinin has zeameti yukarda yazılıdır. **Avehtuci** Kalesi, sancak beyi tahtıdır. Defteri Hakanide Maçahel yazar. Sarp kaledir. Beyinin hası yapılmıştır. Çağsman Kalesi yakınında sarp kaledir. Daha sair kaleler de vardır.

Bu gezintilerden sonra Sefer Paşa Hazretlerinden iki gürcü kölesi, bir at, bir güzelce tüfek, Gürcüstan çorabı, yüz kuruş ihsan alıp arkadaşlarımızla Erzurum tarafına yollandık...

TARİH SAYFALARI

GÜRCÜLER, GÜRCÜSTAN

Kafkasya'nın güney batısında, Karadenizin doğusunda yaşayan beyaz ırkın çok eski ve güzel bir soyuna türkler gürcü ülkeye Gürcüstan derler.

Gürcü adının menşei:

Primitif çağda, Güney-Batı Kafkasya, Horos, Hurüz, Kürüz, Kurzün adlı bir kavim tarafından iskân edilmişti. Bu isim hâlâ komşuları tarafından Gruz, Gurc, Gurci, Gürcü olarak muhafaza edilmektedir.

Aynı kavim adı (etnonim), bize İranlılar tarafından da intikal etmiştir. Bu ülke, horoz milleti anlamına, Horos, Huruz, denilmiş, bu isim sonradan Gürci, Gürcü, şekline girmiştir.

Altın Post Yurdu Kolhit (Batı Gürcüstan) ismi de, Prehistorik çağda buralarda, Kuruz, Hruz, milletin varlığına tanıklık etmektedir [1].

Bir açıklamaya göre Kolhit halkı Kork'tan, Kork, Korc, Gurc, Gurci, Gürcü, adı ortaya çıkmıştır. Gürcü ulusunun yaşadığı ülkeye de Gürcüstan denir.

Kartveli adının menşei:

I — Efsaneye göre;

Kafkasya milletlerinin, Yasef'in oğlu Targamos (Torgoma)'tan geldiği hakkında efsaneyi nakleden Saint Martin (II, 57, 176 v. dd.)'e göre, gürcülerin efsanevi cetleri ve Torgoma'nın ikinci oğlu Kartlos, şarkta Tiflis altındaki Borçalı çayı ağzından garpta Suram dağlarına kadar olan bölgede yerleşmiş ve Kartvel ismi bundan doğmuştur. İşte Nuh Peygamberin oğlu Yafes oğlu Torgoma'nın ikinci oğlu Kartlos'a izafeten Kartvel adı ortaya çıkmıştır.

Gürcü Kraliçesi Tamara (Tamara Dedopali) 12. yüzyıl Büyük Şair Şato Rustaveli, "Kaplan Derisi giymiş kahramanlar" adlı şiir kitabını tahdim ediyor.

(1) Prof. J. Karst, ESSAI SUR L'ORIGINE DES BASQUES, IBERES ET PEUPLES APPARENTES - STRASBOURG, 1954, Sahife: 52.

II — Bilimsel olarak;

a) Kartvel adının, Gürcülerin ilk anayurtları olarak kabul edilen ve Kalde ile ilgili sanılan Karduk'dan geldiği iddia edilmektedir. Buna göre, Sümerlerle bir dil ailesine mensup olan İberler, Kalde-Urartu camiasına dahil iken, Milâttan önce VI. asırda, Van havâlisinden çıkarıldıktan sonra kendilerinden önceki kavimleri kısmen şimale sürerek ve kısmen de onlar ile karışarak Kafkasya'ya yerleşmişlerdir [2].

b) Kura vadisi halkı kendilerini Kartveli aldandırır. En yetkili etnologlara göre Kartveller, Kafkasya'nın bu bölgesinin yerli halkı değildir. Güney ve güney batıdan göçle gelmişlerdir. Kartvel adı iki elemandan meydana gelir:

1 — Karduk'ları hatırlatan Kar, Kart (Kard) ve Küçük Asya'nın Kar'ları;

2 — Tvel = Tubal = Pontik Kıyısıal Tibarenoi;

Bu hattın uçları arasında Kardukların ülkesi ile Tibaren'lerin ülkesi yer alır ki Kartvellerin asıl yurdunu burada kabul etmek gerekir [3]. Kutsal kitaplarda Tibaren, Tubal, Tobal zikredilir.

Bu iki eleman birleşince, Kar-Tubal, Kar-Tvel, Kartvel meydana gelir.

Başka bir açıklamaya göre, Tubal'lar Anadolu'dan doğuya göçetmiş bugünkü Kura Nehri vadisine yerleşmişlerdir. Yeni göçmenlere Kura-Tubal'ları adı verildi. Buradan da, Kura-Tubal (Tobal), Kur-Tvel, Kartvel doğmuştur.

Bu vesile ile aşağıdaki kelimelerin karşılıklarının verilmesinde fayda mülâhaza edilmiştir:

Kartveli	: Gürcü
Kartveli eri	: Gürcü ulusu
Kartuli	: Gürcüce
Sakartvelo	: Gürcüstan

(2) İSLÂM ANSİKLOPİDİSİ, Cilt 4 - Sayfa: 837

(3) Prof. J. Karst, Aynı eser. Sayfa: 52, 52

İberler, Iberia (İberya):

Kadim Gürcüstan İberya (Kura Vadisi), Baskça bir isimdir. Baskça İbar, nehir, vadi demektir.

Kartvel-Kafkas yerli eş adı Sper, İspir'dir. Hâlâ Sper, İşper Ülkesinin Denizi anlamına, İşperis Zğva, terkibi kullanılır.

İberia, Sper ve İşper, İberlerin kavim adı deyimleridir.

Ermenice eş adı ve kavim adı, Virk'tır. Bu da İvir'dan gelir. Çoğulu İvirk'tır. Bunun içinde muhtemelen, Proto-Frig halkının eski kavim adı gizlidir. Bu düşünceye göre, İberler Karadeniz Frikleridir. Ermenilerin geleneksel kitaplarında Gürcüstan sakinlerine Virk denilmektedir.

Bu arada Batı İberler'i olan Bask'lardan birkaç cümle ile bahsetmek yerinde olacaktır:

Spanii 'nin eş adı olan Batı İberler, Doğu İberya (Kadim Gürcüstan) dan İspanya'ya göç etmişlerdir. Bugün Güney Fransa ve İspanya'da yaşayan Basklar Eski İberyalılardır, Hindu-Avrupai değildirler. Dilleri Gürcüce ve Kafkas dillerine yakındır. Hispania, İspana, İspanya Baskça veya Batı İberce bir terim olup Akdeniz sahili ile Pirene arasını ifade eder. Baskça Ezpana (Espaina) Dudak, sahil, kenar, kıyasal demektir. Hesperia da Hispania'nın eş adıdır [4].

İspanya'nın ilk sakinleri yani İberler (İberyalılar)'e izafaten yarımada İberik Yarımadası denir.

Muhtelif milletlerin Gürcüleri adlandırmaları:

Türkler ve İranlılar :	Gürcü	
	Gürcüstan	
Yunanlılar :	Gürcü	: İber
	Gürcüstan	: İberya, İverya, İvirya
Ermeniler :	Gürcü	: Virk, Vrats
	Gürcüstan	: Verya
Araplar :	Gürcü	: Curzan, Kure, Al
	Gürcüstan	: Kure
		: Curya
İngilizler :	Gürcü	: Georgian
	Gürcüstan	: Georgia
Ruslar :	Gürcü	: Gruziner
	Gürcüstan	: Gruzya
Fransızlar :	Gürcü	: Géorgien
	Gürcüstan	: Géorgie

(4) Prof. J. Karst, Aynı eser. Sahife: 49, 50

GÜRCÜSTAN TARİHİ

ÖZET

Çok eski çağlarda gürcü kabileleri Kafkasya'da ve Önasya'da yaygın olarak yaşıyorlardı [1].

M. Ö. XII yüzyılda çok sayıda gürcü (iber) kabilelerinden üç hükümet kurulmuştur:

- I) Kolhit Krallığı: Bugünkü Batı Gürcüstan,
- II) Diyayuki Krallığı: Doğu Gürcüstan'ın bir kısmı, Erzurum, Bayburt, Gümüşhane ve Trabzon'u içine alıyordu.
- III) Muski Krallığı: Frikya bölgesinde teşekül etmiş bulunuyordu.

M. Ö. VI. yüzyılda Kimerler Anadolu'yu istilâ ettikten sonra Muski Krallığı düştü, halkı Doğu Gürcüstan'a çekildi. Kolhit ve Diyayuki krallıkları da zarar gördüler ve düştüler.

M. Ö. IV. yüzyılda gürcü kabilelerinden yeni bir formasyon oldu. Eski Diyayuki Krallığı yerine İberyia Krallığı doğdu. Batı Gürcüstan'da Kolhit Krallığı yeniden kuruldu.

Bu iki krallık, M. S. I-VII. yüzyıllar boyunca Bizans ile İran arasında entrika ve mücadele problemi oldu.

M. S. VII. yüzyılda Araplar İberyia'yı işgal ettiler. Tiflis ve civarına hakim oldular. Arap işgali sırasında İberyia Krallığı parçalanarak üçe bölündü.

VIII-X. yüzyıllarda Gürcü krallıkları yeniden birleşmeye başladılar. XI. yüzyılda İberyia krallıkları ile Kolhit Krallığı'nın bir krallık halinde birleşmesi tamamlandı.

XI. yüzyıl sonu ile XII. yüzyıl başlarında David Ağmaşenebeli Gürcüstan'ı Arap ve Selçuklulardan temizliyerek krallığı kuvvetlendirdi. Böylece Gürcüstan politik ve kültürel yönden hızla gelişmeye koyuldu. Edebiyat zenginleşmeye başladı. Sanat

(1) Histoire de la Géorgie, A. Manveligvili.

ve ilim kurumları açıldı. Memleketin her köşesine sokulmuş devlet teşkilâtı ve millî savunma için daimi bir ordu kuruldu. Gürcüstan bu çağda dünyanın en önemli hükümetlerinden sayılıyordu. Kral Georgi ve kızı Kraliçe Tamara zamanında Gürcüstan'ın nüfusu 6-7 milyon, Gürcü idaresi altındaki ülkelerle beraber 12 milyonu buluyordu. O çağın İngiltere ve Fransa'sına oranla iki misli idi.

Moğolların saldırısına kadar Önasya'da Gürcüstan'ı yenecek bir devlet ve kuvvet yoktu.

XIII. yüzyılın başında Moğollar Gürcüstan'ı zaptettiler. İşgal birbuçuk yüzyıl sürdü.

XIV-XV. yüzyıllarda Gürcüstan Moğol istilasından sıyrılarak bağımsızlığına kavuşmuş ve kalkınmaya başlamıştı. Fakat bu kez de XV. yüzyılda komşuları Osmanlı ve İran devletleri kuvvetlenmeye başladılar. Bu iki ülke arasında Önasya'da hükümlanlık mücadelesi başladı. Çıkan savaşlara bazan Gürcüstan da sürükleniyordu. Böylece Gürcüstan, bazan İranlılar ve bazan da Osmanlılar tarafından büyük zararlara uğruyordu.

XVI-XVII. yüzyılda Osmanlılar Güney Gürcüstan'ın, Lâzistan, Mesheti (Artvin, Samzthe, Cavaheti, Acara) bölgelerini zaptettiler. XIX. yüzyılda Lâzistan hariç diğer bölgeler tekrar Gürcüstan'a geçmiştir.

İranlılar ise Doğu Gürcüstan'ı uzun süre zaptedemediler. Fakat Şah Abbas'ın işgali sırasında halkın büyük bir kısmı İran'a göçe mecbur edildi. Bunlardan ötürü Gürcüstan XVI-XVIII. yüzyıllarda çok zayıfladı. Nüfusu bir milyona düştü. Fakat XVIII. yüzyılda yeniden kuvvetlenmeye başladı. Çünkü bu çağda İran'da anarşi hüküm sürüyordu. Lâkin anarşi sona erer ermez İranlılar doğudan, Osmanlı'lar da batıdan saldırılarına başladılar. Bu müslüman deryası ve basıncı ortasında Gürcüstan, denize düşen yılanı sarılır, kabilinden Rusya ile anlaşmaya vararak himayesine girmeye mecbur kaldı. Fakat Ruslar ilk fırsatta anlaşmayı bozdular. 1795 yılında İran Şahı Gürcüstan'a saldırdığı zaman Ruslar en küçük yardımda bile

bulunmadılar. 1801 de harap olmuş Gürcüstan'ı askerle işgal ve ilhak ettiler.

XIX. yüzyıl boyunca hüküm süren Ruslar, bu süre içinde idare sisteminde, okullarda Gürcü dilini kaldırmağa ve halkı ruslaştırmağa başladılar. Krallığı kaldırarak bağımsızlıklarını ellerinden aldılar. Gürcüler, hristiyan ruslardan yardım beklerken, onlar müslümanlardan daha çok kötülük yaptılar.

Gürcüler XIX. yüzyılda, bağımsızlık içinde mücadele açtılar. Mütteaddit defalar isyan çıkardılarsa da bir sonuç elde edemediler.

1917 Rus ihtilâlinde Gürcüstan bağımsızlığını ilân etti. İhtilâl günlerinde Osmanlı hududundaki rus ordusu dağıldı. 1918 de Gürcüstan, Azerbeycan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya'dan müteşekkil «Kafkasya Federatif Cumhuriyeti» kuruldu. Osmanlılar'la Trabzon müzakereleri başladı. Brest-Litovsk muahedesindeki yerler geri isteniyordu. Kafkasya delegeleri, adı geçen anlaşma, Alman, Osmanlı ve Ruslar arasında imzalandığından kabul etmediler. Bunun üzerine müzakereler kesildi. Osmanlılar da kuvvet kullanarak Ahalstihe ve Ahalkalaki civarını işgal ettiler. Kısa bir süre sonra da Kafkas Cumhuriyeti dağıldı. Her biri ayrı bir cumhuriyet kurdu. Gürcüstan da 26 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığını ilân etti. 4 Haziran 1918 tarihinde Osmanlılar'la Batum'da yapılan anlaşmaya göre Gürcüstan'ın her türlü hakları ve bağımsızlıkları tanındı.

Bu sırada Gürcüstan'daki Alman işgali, yerini İngiliz'lere bıraktı. Osmanlılar da Batum, Ahalstihe, Ahalkalaki, Artvin ve Kars'ı terk ettiler. Buralara Gürcüler yerleşerek işgalleri altına aldılar.

Rus devriminden birkaç yıl sonra dâhi Kumandan Mustafa Kemal, Anadolu'yu işgal eden düşmana karşı istiklâl savaşı açtı. Bu sırada Osmanlılarla Ruslar arasında yakınlaşma başladı. Bu dostluk 1920 Nisanında Sovyetlerin Azerbeycan'ı işgal etmeleri ile ilk kurbanını verdi. Ruslar aynı yıl içinde Ermenistan'ı işgal ettiler. Gürcüstan'a da girdiler, şiddetli

mücadelelerden sonra 1,5 aylık kanlı direniş netice vermiyerek teslim olmak zorunda kaldılar. Gürcü-Rus mücadeleleri sırasında Moskova'da Türk-Sovyet müzakereleri devam ediyordu. Bu sırada Türk Hükümeti Gürcüstan Cumhuriyetine, Moskova müzakerelerine uygun olarak Artvin, Ardahan ve Batum'un tahliyesi için nota verdi. Fakat anlaşma sonunda Artvin, Ardahan Türkiye'ye, Batum ise Gürcüstan'a bırakıldı.

Gürcüstan tarihinin bu bölümünü Atatürk nutkunda [2] şöyle anlatmaktadır: 1920 senesi temmuzunda Batum, İngiliz'ler tarafından tahliye edilince gürcüler hemen işgal ettiler. Bu keyfiyet Brest-Litovsk ve Trabzon muahedelerine muhalif olduğundan 25 Temmuz 1920 de tarafımızdan protesto edilmiştir.

8 Şubat 1921 de Ankara'da, itimatnamesini takdim eden Gürcü sefiri ile Türkiye-Gürcüstan muahedesi için müzakerelere başlanmıştır. Nihayet 23 Şubat 1921 de verdiğimiz kati bir ultiमतom üzerine Ardahan, Artvin ve Batum'un tarafımızdan işgaline muvafakat ettiler. Batum'un işgali bu tarihten 15 gün sonra vaki olmuştur.

Bilâhire Moskova muahedesi mucibince Batum tahliye ve fakat işgal eylemiş olduğumuz aksamı sairenin anavatana merbutiyeti teyit olundu.

Nihayet ruslar anlaşmayı ikinci defa bozarak Gürcüstan'ı ikinci defa işgal ettiler. Bu işgal Kızıl Ordu ile yapılmıştır. İşgalden sonra Gürcüstan Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. Daha sonra Sovyetler Birliğine bağlı Gürcüstan, Azerbeycan, Ermenistan'dan müteşekkil Kafkasya Federasyonunu kurdular. En sonunda 1936 yılında Federasyon dağılarak her biri ayrı Cumhuriyet halinde Sovyetler Birliğine bağlandı.

Halen 4,5 milyon nüfuslu Gürcüstan Cumhuriyetinin ayrı parlamentosu, ayrı bayrağı vardır. Sovyet Cumhuriyetleri arasında sportif, kültürel, ekonomik ve teknik alanda çok gelişmiş ve Asya'nın İsviçresi unvanını haklı olarak kazanmıştır.

HAÇLI SEFERLERİ DEVRİNDE KAFKASYA TARİHİ

Yazan: G. Mağalaşvili

I. BÖLÜM

İki kıta'yı birbirine bağlayan Kafkasya, eski devirlerdenberi Avrupa ve Asya milletlerinin muhacerat geçidi idi. Avrupa ve Akdeniz memleketlerini, Karadeniz vasıtasıyla Güney Kafkasya'yı takiben, İran, Orta Asya ve Hindistan'a, Kuzey Kafkasya üzerinden Volga ve Ural'a bağlayan mühim ticaret yolları Kafkasya'dan geçiyordu.

Kafkasya etrafında, dalgaları pek tabii olarak Kafkasyaya çarpan ve bu ülkelerin devlet ve kültür hayatlarında her türlü değişiklikler icra eden siyasî, askerî, dinî, ideolojik ve saire karakteri haiz uluslararası olaylar cereyan ediyordu.

Kökleri bazan ön ve küçük Asya'da, bazan Avrupa'da, bazan Moğolistan'da ve Rusya'da bulunan bu hâdiseler, şu veya bu şekilde Kafkasya'da akisler bırakıyordu.

Kökleri dışarıda bulunan bu olaylar ve akımların, muhtelif Kafkasya milletleri ve devletleri üzerinde, nasıl bir tesir icra ettiği, bilhassa tarihçiler için enteresan bir tetkik mevzuudur. Kafkasya milletleri, etnik, dinî, hanedanî ve sair menfaatler saikiyle mi bu dış tesirler altında kalıyorlardı? Yoksa aralarındaki binlerce yıllık sıkı komşuluk, kan bağları, yekdiğerleri üzerindeki siyasî-kültürel tesirler neticesinde, onları dış dünya karşısında birleştirici muayyen ve müsteneke bir bağ mı vardı? Bu, bilhassa dinî sebep ve hislerle vukua gelen hâdiseleri alâkadar etmektedir. Kafkas milletleri, hemen hemen birbirine müsavî iki dine ayrılmaktadır: Gürcü ve Ermeniler hristiyan, Şimalî-Kafkasyalılarla Azerbeycanlılar müslümandır. Fakat bu tasnif de kesin sayılmaz. Çünkü XVII-XVIII. yüzyıllarda Güney Gürcistan'ın çoğunluğu islâmiyeti kabul

etmişti. XVI-XVII. yüzyıllara kadar Kuzey Kafkasya'nın bir kısmı hristiyandı. Son zamanlara kadar osetinlerin bir kısmı hristiyanlığı korumuştur.

Din hareketleri, çok zaman, milletleri, memleketleri bazan kıt'aları saran muazzam hâdiselere inkılâp etmiştir. Tarihte böyle en mühim dinî hâdiseler, orta zamanlarda, hemen hemen bütün devirdeki dünyayı saran, iki asır boyunca Avrupa ve Önasya milletlerinin devlet ve dinî düşüncelerinin mihrakını teşkil eden ve medenî milletlerin hayatı inkişafı üzerinde derin izler bırakan haçlı seferleridir.

Hristiyan dünyasıyla İslâm dünyasının bu asırlar süren mücadelesinin safhalarını ve neticelerini hulâsa etmek çok güç bir meseledir. Bu mücadele bir çok devlet değişiklikleri meydana getirmiştir. Haçlı seferlerinin Avrupa ve yakın doğu milletlerinin maddî ve manevî kültüründe iz bırakmadığı tek saha kalmamıştır.

Haçlı seferlerini doğuran sebepler çoktur. Bunlar sadece dinî karakter taşııyordu. Fakat bu seferlerin başlamasına doğrudan doğruya sebebiyet veren, Bizans İmparatoru Aleksî Komnen'in Papa II. Urban'dan talep ettiği yardımdır. 24 Kasım 1095 de Fransa'nın Klermon şehri kilisesinde, Papa II. Urban, Kûdus-ü Şerif ve İsa'nın mezarını dinsizlerden istirdad etmek için haçlı seferini ilân etmiştir. Bu, hemen hemen iki asır devam eden seferlerin başlamasına vesile olmuştur. Başta Amien'li Peter ve bilâhare Klervoz'lu Bernard olmak üzere, yüzlerce ve binlerce hristiyan vaizler, bütün hıristiyanları, haç alarak Kudüs'ü kurtarmağa vaizleriyle davet ediyorlardı. Roma-Cermen imparatorları, Fransa, İngiltere, Macaristan kralları, Venedik dojları, büyük derebeyleri ve küçük şövalyeler, bütün Avrupa'nın yüz binlerce şehirlisi ve köylüsü, uzun yıllar boyunca hemen hemen fasılasız dalgalar halinde doğuya akın ediyorlardı. Orada da onları Bizans imparatorları ve küçük Ermenistan kralları destekliyorlardı.

İslâm dünyasının başında Araplar ve Selçuk Türkleri bulunuyordu. Kafkasyalıları için şu nokta enteresandır ki, islâm

liderlerinin en büyüklerinden biri olan Sultan Selâhaddin, Kafkasya'nın Dovin şehrinde doğan Kafkasyalı kürtlerden Eyüb'ün oğlu Yusuf ibni Eyüp idi (1138-1193).

Ne taarruz eden hristiyanlar ne de savunan müslümanlar içinde tam bir fikir birliği yoktu. Çok zaman dinî hasımlar, kendi dindâşlarına karşı aralarında anlaşarak savaş yapıyorlardı.

Bu sahifelerin çerçevesi dahilinde, bu devrin en mühim hâdiseleri ve haçlı seferleri neticesinde vukua gelen bütün karışık vaziyetleri izaha bittabi imkân yoktur. Yalnız şunu kaydetmek mümkündür ki, haçlılarla müslümanların yaptıkları savaşlar, askerî, siyasî bakımdan beraberlikle bitmiştir. Bir taraftan haçlılar XIII. asrın sonlarında doğudaki bütün fütuhatlarını kaybediyorlar. Diğer taraftan müslümanların Avrupa üzerine yürüyüşü durduruluyor. Bu yürüyüşe, ancak 150-200 yıl sonra, 1453 de İstanbul'u fetheden ve 1683 yılında Viyana'yı muhasara altına alan Osmanlı Türkleri tarafından devam ediliyor.

Haçlı seferleri, o zamanki dünyanın siyasî kuvvet muvazenesini, netice itibarile çok az değiştirdiği halde, Avrupa'da manevî kültür ve hayatın diğer sahalarında büyük değişikliklere sebebiyet verdi. Rönesans devrinin açılması, haçlı seferlerin neticesidir.

II. BÖLÜM

Bu devirde siyasî, kültürel ve ekonomik inkişafın en yüksek zirvesinde bulunan Kafkasya ile haçlı seferlerinin ne gibi alâkası olduğu meselesiyle, Kafkasyalı tarihçiler elbetteki meşgul olmaktadırlar. Bu konuda dikkat nazarımızı Kafkasya'ya çevirelim.

Haçlılar, bittabi, Kafkasya'da kuvvetli hristiyan Gürcü devletinin mevcudiyetini biliyorlardı. Birinci haçlı seferinde (1096-1099), Suriye ve Filistin'de bulunan Avrupalı haçlılar arasında gayet popüler olan ve onlarla elçileri vasıtasıyla mü-

nâsibette bulunan Kurucu Davud (1089-1125) Gürcüstan'da saltanat sürüyordu [1].

Kurucu Davud hemen hemen bilâfâsıla İslâm devletleriyle mücadele yapmak mecburiyetinde kaldığı için, haçlılar onu, kendilerinin potansiyel müttefiki olarak kabul ediyorlardı. Kurucu Davud, Gürcü-Abaza, Şimalî Kafkasya ve Şirvan kıt'alarından müteşekkil ordusunun başında, Didgori köyünde, bazı Küçük Asya ve İran hükümdarları ile birleşerek Kafkasya üzerine yürüyen Sultan Necmeddin-ül-Gazi'ye karşı büyük bir zafer kazandığı zaman (14-15 Ağustos 1121) haçlılar buna çok memnun olmuşlardı [2]. Halep Sultanı Necmeddin-ül-Gazi'yi haçlılar çok iyi tanıyorlardı. Bu mağlûbiyetten iki yıl evvel (1119) Sultan Necmeddin, Antiohiya (Antakya) hükümdarı haçlı Roger'i mağlûp etmiş ve ancak Kûdüs Kralı Balduin'in yardımı, Roger'i tam bir imhadan kurtarmıştı.

Artık haçlılar sabırsızlıkla Gürcüstan'ın haçlı seferlerine katılmasını bekliyorlardı. Onların durumu, her zaman, iyi olmaktan çok uzak olduğundan, Gürcüstan'ın yardımı onlar için büyük bir kıymet ifade edecekti.

Bu iddia, bugünkü okuyucuya, belki de mübalâğalı görünür, fakat o zamanki vaziyet bambaşka bir manzara arz ediyordu. Haçlı seferleri, Gürcüstan tarihinin en kudretli krallarının saltanat sürdüğü bir devre rastlar: Kurucu II. Davud (1098-1125), I. Dimitri (1125-1156), George (1156-1184) ve Kraliçe Tamara (1184-1212).

O zamanki Gürcüstan'ın askerî kudreti hatırı sayılır derecede idi. Birkaç rakam ve doneler, Gürcüstan ile haçlı kuvvetler arasında mukayese yapmağı mümkün kılabilir: İlk haçlılar, sefere, Avrupa'dan 300 bin kişiyle iştirak etmişti. Fakat bu kuvvetlerin arasında mühim miktarda ziyaretçi (hacı) kafilesi vardı. Bunun için bu sefere katılanların tümünü muha-

[1] Reinhold Röhricht, Geschichte des Königreichs Jerusalem (1100-1291), Innsbruck 1898, sahife 120.

[2] Galteri Cancellarii, Bella Antiochena, mit Erläuterungen und einem Anhang herausgegeben von Heinrich Hagenmeyer, Innsbruck 1896.

rip olduğunu söylemek mükün değildir. Üçüncü haç seferinde Roma-Cermen imparatoru Frederik Barbaros'un etrafında Avrupa'nın muhtelif memleketlerinden 100 bin kadar muharip toplanmıştı. Haçlıların silâhları müslümanlarınkinden daha kötü idi. Atları Avrupa cinsinden olup, Önyasya şartına uygun değildi. Üsleri denizasıru bulunuyordu. Haçlılar nakliyat ve levazimat bakımından tamamiyle, ilk önce merkantilizm mülâhazasıyla hareket eden Venedik, Piza ve Cenova gibi İtalyan şehir cumhuriyetlerinin keyfine bağlıydı. Haçlılar arasında şeflik için bitmez tükenmez ihtilâflar vardı. Hristiyan liderleri zaptedilen her şehir için münakaşa ediyorlardı. Sultan Selâhaddin zamanında toplu İslâm mukavemeti başlayıncaya kadar, Avrupahlıları hezimetten kurtaran, İslâm camiasında buna benzer ihtilâfların mevcudiyeti idi.

Bu devrin Gürcü kralları, uzun askerî talim ve terbiye görmüş ve bir çok harplerde pışmış 100 bin kadar iyi silâhlanmış muharip çıkarıyorlardı. Gürcü muhariplerinin, Gürcü müverrihlerinin cinslerinin gayet iyi olduğunu sık sık tekrarladıkları, arap ve Orta Asya kanlariyle karışık yerli atları vardı.

Başkumandan daima, herkesin mutlak itaat ettiği bizzat kral idi. Gürcülerin üsleri, müverrihlerin yazdığına göre, köylülerin dahi asiller gibi iyi giyindikleri, zengin memleketleri idi. O zamana göre, ziraat, ticaret ve sanayi Gürcüistan'da müterakki bir vaziyette bulunuyordu. Muvasala yolları gayet muntazam idi. Meselâ: Gürcü müverrihinin ve aynı zamanda Arap tarihçisi El-Cauzi'nin yazdığı gibi, Kral Davud, coşkun nehirler üzerinde bir çok köprüler kurmuştu. Üzerinde kervansaraylar ve yolcular için sığınaklar bulunan taşan yollar inşa etmişti. O devirde Gürcüistan'ın nüfusu, Plantaneget devrindeki İngiltere nüfusundan daha fazla idi. Devlet gelirleri ise o devrin İngiltere veya Fransa gelirlerini geçiyordu [3].

[3] İv. Cavahışvili, «Gürcüistan'ın ekonomik tarihi» (Gürcüce), Tbilisi, 1910.

Gürcü ordusunun uzun mesafeler katedebildiği Kraliçe Tamara zamanındaki meşhur 1210 seferi misalinden açıkça bilinmektedir. Bu seferde Gürcüler, Nahçivan, Merendi, Tebriz, Miyane, Zengân ve Kazvin üzerinden yürüyerek Horasan'a girmişlerdi. Ordunun katettiği mesafe, aşağı yukarı, Gürcüistan hudutlarından Suriye hududuna kadar olan mesafe kadardır. Gürcüler Kafkasya'dan Suriye ve Filistin'e giden yolları da çok iyi biliyorlardı. Kadim devirlerden beri Kafkasya ile Suriye arasında pekçok münasebetler mevcut idi. Bu memleketlerde (Suriye ile Filistin) Gürcüler tarafından inşa edilmiş bulunan bir çok kilise ve manastırlar vardı. Oralarda bulunan Gürcüler, daima vatanlarıyla sıkı irtibat halinde idiler.

Gürcü ruhanileri ve Gürcü cemaati orada o kadar çok idi ki, Gürcü Kralı IV. Bağrat 1050 yılında onlar için hususî bir piskopos tayin etmek mecburiyetinde kalmıştı [4].

Yukarıdaki izahattan anlaşıldığı gibi, gürcülerin haçlılara yardım için Filistin üzerine yürümesi pekâlâ mümkündür. Bunu haçlı liderleri de çok iyi bildiklerinden Gürcüistan'ın yardımını istiyor ve bekliyorlardı. Fakat bu yardım ne Kurucu Davud zamanında, ne de ondan sonra yapılmadı.

Gürcülerin doğrudan doğruya haçlı seferlerine iştirak etmediklerinin nedenlerini anlamak için, o zamanki Gürcüistan'ın durumu ve o devrin en şayanı dikkat mümessili Kral Kurucu II. Davud'un şahsiyeti üzerinde kısaca durmak icap etmektedir. Çünkü onun şahsiyeti ve faaliyeti izah edilmeyen, dünyaya ün salmış Kraliçe Tamara ve haleflerinin devrindeki, sosyal, kültürel ve ekonomik olarak gelişmiş Gürcüistan hakkında bir fikir edinmek mümkün değildir.

Yapıcı Davud (Davut Ağmaşenebeli, 1089-1125)

Yapıcı II. Davud'un saltanati, selefleri Kral II. Bağrat (978-1014) ve IV. Bağrat'ın (1014-1072) Gürcü-Abaza topraklarının birleştirmesini bitirdikleri bir devirde başlar. On-

[4] R. Janin, Les Géorgiens à Jérusalem, «Echos d'Orient», Paris 1913, Nr. 98, 100.

lar devlet ve kilise ıslahatı yaparak mütcakip devrin esasını koymuş bulunuyorlardı.

Fakat Yapıcı Davud'un babası II. George Kuropalat'ın saltanatı zamanında (1082-1087), Gürcüstan tarihinde sık sık rastladığımız büyük derebeylerin krala mücadeleleri neticesinde yeniden iç karışıklıklar vukua geliyor. Bundan başka, aynı zamanda, Küçük Asya'da Bizans imparatorluğunun hababeleri üzerinde, Gürcüstan'a ve bütün Maveray-i Kafkasya'ya baskıda bulunan Alp-Aslan (1063-1072) ve Melik Şah'ın (1072-1092) Türk-Selçuk devleti yerleşiyor. Kral II. George, Selçuk sultanlarının, hükümranlığını kabul etmek mecburiyetinde kalıyor. Gürcü ve yabancı müverrihlerin yazdıklarına göre Selçuk kabileleri kışlamak için Gürcüstan'a gidiyorlar ve yerli halka eziyet ediyorlardı. Bittabi, bütün bunlar, Gürcüstan'ın vaziyetini sarsıyordu. Mamafih Gürcüstan'da hükümranlık idaresi o kadar kuvvetli idi ki, genç Kral II. Davud tahta çıktığı zaman (16 yaşında idi) kısa bir zamanda iç ve dış müşkülâtları yenmeğe muvaffak oldu.

Tahta çıktıktan bir müddet sonra asi derebeylerin hakından gelen II. Davud, Gürcüstan topraklarını yavaş yavaş yabancılardan temizlemeğe başladı. II. Davud, aynı zamanda, gayelerine ulaşmak için bir sıra mühim tedbirler ittihaz etti. Bunların içinde en ehemmiyetlisi kurduğu muntazam ordu idi.

II. Davud'a kadar gürcü ordusu, ihtiyaç zamanında kral tarafından çağırılan derebeyi topluluklarından ibaret idi. Kralın ve büyük derebeylerin muhafaza knt'alarıyla muhtelif kalelerdeki küçük garnizonlar dışında Gürcüstan'da, daimi ve muntazam askerî birlikleri mevcut değildi. Ordu toplandığı zaman, kralın muhafaza kıtası hariç muharipler kendi eristavlarına (prens ve derebeyi) tâbi bulunuyorlardı. Bu eristavlar, hemen hemen kral kadar salâhiyet sahibi olan birer küçük kraldı. Bunlar ya kral tarafından tayin ediliyor veya tasdik ediliyorlardı. Çoğu, merkezî hükümetin kuvvetlenmesiyle, kısmen istiklâllerini kaybetmiş olan kabile reislerinin varisleriydi. Krallar askerî teşkilât kurarken bazan büyük dere-

beylere taviz verirlerdi. Onların sadakat ve yardımlarını temin etmek için kralların onlara ya tazyik yapmaları, ya taltif etmeleri ya da evlenmelerle bağlar tesis etmeleri icap ediyordu.

Gürcüstan'da kral hanedanı olan Bağratid'lerden sonra en ünlü derebeyi ailesi Orbeliyani'ler idi. Bu ocaktan pek çok meşhur kumandanlar, devlet adamları, edipler v.s. yetişmiştir. Orbeliyani'lerin, Gürcüstan'ın muhtelif yerlerinde geniş arazileri, şehirleri, kaleleri, özel manastır ve kiliseleri vardı. Onlar bazan doğrudan doğruya imparator ve sultanlarla ilişkiler kurarlardı. Orbeliyani'lerin Bağratid'lerle olan asırlık rekabetleri XII. yüzyılda Gürcü krallarına tamamen tâbi olmalarıyla sona erdi.

Kurucu Davud, askerî-siyasî hedeflerine ulaşmak için, kuvvetli ve muntazam bir ordu teşkili lüzumuna kanaat getirdi ve bu daimî orduyu Şimalî Kafkasya'daki kıpçaklardan kurtarmağa karar verdi.

Yabancı milletlerden ordu teşkil etmek, derebeylik devri devletlerinin çoğunda rastlanır. İmparatorlar, krallar ve sultanlar durumlarını kuvvetlendirmek için bu çareye başvururlardı. Meselâ Fransız kralları isviçrelileri, Mısır sultanları çerkesleri istihdam ettiler. Osmanlılar hristiyan çocuklarını devşirerek yeniçeri ordusunu teşkil ettiler.

Bunun tahakkuku için Kıpçak hanlariyle uzun müzakere-ler yapmak icap ediyordu. II. Davud'un karısı Kraliçe Guran-duht'un en büyük Kıpçak Hanı Şaraga'nın oğlu Atrag'ın kızı oluşu, onun bu teşebbüsünü kolaylaştırıyordu. Müzakerelerin sonuna doğru II. Davud, Başbakan Georg Çkondideli'nin refakatında, parlak bir törenle karşılandıkları Osetin ülkesine gitti. Osetinlerle o zamana kadar ihtilâf halinde bulunan Kıpçak hanları dahi Osetin ülkesine geldiler. Müverrihin yazdığına göre, Kral Davud, bu iki milleti kolaylıkla birleştirmeğe muvaffak olmuştur. Osetinler II. Davud'a, Daryal kalesini, Kafkasya ile Osetya'nın diğer bütün kalelerini teslim ve Kıp-

çakların sulh yolundan geçerek Gürcüstan'a girmelerine müsaade etmişlerdir.

Bu, küçük mikyasta, bir halk muhaccerti idi. 45 bin kıpçak muharibi, aileleriyle birlikte Gürcüstan'a göçmüştür [8]. Profesör İ. Cavahişvili'nin kanaatine göre, Gürcüstan'a göç etmiş Kıpçakların sayısı 200 bini geçiyordu. Sonradan Kraliçe Tamara zamanında bütün kıpçaklar gürcüleştirmişlerdir.

Kral Davud'un siyaseti, Gürcüstan ile Şimali-Kafkasya'nın sıkı bağılığını ve Şimali-Kafkasyalıların ona yardımını ita'at ettirmiştir.

Kurucu Davud'un ermenilerle de münasebeti calibi dikkattir. Ermenilerin sempatisi ve gönülden yardımları olmamış olsaydı II. Davud'un ve haleflerinin bazı plânlarının tahakkukuna imkân olmazdı. Kralların siyasetine mühim ermeni komponentlerinin girdiğini kaydetmeden geçemiyceğiz. XI. asrın ortasında Kafkasya'daki son ermeni krallıkları (Ani ve Kars) Bizanslıların, sonra da Selçukların hâkimiyetine geçiyor. Kurucu Davud bu toprakların Gürcüstan'a ilhak etmeğe başlıyor. Ona bu hakkı o devrin anlayışına göre, ermenilerin Bağratidler koluyla olan akrababığı ve aynı zamanda bu topraklarda yaşayan ahâlinin arzusu veriyordu. [5] XII-XIII. asır Ermeni müverrihi Edesli Matvey'in yazdığına göre Kral II. Davud iyi kalbidir. Ermenilere karşı müşfikdir ve Ermeni halkı, kendileri için manastırlar, kiliseler ve saire kuran II. Davud'un etrafında toplanmıştır. [6]

Gürcü krallarının unvanlarında, (Kurucu Davud'un babası II. Georg'un unvanında bile) ermenilerin kralı unvanlarında, (Kurucu Davud'un babası II. Georg'un unvanında bile) ermenilerin kralı unvanı da vardı.

Kurucu Davud, keza doğudaki komşularıyla olan münasebetlere de ehemmiyet veriyordu. Gürcüstan'ın, bilhassa Şeki

ve Şirvan hükümlarlarıyla sıkı bağları vardı. II. Davud büyük kız Tamar'ı Şirvan Şahı I. Ağsartan'a vermişti. Ağsartan Kurucu Davud'un himayesini kabul etmişti. Bu siyasî bağı, gerek gürcü kralları, gerek Şirvan şahları çok kıymet veriyorlardı. [7]

Şirvanlıların da iştirak ettiği Didgor muharebesinden (1121) iki sene sonra 1123 yılında Gürcülerle Şirvanlılar bir defa daha birlikte Şimalî İran'a karşı harbettiler.

Düşmanlara karşı amansız ve cesur olan ve ciddi bir şahsiyete malik bulunan II. Davud, aynı zamanda, âlicenap, cömert ve hayırsever bir insandı. Gayet dindar olan II. Davud'un tahsilsiz olduğu, gayri ruhanî çevrelerde, seferlerde ve harplerde yetiştiği söylenir. Fakat gerçekte II. Davud müstesna bir tahsil görmüştü. O devrin en mühim manevî gıdası olan ilâhiyat aynı zamanda tarih, felsefe ve astronomi onun en sevdiği ilimlerden idi. Kral Davud gürcü edebiyatından başka İran ve Arap edebiyatına karşı da merak sarmıştı. Kısmen bize kadar gelen «Nedamet şarkısı» na bakılırsa kabiliyetli bir şairdi. Bu büyük tâcîdar büyük bir gayretle tarihî tetkiklerde bulunuyor ve eski kralların mazideki faaliyet ve muharebelerinden istikbal için hisseler ve kararlar alıyordu. Kral Davud'un müverrihine göre, kadim kralların hayatı ona hem örnek hem de ihtar teşkil ediyordu.

II. Davud gayet dindar olup sadık ortadoks bir hristiyandı. Bu da, onun kiliselere gösterdiği fevkalâde ihtimamdan kolayca anlaşılacaktır. II. Davud kilisede bir çok ıslahat yaptı. 1103 de Ruis-Urbnisi kilise meclisini teşkil etti. Bir çok kilise ve manastırı yeniden inşa ve tamir ettirdi. 1106 yılında, maddî ve manevî fazilet sahibi, temiz, dindar ve âlim kimse-leri içine topladığı meşhur Gelati kilise ve manastırını inşa ettirdi. Müverrihin heyecanla anlattığına göre, Kurucu Davud, Gelati Külliyesini bütün doğu için, iyiliklerin mucizesi, ilmin mahreki yeni Atina, mâneviyat sahasında ikinci bir Kudüs ha-

[7] «Şehzade Vahuş'tun tarihi» D. Bakradze'nin redaksiyonu altında Tbilisi 1885, sahife 183.

[5] Büyük Vardan, «Bütün dünya tarihi» Moskova, 1861, sahife 456-157. İ. Cavahişvili, «Gürcü Milletinin tarihi», 2. kısım sahife 526.

[6] M. Brosset, Additions et Eclaircissements à l'histoire de la Géorgie, St. Pétersbourg 1851, p. 230.

line getirdi. Gürcüstan için bu çalışmalarından dolayı halk ona yapıcı Davud (Davut Ağmaşenebeli) unvanını verdi

Bütün bu icraat, II. Davud'un dinine karşı gayet bağlı olduğunda şüphe bırakmıyor. Onun bu vasfını, mâdeni paralar üzerindeki «abdul mesiya» ve «İsa'nın kılıcı» gibi ibareler de teyit etmektedir.

Fakat bu tâcidârın âlicenaplığı, geniş görüşü ve kuvvetli devlet bilgisiyle şahsî asaleti, ona din bakımından tek taraflı olmasına müsaade etmiyordu. Artık çoktan anlaşılmuştur ki, Kral Davud İslâm düşmanı olmayıp, bilâkis, bizzat İslâm tarihçelerinin yazdıklarına göre İslâm dininin hâmisi idi.

II. Davud İslâm kültür ve ilmini yüksek tutuyor ve Hazreti Muhammed'in dinine hürmet ediyordu. Elimizde bunu teyit edecek bir çok deliller vardır. Meselâ: Kral II. Davud, bir çok müslümanların yaşadığı payitahtı Tiflis'te, onlara muhtelif imtiyazlar veriyor, hristiyanlara da müslümanların dinî hissiyatını rencide edebilecek veya ibadetlerine mâni olacak her şeyi yasak ediyordu. [8]

Mehmed-ül-Hameki'ye [9] göre, kral islâm ilmini hakikile biliyor ve Kur'anın muhtelif bahisleri hakkında Gence kadısıyle ilmî münakaşalara giriyordu. El-Aynî'nin [10] anlatığına göre de, kral veliahtla beraber cuma günleri camiye gelerek Kuran'ın okunmasını ve vaizleri dinliyor ve din adamlarına ihsanlarda bulunuyordu. İbni-el-Cauzi de diyor ki, gürcü hristiyan kralının müslümanlara gösterdiği ihtimamı ve hürmeti, bizzat islâm hükümdarları kendi dindaşlarına göstermiyorlardı. Aynı tarihçinin anlattığına göre, Kral Davud islâm kültürüyle o kadar alâkadar oluyordu ki, bilginlere ve müslüman şairlere yurd inşa ediyor onları maddeten destekliyor ve onlara bayram meclisleri tertip ediyordu. [11]

[8] Ch. Defrémery Fragments de géographes et d'historiens arabes et persans, inédit, Paris 1849, pp. 480 et 484-486.

[9] M. Brosset, Additions, etc. p. 237.

[10] M. Brosset, Additions etc. p. 241.

[11] Ch. Defrémery, Fragments, etc. sahife 436.

Görülüyor ki yapıcı Davud'un aktif bir şekilde haçlı seferlerine karışması için ortada bir sebep yoktu. Kudüs'deki mukaddes hristiyan mabedlerine, gürcüler daima serbestçe girmek hakkını haiz bulunuyorlardı. Bu hususta her hangi bir müşkülât zuhurunda ise, Gürcü kralları Filistin ve Mısır İslâm hükümdarlarıyla, bu gibi müşkülâtları, daima müzakere yoluyla hallediyorlardı.

Bizans imparatorları, haçlı seferlerinin yardımıyla Önasya'daki hâkimiyetlerini yeniden tesis etmek istiyorlardı.

İlk haçlı seferi zamanında, İstanbul'a gelen haçlı liderler, fethedecekleri toprakların Şark imparatorluğunun bir kısmı olduğuna ve İmparator I. Aleksî'ye aidiyetine dair yemin etmek mecburiyetinde kalmışlardı.

Aleksî bunu kolay elde edememişti. Bazan silâhlı kuvvete bile baş vurarak haçlı liderler üzerinde büyük bir baskı yapmak mecburiyetinde kalıyordu. Nitekim Boullion Gotfrid yemine icbar edilmişti.

Önasya'da Bizans imparatorlarının nüfuzunun artması, Kafkasya'nın cenubunda kuvvetlenmesi, bütün gayretiyle tam bir istiklâl için çalışan Kral Davud'un işine gelmiyorlu. Bir çok gürcü krallarının içinde o, ilk defa, Gürcüstan'ı zahiren Bizansa bağlayan Kuropalat unvanını reddediyor, bu bağ tamamiyle sembolik olduğu halde, Kral Davud buna bile ehemmiyet vermiyordu. Bilindiği gibi Kuropalat Bizans krallığında verilen en yüksek rütbe idi. VI. Leon (886-912) un fermant ile yalnız Gürcüstan (İberya) kralları bu rütbeyle tevarüs ediyorlardı.

III. BÖLÜM

Kral II. Davud'un halçfleri oğlu I. Dimitri, torunu III. George ve torununun kızı Tamara onun iç ve dış politikasına devam ettiler.

Kraliçe Tamara (1184- 1212)

Kraliçe Tamara bütün Gürcü krallarının içinde en popüleridir. O'nun şöhreti Kurucu Davud'un ismini bile nisbeten göl-

gede bırakmıştır. Çünkü Kraliçe onun başladığı plânları tahakkuk ettirmeğe devam etti. Aynı zamanda fevkalâde sağlam politikası ve ülke için çalışmaları sayesinde Gürcüistan'ı sosyal, politik ve ekonomik yönden çok geliştirdi.

III. George ile Osetin Prensesi Burduhan'ın tek kızı olan Kraliçe Tamara'nın zekâsı ve güzelliği müverrihler ve şairler tarafından methüsenâ ve terennüm edilmiştir. Kraliçe daha hayatta iken şahsiyeti etrafında, asırlar boyunca Gürcü ve kafkas halklarının hatırasından silinmeyen ve zamanımıza kadar gelen bir kült yaratılmıştır. Kafkasya'da, Gürcüistan'da ve Gürcüistan haricinde onun hakkında bir çok efsaneler ve menkıbeler söyleniyordu.

Gürcü Kraliçesi Tamara'nın şöhreti orta çağda haleler halinde Asya Avrupa'ya yayılmış İskandinav memleketlerine kadar akisler bırakmıştır. [12]

Kraliçe Tamara'nın ölümünden 350 sene sonra, Müt-hiş İvan onun için, «en akılı ve erkek zekâh İverya kraliçesi» diyerek Rus ordusuna bir örnek olarak gösteriyordu.

Tarihler ondan, ilâhî, kutsal, melek misali, gürcü güzelliğine temsil eden âdil bir sultan olarak bahsederler.

Kraliçe Tamara merhametiyle dahi şöhret kazanmıştır. O, kendi devletinde idamı ve bedenî işkenceyi kaldırmıştı. O, talihsiz ve fukara kimselere ihtimam gösteriyor ve «ben fakirlerin babası ve dulların hâkimiyim» diyordu.

Halk, Gürcüistan'daki kaleler, kiliseler, manastırlar ve âbideler gibi bütün kadim yapıları, onun zamanında yapılmamışsa bile, onun eseri olarak kabul etmektedir. Gerçekten de Ahalstihe şehrinin yanındaki 360 dairesel muhteşem Vardza sarayı dahil kadim Gürcü mimarisinin bir çok âbideleri onun eseridir.

Tamara ve kızı Rusudan'a muasırları, hükümdar olduğunu tebarüz ettirmek için, kraliçe (gürcüce dedopali) değil, kral (gürcüce mepe) diye hitap ediyorlardı. Tamara, bizzat kendisi,

[12] Carl Grimberg, Svenska folkets underbara öden, Stockholm, 1933, I, 221. N. R. Brocman, Sagan om Yngvar Vidforne, Stockholm 1762. E. Olson, Yngvars Saga Vidforla, Kopenhagen 1912.

faal bir surette devletini idare ediyordu. Bütün kanunlar ve emirnameler onun eseri idi. Eski yazmalarda «Tamara'nın emriyle» ibaresi bulunmaktadır. Tamara, aynı zamanda, senato veya parlamento örneği bir devlet şûrası kurmuştu. Bütün mühim devlet meseleleri bu şûra'da müzakere ediliyor ve ancak ondan sonra Kraliçe nihai kararını veriyordu.

İç ve dış düşmanlar karşısında Tamara fevkalâde inatçı ve metin idi. Fakat aynı zamanda, vukua gelen bütün müşkül-leri müzakere ve telkin yolu ile yenmesini bilirdi. Kraliçe Tamara, devlet işlerindeki kabiliyeti sayesinde, saltanatının ilk zamanlarında vukua gelen ciddi iç devlet ihtilâflarını zahmet-sizce bertaraf edebilmişti.

Kafkasyalı komşularına karşı Kraliçe Tamara, büyük dedesi Davud'un esaslarını koyduğu politikaya devam ediyordu.

Şimalî Kafkasyalılardan Osetinler, Kıpçaklar, Çeçen-İnguşlar, Avar-Hudzahlar Gürcüistan'a sıkı bağlarla bağlıydılar. Âdeta Birleşik Kafkasya Krallığı meydana gelmişti.

Gürcüistanla Şirvan arasında Kral Davud zamanında başlayan siyasî ve askerî bağlar, Şirvan Şahı II. Ağsartan (veya Ahistan, Kralı Davud'un torunu) ile damadı Emir Miran'ın (islâm kaynaklarına göre asıl adı Özbek) birleşerek Atabek Ebu Bekir ile yaptıkları uzun mücadeleye Tamara'nın saltanatı zamanındaki Gürcüistan'ın iştirakine sebep oluyor.

Bu hâdiseler Tamara'nın müverrihi tarafından mufassal olarak kaleme alınmıştır. Tercüme ettiğimiz bu tarihî vak'a-nın bir faslını [13] aynen aşağıya sunuyoruz. Çünkü kanaatimize göre bu fasıl aynı hâdiseler hakkındaki diğer kaynaklarla mukayese bakımından dikkate değer. Aynı zamanda muhtelif Kafkasya hükümdarları arasındaki siyasî ve hanedanî münasebetleri açıkça göstermektedir.

. . . Muhlidler tarafından biraz evvel tahta çıkarılan Atabek Kızıl Aslan o zaman katlediliyor ve Palavan (Pehlivan) neslinden üç oğlu İran'ın hükümdarları oluyordu. Bu ülke kar-

[13] Gürcüistan tarihi dergesi «Kartlis tshovreba» (gürcüce) E. Takaişvili'nin redaksiyonunda, sahife 454-463.

deşler arasında, babaları ve amcaları tarafından şöyle taksim ediliyor: Büyük kardeşi Kutlu-İnanc Horasan'dan Babilon'a (Bağdad) kadar Irak'a, ikinci kardeş Amir Ebu Bekir Ermenistan'a kadar Adarbadagan'a (Azerbeycan); ve küçük kardeş Emir Miran Gurgen (Hazer) denizinden, Gelakun (Gökçeğöl) denizine kadar Arana hakim oluyorlar.

Çok hükümdarlı memleketlerde mutad olduğu gibi, kiskançlıklar ve yek diğerine taarruzlar başlıyor. Ve büyük kardeşini esarete alan Ebu Bekir galip gelerek Atabek oluyor. Küçük kardeş Emir Miran ise Aramı terkederek Şirvan-Şaha iltica ediyor ve onun damadı oluyor. Bunun üzerine Emir Ebu Bekir, Balkun kalesi yanında Şirvan-Şaha taarruzla onu firara mecbur ediyor ve kendisi de bir müddet için yükselerek gururlanıyor. Çünkü o sıralarda Şirvan-Şahın devleti Allahın gazabına da uğruyor. Bu gazap bütün dünyayı sarsabilirdi ve hakikaten sarsıyor ve Şemahın kale duvarlarını yıkarak, içerde her şeyi kapatıyor. Şirvan-Şahın zevcesi ve çocukları orada gömülüyorlar. Onlar bunu öğrendikleri zaman yeise kapılıyor ve başlarına küller döküyorlar. Nihayet etraflarına bakındılar. Onları kurtaracak ve onlara yardım edecek her şeyi gören Allah ile Allahın yarattığı Davud (Kraliçenin eşi) ve Kraliçe Tamara ilâhlarından başka kimseyi görmediler...

Onlar yardım talebinde bulunmak için elçiler gönderdiler ve şu ricada bulundular:

Tamara, sizin kudret, zekâ ve talihiniz, İskenderinki gibi ve Davud, sizin cesaret ve âlicenaphığınız da Davud (Davud Peygamber) gibi ve emsalsiz ordunuz bütün İran'ı istilâ edebilecek kudrette olduğu için, asaletinize uygun ve temiz kerimeniz Rusudan'ı, varın bütün İran'ın hükümdarı yapın.

Rusudan'ın İran hükümdarile evlenmesine bağlı olan bu teklifi Tamara ile Davud reddetmekle beraber, onlara yardım ve destek vaadinde bulunuyorlar. Müverrih şöyle devam ediyor:

Emir verdiler, bu taraftaki ve öbür taraftaki Gürcüstan'dan muharipler toplamak için haberciler gönderdiler. Ve o zamanlarda hükümdarların (Tamara ile Davud'un) hizmetinde

bulunan Kıpçak Hamı Sevancı'nın Savalt ismindeki biraderi bir çok muhariplerle burada olduğu için, sayısız ordu topladılar. Ordu tunç gibi duvarlı kalelere yerleşti. Tbilisi'den Karahacı'ya kadar Küra, Algeta, Ktsiyi ve Kurdvaçar nehirlerinin sahilleri ordularla doldu. O zaman palavan neslinden Emir Miran ile Şirvan Şahı Agsartan bütün geceyi ve gündüzü yolda geçirerek Aranın bütün beyleriyle beraber vurud ettiler. Allah tarafından takdis edilmiş bulunan hükümdarlar (Tamara ve Davud), o zaman Agara korusunda sayfiyede bulunuyor ve vaitlerini icra etmeği arzuluyorlardı. Onları (Ağsartan ile Emir Miranı) davet ettiler ve konuklar büyük bir tantana ile geldiler. Ve aynı zamanda Kraliçe Rusudan da büyük bir ihtiramla getirildi. [14]

Hangi akıl ve idrak böyle bir manzarayı tasavvur edebilir. Hangi dil bu bayram şenliğini ve azameti, çadır ve kuleleri tezyin eden halı ve perdeleri, vahşi hayvanlar canbazhanesinin medhini ifade edebilir? Kim, Elizion kırlarında [15] yetişmiş asfodelus çiçeği [16] ile gül kokan ve Allah tarafından yaratılarak ilâhlar arasında hâkimlik yapan ilâhın bulunduğu Süleyman ve Veseliil'inkilere [17] benzeyen ilâhî mabedi [18] tarif edebilir?

[14] Burada, Kraliçe Tamara'nın halası, III ncü George'un kız kardeşi, Horasan sultanının dul karısı (büyük) Rusudan kastedilmektedir. Onun Gürcüstan'da kendi sarayı olup Kraliçe Tamara'nın saltanatı zamanında büyük siyasi rol oynamıştır.

[15] Elizion: Yunan mitolojisinde Allahların lâyemut çocuklarına mesken olan ve dünyanın nihayetinde bulunan ova ve düzlük.

[16] Asfodelus: Zambak cinsinden bir çiçek. Sembolizmde zambak, temizliğin ve ümidin remzi sayılmaktadır. Saltanat tezyinatında zambak, tacların, âsaların ve meskükâtın en sevimli süsü addolunur.

[17] Veseliil: Beni İsrail'in hareketli mabedi Skiniya'yı yapan adam. Bu mabedin içinde Hz. Musa'nın minberi ile beraber Turanın çekmecesini bulunuyordu. (Musa'nın kitabı, 2, 31).

[18] Müverrih, Kraliçe Tamara'nın bulunduğu çadıra Allah'ın mabedi demektedir.

Kim, Bahadır ve Tarhan gibi şövalye Davud Efremidi [19] ve onun Rüstem ve Givi [20] gibi bahadırların tarif edebilir?

Ve onlar (Agsartan ile Emir Miran) Tbilisi'den yola revan olunca, derhal ve ilk olarak osetinler, eski ve yeni kıpçaklar [21] sonra geretler ve kahetinler, sonra kartalinler, daha sonra meshi ve toresler, şavşatlar-taoitler, somhitler, abazalar, svanlar, mingreller ve guriler ve onlarla beraber raçinler ve loçhumlar, daha sonra margveller [22] ve çadıra yaklaşınca da saray erkânı ve hanedanı yakınları karşıladılar.

Şirvan-Şah onların akrabası ve onların ailesine mensup olduğu için, evvelâ çadıra o girdi, onları selâmladı, onlar da onu lâyiki veçhile selâmlayarak daha evvel ona mahsus hazırlanan yere oturttular.

Ondan sonra, baba tarafından sultanın yeğeni yâni Palavanın oğlu Emir Miran girdi. Emir Miran'ın anası Horasan Hükümdarı İnaincan'ın kızı olup, şimdi de Sultan Tuğrul'un zevcesi idi. Emir Miran'ı, büyük bir hürmetle ve tantana ile hükümdarlara takdim ettiler, onlar da onu selâmladılar. Bir

[19] Efremidler: Bir zamanlar Osetin ülkesinde saltanat süren Bagraditlerin bir koludur. Tamara'nın prens kocası Davud Soslan, bir Efremid idi.

Brosset, Davud'un Bagratidlerin erkek kolundan geldiğine dair malûmat vermektedir. M. Brosset, Histoire de la Géorgide, partie I, St. Pétersbourg, 1849, pp. 420-423; M. Brosset, Additions etc. pp. 623-624.

Fakat İv. Cavahişvili'nin iddiasına göre, Davud Bagratidlerin kadın kolundan gelmektedir: I. Cavahişvili «Gürcü Milletinin Tarihi» kısım II, sahife 592. Bagratid aslından geldiğine dair işaret onun «Bagratid» ismi «Davut» dur.

Onun lâkabı ve daha doğrusu ikinci ismi Soslan, osetin efsanelerindeki kahramanlardan veya bahadırlardan (nartlar) birinin adıdır. Davud Soslan küçük yaşından beri Kraliçe Tamara'nın halası Rusudan'ın sarayında talim ve terbiye görmüştür.

[20] Oset Bogatari ve Hazer Tarvani, her ikisi de kral Vahtang Gorgaslan'ın hal tercümesinden adları zikrolunan iki bahadır. Rostam (Rüstem) ve Givi (Giv) Firdevsi'nin Şehnamesinin kahramanları.

[21] «Eski ve yeni» Kıpçaklar: Eskiler II. Davud'un saltanatı zamanında, yeniler de Kraliçe Tamara zamanında gelen kıpçaklardır.

[22] Margveller: Yukarı imeretler.

oğul gibi kabul ettiler ve büyük bir ihtiramla ona lâyik bir yerde oturttular. Emir Miran iyi bir kahramandı ve görünüşe göre aşka lâyik bir koca idi.

Diğer beyler de geldiler, onların bazıları Eldiguz (İldeniz), bazıları da onun oğulları tarafından yetiştirilmişti. Onlar da hükümdarlar da onları lâyiki veçhile selâmladılar. Gönüllerinde tarif edilmez bir sevinç uyandı. Konuklar yeminle diyorlardı ki: İnsan gözü şimdiye kadar Tamara'nın güzelliği, ilâhî çehresi ve ilâhî ahlâkına benzer, ne bir şey görmüş ne de işitmiştir. Biz, ne eski, ne yeni kitaplarda böyle bir şey okumadık.

Konuklar, Kral Davud'la şövalyelerinden çok hoşlandılar ve ümit ve sevinçle: Şimdi kalblerimizi takviye edelim ve gözlerimizden keder perdesini atalım, onlar hakikaten bizi kurtaracak ve bizi memleketlerimize kavuşturacak kudrettedirler, dediler.

O zaman yemek talep ettiler ve yemekten sonra güzelliğini tarife imkân olmayan şenlikler tertip ettiler. Şairlerin şiirleri ve nağmeleri, halat üzerinde canbazların oyunu ve diğer neşeli eğlenceler vardı.

Hükümdarlar onların herikisine, Şirvan-Şah ile Emir Miran'a, kıymetli elbiseler giydirdiler, aynı zamanda onların kıt'alarına da güzel elbiseler giydirdiler.

Ve orada bir hafta kaldılar. Her gün sevinç içinde geçti. Konuklar hükümdarlara hediyeler getiriyor, hükümdarlar da onlara mukabele ediyorlardı, Avlar tertip ediliyor ve top oyunları oynanıyordu. Emir Miran'la maiyetinin top oyunundaki mahareti dillere destan olup deniliyordu ki:

Irak'ta, Azerbeycan'da ve İran'da onlar gibi top oynayan yoktur. [23] Fakat Kral kendi, emirspasalar Zahari, msahurt uhutsesi İvane, Geret valisi Gregora ve diğerlerine emir verdi. Emir üze sahaya çıktılar. Diğer taraftan Emir Miran da kendi beyleri ve uşaklarıyla sahaya geldiler. Ve seyir için nur

[23] Süvarilerin top oynamaları «polo» Hindistan'dan başlayarak bütün doğuya yayılan bir oyundur. Gürcü şairi Rustaveli de bu oyundan bahsetmektedir.

gibi parlayan siması ile bizzat Tamara da gelmek lütfünde bulundular. İyi top oynadıklarına güvenilen ve hakikaten iyi oynayan Davud'a ve takımına yenildiler.

Şenlikler ve ziyafetler devam ettiği sırada derpiş edilen yardım için hazırlanıyor ve silâhlanıyorlardı.

Geldiler ve onlara haber verdiler ki, bizzat halifenin de ordu ve üzerinde bin halife altunu miktarında altun bulunan sancak verdiği Atabek bütün İran'ı toplayarak Nahçıvan üzerinden Arana girdi.

O zaman Tamara'nın karşısında bütün vezirleri, spasaları ve bizzat Şirvan-Şah toplandılar ve bir gün bile kaybetmeden sefere başlamağa karar verdiler.

Bütün kabileler ve bizzat Şirvan-Şah ile Emir Miran onun mütevazî, fakat muzaffer ve mes'ut simasından dua dilediler.

Davud gitti ve önde Hayat Ağacını ve Bağratidlerle Gorgasal'ların şanlı sancağını taşımalarını emretti. [24]

Sefer Ebu Bekir'in mağlûbiyeti ile bitti. Kat'i muharebe Şamhor kalesinin yakınında cereyan ettiği için bu sefer Gürcü tarihine «Şamhor savaşı» ismiyle geçti. Emir Miran kendi hak ve hukukuna yeniden sahip oldu. Fakat Nahçıvan'a firar eden Ebu Bekir kardeşine karşı mücadeleye devam etmekte idi. Bir müddet sonra onun satın aldığı ve gizli olarak gönderdiği adamlar Emir Miran'ı zehirlediler.

Bunu Kraliçe Tamara'ya arz ettikleri zaman, müverrihin anlattığına göre o, «... matem elbisesine büründü ve onun için çok göz yaş döktü...»

Emir Miran'ın intikamını almak için gürcüler bir kaç defa daha Ebu Bekir'e karşı muvaffakiyetli seferler yaptılar.

Makalenin hacmi, o zamanın çok karışık Gürcü-Ermeni münasebetlerinin teferruatına girmeye müsait değildir. Biz yalnız okuyucuya Kral II. Davud'un halefleri zamanında Mhargrdzeli ailesinin oynadığı rolü hatırlatmak istiyoruz.

Bu aile 30-40 yıl müddetle Gürcü sarayında en mühim

mevkiler işgal etmişti. Onlar gürcü krallarının emir-spasaları (başkumandan), msahurt uhutses'leri (saray nazırları) ve Atabekleri [25] olmuşlardır. Gürcü kralları onlara büyük emlak ve arazi bağışlarında bulunuyor ve ermeni işlerinin idaresini büyük çapta onlara havale ediyorlardı.

Mhargrdzeli'lerin, bu unvanlarından başka, bazan «Ermeni krallarının naipleri» unvanı da verilmişti. [26]

Bir taraftan gürcü hanedanına ve devletine sadık ve onlara büyük hizmetler yapmış olan Mhargrdzeli'ler, diğer taraftan bilhassa ermeni halkına ve onun dertlerine büyük ihtimamda bulunuyor ve büyük bir dikkatle Ermeni Gregoryan kilisesinin menfaatlerini koruyorlardı.

Gürcüistan'ın bu devrine temas eden Z. Avalişvili şöyle yazıyor: Gürcü krallarının politikası, ermeni topraklarının kurtarılması, Mhargrdzeli'lerin önderliği altında ve bizzat ermenilerin işbirliğiyle, onların Gürcüistanla birleşmesini temin etmekte. [27]

IV. BÖLÜM

Gürcü kralları, bittabi, haçlı seferlerle ilgili hâdiselerin seyrini ve inkişafını büyük bir dikkatle takip ediyorlardı. Yükarıda zikredildiği gibi, Yapıcı Davud, Kudüs Kralı Balduin ile münasebette bulunuyordu. Kudüs, Sultan Selâhaddin tarafından işgal edildikten sonra Kraliçe Tamara fidye vererek İsa'nın haçını kurtarmak istiyor ve bunun için Selâhaddin'e 200 bin altun teklif ediyordu. [28] Bu meselenin halli için sureti mahsusada gönderilen elçiler, aynı zamanda, Kudüs'te ve etrafında

[25] Atabek: Sarayda bir mansıp olup ilk zamanlar prenslerin mürebbiyelerine verilir. Sonradan bu rütbeyi, yarı müstakil olan muhtelif eyaletlerin hükümdarları kullanmağa başladı. Gürcüistan'da Cakelli ailesinden Ahaltsık (meshet) Atabekleri meşhurdur.

[26] Yâni gürcü ve ermenilerin kralları III. George, Tamara, IV. George Laşa ve Rusudan. Mhargrdzeli'ler bu dört kralın yanında hizmet etmişlerdir.

[27] Z. Avalişvili, «Haçlılar Devrinde» sahife 81.

bulunan gürcü manastırlarının vaziyetini dahi tetkik edeceklerdi. Gürcüler tabiatıyla Selâhaddin'in Kafkas aşından olduğunu biliyorlardı. Gerek gürcülerin fidiye vererek İsa'nın hacını almaları teşebbüsü ve gerek hemen hemen aynı zamana tesadüf eden Alman İmparatoru I. Frederik Barbaros'un aynı tarzdaki teşebbüsü muvaffakiyetsizliğe uğramıştır. Fakat buna mukabil Salâhaddin Kudüs'teki St. Nikola (diğer ismi Mukaddes Haç) manastırını gürcülere iade cylemiştir. [29]

Lâtin (frank) kralları anlaşılın gürcüleri sevmiyorlardı. Onların Kudüs'teki hâkimiyetleri devrinde (1099-1187) orada bulunan gürcüler hakkında çok az malûmat kalmıştır. Kudüs Kralı Balduin hakkında ise, gürcülerin elinden kilise emlakini zorla aldığı ve aynı zamanda İsa'nın mezarı mabedini lâtin rahiplerine verdiği söylenmektedir. [30]

Daha sonra Gürcüistan Kralı IV. George Laşa (1212-1223) [31] kendi elçilerini, Fransız Kralı IX. Lui'nin kumandası altındaki Mısır'da Damyata çıkan haçlıların nezdine gönderiyor. IV. George'un hemsiresi Kraliçe Rusudan ve emir-spasaları Atabek İvane, Papa III. İnnokent ile gürcülerin haçlılarla müşterek hareketleri imkânı hakkında muhabere ediyorlardı. [32]

Büyük ananın ve değerli babanın zayıf karakterli halefleri George Laşa ile Rusudan'ın dinî temayülleri pek de ikna edici değildi. Z. Avalişvili'nin müstehziyane kaydettiğine göre, on-

[28] Beha-ed-din, Anecdotes etc., Recueil, Historiens orientaux, Paris 1884, t. III, p. 299. Le livre de deux jardins, ib. Paris 1906, t. V, p. 33.

[29] Saladin (Salah-ed-din) Beha-ed-din, Pilgrim Palestinian Text Society, London 1897, XIII, p. 384. Papadopoulos - Kerameus, Analekta Ierezolimitikis Stachiologias, St. Pb. 1897, (Yunanca) G. Peradze, An Account of the Georgian Monks and Monasteris in Palestine, «Georgica» Nr. 4-5, 1937, Stephan Austin and Sons Ltd., Hertford.

[30] Popov, «Latinskiy Patriarhat Ierusalima» St. Petersburg, 1903, kısım 2, sahife 167.

[31] «Laşa» lâkabi, abaza kelimesi «alaşa» dan gelmektedir. »Parlayan, nur saçan, ziya neşreden demektir.

[32] M. Brosset, Addition etc., pp. 302-305.

ların devri, hıristiyan mistisizmi ve dinî kahramanlıklar yaratmak gayretinden ziyade, Vakhu ve Venüs tanrılarına tapma şeklinde karakterize edilebilir. [33] Onlar karakter itibariyle kaygusuz ve havalı olup, hür ve tok bir devrin çocuklarıydı.

Kraliçe Tamara'nın ölümünden sonra Gürcüistan'da sosyal hayat sarsılmağa başlıyordu. Uzun savaşlar devlet ve ictimai hayatın bütün sahalarındaki başarı devrini, herkesin sevinç içinde bulunduğu, eğlendiği, her yerde hürriyet ve şenlik hüküm sürdüğü kısa bir devir takibetti. Saltanatın sıkı ve sert esaslı idaresi, yerini kaygusuz idareye bırakan memleket üzerinde, birdenbire tarihî fırtınalar kopmağa başladı.

Haçlı seferleri devrinin Gürcüistan'ı hakkındaki kısa hulâsamızdan bir netice çıkaracak olursak, bir kaç defa ismini zikrettiğimiz Z. Avalişvili'nin eserinde vardığı aynı neticelere varmak mecburiyetindeyiz. Muharrir şöyle diyor: Gürcüistan haçlılardan kurtuluş ve yardım beklemiyordu. O devirde zaten onlar yardıma muhtaç değildi; ve keza onlarla ittifak etmeği düşünmüyordu. Gürcüistan siyasetinin hedef ve hudutları tamamıyla başka idi. Gürcüistan harp gücü ve gruplaşmalar yoluyla İslâm hâkimiyetinin nüfuz bölgesinde kendi ehemmiyetini takviye etmeğe gayret ediyordu. [34]

Z. Avalişvili'nin vardığı diğer sonuç da calibi dikkattir: Tam haçlı seferleri devrinde bir nevî Kafkasya Milletleri Birliği tezahür etmektedir. [35]

Bu sonuca, daha kat'î bir şekilde, Avalişvili'den 50 yıl önce, gürcü tarihinin altın devrinde gürcülerin Kafkasyalı komşularıyla olan münasebetlerini mukayese eden diğer gürcü tarihçisi D. Bakradze dahi varmaktadır. [36]

[33] Z. Avalişvili, Haçlılar devrinden, sahife 147.

[34] Z. Avalişvili, Haçlılar devrinden, sahife 62-80.

[35] Z. Avalişvili, Haçlılar devrinden, sahife 48.

[36] Dim. Bakradze «Şehzade Vahuş'un zamaundaki Gürcüistan tarihi» Tbilisi 1885, sahife 219.

Kafyasya milletlerinin mukadderat birliği, onların birleşme mecburiyeti, Kafkasya'nın stratejik ve politik durumunun hususiyeti, kadim gürcü tarihçileri tarafından daha o zaman anlaşılmiş bulunuyordu. Meselâ bu tarihçiler, kendi krallarının kudretini ve sarsılmazlığını bilhassa tebarüz ettirmek istedikleri zaman, daima gürcü krallarının davetine, Nikopsi'den Daruband'e kadar herkesin icabet ettiğini tekrarlamaktadır. [37]

V. BÖLÜM

Mazideki Gürcüstan'ın, müslüman halklarla yapmak mecburiyetinde kaldığı bir çok savaflara rağmen, müslümanlar gürcülere karşı husumet beslemiyor ve hak ettikleri için onlara hürmet ve çok sempati gösteriyorlardı.

Filistin'e giden Gürcü hacılarını Halep'te, onlara Kudüs seyahatlerinde refakat ve onların emniyetini deruhte etmek için tayin edilen hususî bir memur karşılardı. [38]

Müslüman komşuların saygı gösterdikleri Gürcüstan'ın siyaseten kuvvetli olduğu devirden çok yıllar sonra, Cengiz Hanın kumandanları ve Timurleng'in orduları, bir zamanlar mağrur Gürcü krallığının üzerinden geçtikten, Gorgasal'la Yapıcı Davud'un şanlı bayrağı korkunç fatihler karşısında eğildikten sonra dahi gürcüler, sultanın rızası ve Kahire hükümetinin müsaadesiyle, haraç vermeden, millî sancak, silâh ve bando ile Kudüs'e girebilen yegâne hristiyan millettir. [39]

[37] Nikopsi: Karadeniz sahilinde kadim bir şehirdir. Darubant-Derbent, Hazer Denizi sahilinde bir şehir.

[38] N. Marr, «Sina ve Kudüs'teki çalışmaların hesabı» İv. Cavahışvili'nin «Gürcü milletinin tarihi», kısım 2, sahife 651.

[39] Bu malûmata, Kudüs'teki ziyaretlere ait eski yazmalarda sık rastlanmaktadır. Meselâ: Jacques de Vitry, The History of Jerusalem, in Pilgrim Palestinian Text Society, London 1896, XI, pp. 83-84.

Bartolomaei de salignaco, Itinerarium Hierosolymitanum an. 1552, t. VIII, I. Cavahışvili «Gürcü milletinin tarihi» cilt IV, sahife 206.

Müslümanların gürcülere karşı bu dostane muameleleri evvelâ şununla izah edilebilir ki, yukarıda zikredildiği gibi, dinî sebeplerle yapılan kanlı haçlı savaflarına gürcüler iştirak etmemişlerdir.

Tarihçi İv. Cavahışvili'nin kat'i iddiasına göre, İslâm dinine karşı mücadeleye girmek gürcülerin aklından bile geçmemiştir. Gürcülerin müslümanlarla yaptıkları savaflar hiç bir zaman dinî mücadele karakterini taşımamıştır. [40]

Saniyen, müslümanların Filistin ve Suriye'de gürcülerle dostane münasebetleri, XIII. asrın ortasından itibaren Mısır'da ve Filistin'de hâkimiyetin memlûklerin eline geçmesiyle dahi izah edilebilir.

Eyyübî sülâlesine mensup Mısır sultanları, 1230 yılından itibaren, memlûk muhafız kıt'aları vücade getiriyorlardı. Memlûkler, mühim kısmı Kafkasyalılardan müteşekkil gönüllü veya baskı neticesinde müslümanlığı kabul eden esirlerdir. 1250 yılında Memlûk Aybek, Mısır'da darbeyi hükümet yaparak iktidarı eline geçirdi. Emir Aybek, Mısır ve Filistin'de 1250 den 1382 ye kadar hüküm süren Bahri'ler hanedanının kurucusudur. Anlaşılan, Kudüs'te yaşayan gürcüler bu Memlûk hükümdarlarıyla iyi münasebetler tesis edebilmişlerdir. Memlûk hükümdarlarından hürmet ve himaye gören gürcüler, Kudüs'te tam bir hürriyete mazhar oldular. 1382 yılında hâkimiyet, bilhassa çerkes ve gürcü aslından memlûklere istinad eden çerkes-memlûk Berkuk'un eline geçti. Berkuk tarafından kurulan hanedana tarihinde, Çerkes hanedanı dahi denilmektedir. Bu hanedana Kahire burcuna izafeten Burciler ismi dahi verilmektedir. Burciler Mısır'ı ve Mısır'a tâbi memleketleri 1382 den 1517 ye kadar idare ettiler.

Çerkes hanedanı devrinde Kudüs'teki bütün hristiyan mabedleri üzerinde hakiki bir Gürcü hâkimiyeti kuruldu. Bu devirde oradaki Gürcü ruhanî idaresine, bizzat gürcüler tarafından inşa edilen manastırlardan başka, yunan ve katolik kilise ve manastırları ve nihayet İsa'nın mezarı mabediyle beraber

[40] I. Cavahışvili, «Gürcü milletinin tarihi» kısım 2, sahife 652.

Golgota intikal etti. Bütün dünya hıristiyanlarının bu en büyük mabedi 150 yıl gürcülerin idaresinde kaldı. [41] Yunanlılarla diğer hıristiyanların İsa'nın mezarı önünde dini ayinler icra etmeleri için gürcü ruhanî idaresinden izin almaları icabediyordu.

Bu, cidden şayanı dikkat bir hâdisedir: Müslüman çerkesler ve müslüman gürcüler hıristiyan yurddaşlarına istisnaf bir vaziyet ihdas ediyor ve onların idaresine, haçlıların elde etmek için 200 yıl savaştıkları en büyük hıristiyan mabedeni teslim ediyorlar.

Gürcülerin Kudüsle olan alâkalarının derecesi hakkında tam bir fikir edinmek için bir kaç olay daha zikretmek faydadan hali değildir: 1299 yılında Mısır sultanlarını mağlûp eden Moğollar Kudüs şehrini de ellerine geçirdiler. Gazan Hanın (1295-1304) kumandasındaki Moğol ordularının saflarında, kumandanlarıyla beraber bir çok Gürcü muharipleri de vardı. Çünkü o devirde Gürcü kralları Önasya'da büyük bir devlet kuran Moğol İlhanlarına tâbi bulunuyorlardı.

Gürcülerin savaş kabiliyeti ve cesaretlerinden dolayı, Moğollar Kudüs şehri ile etrafını tamamiyle gürcülerin hâkimiyetine terkettiler. Fakat, takriben bir yıl sonra, Moğollar Memlûklere mağlûp olunca, Gürcü ordusu da Kudüs'ten çekildi.

Bu küçük hâdise Kudüs'te bulunan Gürcü rahipleriyle Memlûklerin münasebetlerine hiç bir zarar getirmedi (Brosset, Histoire de la Géorgie, St. Petersbourg 1849, Partie I. pp. 612-625).

Gürcüistan tarihinde (Kartlis Tshovreba) Gürcüistan'ın Kudüsle olan bağlarına dair calibi dikkat bir olay daha zikredilmektedir:

Bu kaynağa nazaran, Osmanlı İmparatoru Kanunî Sultan Süleyman (1520-1568), XVI. asrın başlarında yâni Memlûklerin Mısır, Suriye ve Filistin'deki hâkimiyetlerinin son devrinde, Gürcü Kralı IX. George (1525-1534) ile Gürcüistan'ın diğer hükümdarlarına Kudüs'ü hâkimiyetlerine almalarını teklif etti. Tarihte yazıldığına göre, İranla harp halinde bulunan Kanunî

[41] R. Jain, Les Géorgiens à Jérusalem, S. Vardidze'nin mukaddime ve tefsirleri ile gürcüce tercümesi, İstanbul 1921.

Sultan Süleyman bununla gürcülerin kendi tarafına çekmek istiyordu.

Bunun üzerine gürcüler Kudüs üzerine yürüdüler. Şehir ile etrafını alan gürcüler, Kanunî'nin onların hâkimiyetine verdiği Vifleye, İsa'nın mezariyle Gulgata'ya fevkalâde büyük ihسانlarda bulundular. Bundan sonra Gürcü ordusu vatanına döndü.

Bu olaya ait tarihler, diğer kaynakların tarihlerine tamamiyle uymadığından ve tarihçiler tarafından henüz değerlendirilmediğinden bu kısmı yorum yapmadan veriyoruz (M. Brosset, Histoire de la Géorgie, St. Petersbourg 1856 Partie II, pp. 24-27).

1517 yılında Osmanlı Türkleri Kudüs'ü fethettiler. Memlûklerin vaziyetleri sarsıldı. Gürcüler Gürcüistan'dan her hangi bir maddî yardım alamadıkları için oradaki nüfuzları yavaş yavaş kaybolmağa başladı. Manastırlara vatandan kâfi miktara rahip gelmiyordu ve bu yüzden Kudüs'teki Gürcü rahiplerinin maneviyatı gittikçe sarsılıyordu.

Gürcü kiliseleri, birbiri arkasından, katoliklerin yunanlıların ve ermenilerin eline geçti. XVIII. asrın sonunda gürcüler Yunan patriğinin mülkiyetine geçen Kudüs'teki en mühim manastırlarını «Mukaddes Haç manastırını» dahi kaybettiler.

Memlûklerin, Osmanlı hâkimiyeti altında daha 300 yıl Mısır hükümeti üzerinde nüfuzları devam etti. 1811 de Mehmet Ali, ilk önceleri dostane münasebetler kurduğu memlûk liderlerini, Kahire'ye sözde ziyafete çağırarak, tuzağa düşürdü. Hizmetinde bulunan arnavutlara memlûk liderlerine yolda baskın yapmalarını emretti. O gün 480 memlûk beyi katledildi. Bundan sonra memlûklerin Mısır'da hiç bir ehemmiyeti kalmadı.

Dini müsamaha bütün Kafkasyalıların mümeyyiz vasfı olup onların arasında hiç bir zaman aşılmaz bir mâni teşkil etmemiştir.

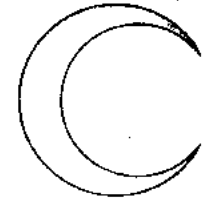
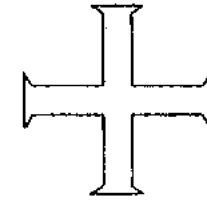
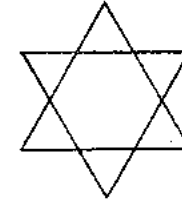
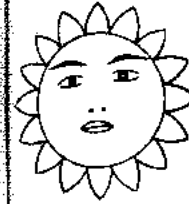
Kafkasyalılar arasında sırf din yüzünden vukua gelen büyük ihtilâflar bizce meçhuldür. Kafkasya'da muhtelif dinlerin sulh içinde yaşamaları eski bir olaydır. Bu durum yuka-

rıda misal olarak gösterilen bazı tarihi vakıyalardan dahi anlaşılacaktır.

Ortaçağda bir taraftan Kafkasya'da hâkim olan dinî müsamaha, diğer taraftan Kafkasya milletleri arasındaki karşılıklı itimat, aşağıdaki manidar misalle bir kat daha teyit olunmaktadır:

IV. George Laşa'nın saltanatı zamanında (1212-1223) Ermeni manastırları arasında kıymetli bir haç yüzünden ihtilâf baş gösterdi. Joanni Mhargrdzeli'nin emri üzerine Dovin şehrinde bu işin halli için fevkalâde bir mahkeme kuruldu. Bu mahkemeye gürcü hanedanı mümessili olarak mtsignobart-uhutses (başbakan) Çkondileli, gürcü ve ermeni yüksek ruhanî idaresi mümessilleri, Tbilisi, Ani ve Dovin kaduları ile meşhur Surman şeyhi iştirak ediyorlardı. Mahkeme mevzubahs ihtilâfta, umumî mütabakat esası dahilinde, nihai kararını vermişti. [42]

Bu dinî müsamaha misalinin en şayanı dikkat tarafı şudur ki, ermeni hıristiyan kilisesini alâkadar eden bir meslede, ortodoks gürcü ruhanîlerinin fikir ve mütalâasından başka, aynı zamanda dört İslâm kadısının da fikri alınmıştır. Ve bu hâdise, o devrin bütün medenî ihtirasların tahriki ile, haç seferlerinin en kızgın bir zamanında, dinî sancaklar altında seller gibi kan akıttıkları bir zamanda vukubulmuştur.

DİNLER

[42] I. Cavahıvili, «Gürcü milletinin tarihi» (gürcüce), kısım 2, sahife 654-655 Tbilisi 1913.

GÜRCÜSTAN DİNLER TARİHİ

Yazan: Amiran Stamstşvili

Gürcüler, tarihte çok çeşitli dinlere ve mezheplere sahip olmuşlardır. Başlıcaları nücümperestlik, putperestlik, mazdeizm, musevilik, hristiyanlık «Ortodoksluk, gregorien, katolik» ve müslümanlıktır:

Gürcüstan Dinler Tarihini 9 bölümde incelemek kabildir:

- 1 — Putperestlik,
- 2 — Musevilik,
- 3 — Hristiyanlık,
- 4 — Aryanizm, Nestoryanizm,
- 5 — Monofizitizm,
- 6 — Ortodoksluk,
- 6 — Katoliklik,
- 8 — Gregorienizm,
- 9 — Müslümanlık.

1 — Putperestlik

Gürcüler ezelden beri Yaratıcı Allaha «Ömerti Damba-debeli» inanırlardı. Bu konuda Ap. Rodoseli şu bilgiyi veriyor: Kolhit'de «Batı Gürcüstan» Yüce Gök Mabedi ve Toprak Ana Tanrıçası vardı. [1]

İlk gürcü dini nücümperestlik «yıldızlara tapma»dır. Başlıca şu yıldızlara tapıyorlardı:

Ay: İnsanlar dahi kurban olarak adanırdı.

Zühal yıldızı: Yedi kat gök yüzünde yaşar, dünyahlara ve özellikle güneşi, iklimi yöneten tanrıya emir verirdi.

Ütarit,

Venüs.

Eski İranlıların etkisiyle Gürcüstan'da ateşperestlik ya da fars dilile «ayur amazda» yani mazdeizm yayıldı. Bu di-

[1] Argonavthika, III, 700, 713.

nin yöneticileri, büyücüler ve sihirbazlar, dağ tepelerinde dinsel görevlerini icra ederlerdi.

Yine bu çağda, ağaç ve bitkilere tapma «natürizm» yayıldı. Megreller Martvili köyünde meşeye tapmağa başladılar. Sonradan Hıristiyanlar bunları imha ederek yerine Çkhondideti piskoposluk kilisesini inşa ettiler. [2]

Sonradan naturalizm yerini monoteizme terketti. Daha sonra gelenek ve inançlar putperestliğe döndü. Atalara saygı arttı. Atalara saygıdan sonra toprak ana, soy baba esas meleklerle inanılmağa başlandı. Böylece Gürcüstan'da tapınaklar inşa edildi, Pompesus ordusundan sonra Romalılar Gürcüstan'da kral olarak Azo'yu bıraktılar ve ona bundan böyle güneş, ay ve beş yıldız tapılmasını emrettiler. Fakat kral semavi Tanrıları red etti. Gümüşten Gasti ve Gaimi'nin putlarını yaptı. Onları Boçi «ya da Biçi» nin yanına oturtarak tapmağa başladı. Azo'nun halefi Kral Parnavaz ise Msttheta yakınındaki bir dağda Armazi denen bir tapınak inşa ettirdi. Böylece bu mabet, gürcü çoğunluğunun tapındığı bir put haline geldi. Armazi güneş, sıcaklık, aydınlık sembolü, iyilik ve hayat veren Tanrı olarak kabul ediliyordu. Kral Kartlos oğlu Msthetosi'yi Armazi dağında defnetti. Yanında da ziyaretgâh olarak kendi türbesi bulunmaktadır. Halefleri bu dağı, mukaddes dağ olarak değerlendirdiler. Parnauz'un halefi Saurmag atalar Panteonu'nu inşa etti; etrafını tanzim etti, Msthta - Armazi yolu üzerinde İnana ve Ainina putlarını yaptırdı. [3]

Armazi tapınağını Kral Mirian daha da güzelleştirdi. Arsuk hisar ile çevirdi, Arik kale ile takviye etti. Böylece Armazi kiralılar Panteonu ve kutsal şehir haline getirildi. Bu çok eski sihirli dinin adetleri, bugün hâlâ Gürcüstan'da ata mezarlığına saygı, bakım, onarım ve eser yapma şeklinde yaşamaktadır. Hıristiyanlık öncesine dek ölümlere ibadet ediliyordu.

[2] Canavişli, M. Sakartvelos Eklesis İstoria. Tbilisi, 1886, s. 106.

[3] Donini, A. Lüdi, İdol'i Bogi M. 1962 s. 14, 17.

Kral Parnacom M. Ö. 112-93 Msttheta dağında İran dinine benzeyen yeni bir tapınak yaptıysa da bir süre sonra bundan vazgeçti. Ateş perestliği tanıdı, Msttheta'da ateşlik, kurbanlık inşa ettirdi. Bu dinin ileri gelenlerini davet ederek resmen din değiştirdi. Bundan ötürü halk ondan nefret etti ve öldürdü.

Bütün putlara putperest rahipler hizmet ediyorlardı. Halk ile birlikte güzel kokulu çiçekler, bal, süt gibi ürünler adıyorlardı. Toplanan adakların bir bölümünü rahipler kendilerine ayırıyor, ikinci bölümünü fakir halka, üçüncüyü de esir ve hastalara dağıtıyorlardı.

Gürcüstan'ın dağlık bölgelerine de putperestlik yayılmıştı. Bugün bile bazı kalıntılara rastlanmakta ve korunmaktadır. Bunlar ibadete tahsis edilmiş taş yapı küçük eserlerdir. Anbar, kazanlık, çankulesi, mumluk, keşişhane gibi umumî yapılara raslanır. Bu yapıların yakınında dinî törenler icra edilirdi.

Eskiden putlara insanlar da adanırdı. Fakat Kral Revi bu geleneği M. Ö. 200 yılında yasaklamıştır. [4]

Gürcü putperestliğinde canlılara, ocağa, demir ve kutsal yerlere ibadet etmek önemli sayılırdı. Fakat bu din ve mezhepte özellikle toprağı işleme çok gelişmiş ve önemli yeri işgal ediyordu. [5]. Dinsel törenleri icra eden görevlilerin çoğunluğunu kadınların teşkil etmesi, hatta bazan tümünün kadın olması dikkate değer. [6]

Gürcü putperest Panteonu, Hıristiyanlığın yayılışına dek ari ve semitik niteliğini taşıyan putlarını muhafaza etti. [7]

[4] Canavişli, M. Sakartvelos Eklesis Historia. Tbilisi, 1886 s. 14.

[5] Sohadze, Ak. Kartvelta Udzelesi Sarstmunebisa Da Mis Gadmonaştebtan Brdzolis İsthoridan. Tbilisi, 1964 s. 143.

[6] Maksimov, A. Gruzini Ensiklopedia «Granat» M. T. XVII s. 191-192.

[7] Marr, N. Bogi Yazıçiyeskoy Gruzii. Tbilisi 1901 s. 29.

Küçük Asya, yakın ve Orta Doğuda ilk çağ medeniyetlerinin kurucuları bulunan kaldeliler, hititler, sümerler, asuriler, urartu, ve babilonyalılarla gürcüler arasında benzerlik, çoğu ile akrabalık mevcuttur. Din, mezhep ve inanışları benziyor, aralarında kültürel alış veriş oluyor, aynı geleneklere sahip oluyordular.

Milattan sonraki yüzyıllarda yabancı ülkelerden gelen yeni din ve inanışlar Gürcüstan sınırına dayandı. Bunlara karşı şiddetli muhalefet başladı. Hıristiyan dini misyoner, keşiş ve ileri gelenleri IV - V. yüzyıllarda zor kullanmak suretiyle hıristiyanlığı yayıyor, putperest mâbetleri yıkararak kiliseler inşa ediyorlardı.

Aşikârdır ki hıristiyanlık, yeni, orijinal ve ideal fikirleriyle putperestlikten çok üstündü. Yeni din, fakir ve cahil halkı uyandırıyor, halk da onun yayılmasına yardım ediyordu.

2 — Musevilik

Musa doktrini ya da musevi dini Gürcüstan'da çok erken yayılmıştır. Filistin'den kaçarak Gürcüstan'a sığınan harp esirleri bu dini getirmişlerdir. M. Ö. VI. yüzyılın başında gelen mültecileri, Mtsheta derebeyi, Aragvi vadisine yerleştirmiş ve bölgeyi Zanavi diye adlandırmıştır. Bu mülteciler, Nabukodonosor'un Filistin'i zaptından sonra dağılan halktan bir kısmı idi. Çoğunluğu Ur ve Kalde'yi vatan olarak seçmişlerdi.

Eski gürcü eserlerde, Mtsheta'daki musevi temsilciliği, dini törenler, ibadetler ve sinagoglara dair bilgilere sık sık rastlanmaktadır. M. S. 324 yılında Mtsheta'daki musevilerden 50 aile hıristiyanlığı kabul etmişti. Kalanları hıristiyanlaşma korkusuyla ülkenin muhtelif yerlerine dağılmışlardır. Halen musevi gürcülerin miktarı çok azdır. Ateizm bu dini de sarsmıştır. Gürcüstan musevileri gürcüce konuşur, gürcü kültürüne hizmet ederler, tamamen gürcüleşmişlerdir. Diğer yandan Gori, Kutaisi ve Tbilisi de mevcut sinagoglara gider musevi dini ibadetlerine devam eder, tevat okurlar.

3 — Hıristiyanlık

Hıristiyanlığın ilk izleri Gürcüstan'da Azize Nino [8] dan çok önce II - III. yüzyıllarda görülmeğe başladı. Mesele Kral Revi, hıristiyanlarla aynı düşünüyor, incili biliyor, ona saygı duyuyordu. Hıristiyanlığın ilk yayıcıları ve vaizlerinden en ünlüleri şunlardır: Andria, Svimon Kananeli, Mathate.

Andria, Trabzon'a yerleşerek yeni fikirlerini büyük Acara'ya, daha sonra da Kartli'ye yaymaya başladı. Putperestliğe karşı Borcom bölgesinde vaizler verdi. Eski mabedin bulunduğu Astkveri köyünde manastır inşa etti. Kral Aderki bu hareketlere çok sinirlendi. Fakat Svimon Kananeli ve Mathate'nin desteği ile Andria, hıristiyanlığı Kartli'de yaymayı başardı. Daha sonra Tao - Klarjeti, Çoruh, İspir, Megrelistan ve Svaneti bölgelerine sirayet etti. Svimon ve Andria dinlerini yaymak amacıyla Aphazeti'ye geçtiler. Sonunda Andria ilk hıristiyanlık parlamentosunun yapıldığı Çikete çağrıldı. Oradan Yunanistan'a geçti ve vefat etti.

Kolhit ve Lazistan'da hıristiyanlık, I. yüzyılda girmiş II. yüzyılda yerleşmiştir. Aphazya'da da aynı şekilde oldu. II. yüzyılda lazların kendilerine özgü piskoposlukları vardı. Komşu ülkelere keşişler göndermeye başladılar. V. yüzyılda Filistin'de temsilcileri bulunuyordu. Ürdün'ün muhtelif yerlerine manastırlar inşa etmişlerdi. Bunları bundan birkaç yıl önce İtalyan arkeolog Virelio Korbo meydana çıkarmıştır. [9]

III. yüzyılda Pontüs krallığında gürcü piskopos Palmi ile oğlu Markioni görevli bulunuyorlardı. Pothi, Sohumi ve Ninkopsia da gürcü piskoposlukları vardı.

515 te Hıristiyanlık Lazistan'da devlet dini olarak kabul edildi. Kral State oğluyla birlikte Bizans'ı ziyaret etti. Bunu müteakip İmparator Jüstinyen kumandanı Sitta'yı göndererek hıristiyanlığı kabul etmeyen lazları zor kullanarak hıristiyan-

[8] Kakabadze, S. Stminda Nino Da Misi Mnigvneloba Sakartvelos Istoriagl. Tblisi 1912 s. 14.

[9] Nusibidze, Ş. Peytr İver İ. Problemi Areopagiziki. Tblisi 1957 s. 63.

laştırdı. Harem ağası Evprat hemşehri Abhazya'da Meryem Ana adına hıristiyan mabedi yaptırdı. Burası sonradan Abhazeti ve İmereti bölgelerinin katolik merkezi haline getirildi. XVII. yüzyılda bu merkez K. Zakarya Katalikos «Kvarian» tarafından Gelati'ye götürüldü. [10] İoane Sabanisdze «Stamebai Abo Tbilelisa» adlı eserinde bu devirde hıristiyanlığın yayılışı ve kuvvetlenmesine değin bilgi vermektedir.

IV. yüzyılda doğu Gürcüistan'da aydınlatıcı ve öncü Azi-ze Nino ortaya çıktı. Zabiloni ve Susana'nın kızı Nino, amcası tarafından Kudüs'te büyütülmüş Niampora yönetiminde kadınlar akademisinde tahsil etmiştir. [11] Oradan Yunanistan'a geçerek bakireler manastırında öğrenimini tamamladıktan sonra Meshet-Cavaheti yolu ile Urbnisi şehrine geldi. Mtsheta'ya yerleşti. Armazi bayram gününde putperestliğin hata ve kötülüklerini ortaya koyarak halkı aydınlattı. Yaptığı dua ve niyazlarla meydana gelen şiddetli fırtına, altın zincir başlığı, bakırdan yapılmış armazi kültünü, onun sağındaki altından Gatsi ile solunda duran Gaimi putlarını kırdı.

Bilgili ve aydın Nino inandığı hıristiyanlığın yayılmasında astronomi, tıp, tabii olaylara dair bilgisini ustalıkla kullanarak batıl dinlere inanan cahil halkı kolay ikna ediyordu. Azize Nino 324 te eğitimle önce kraliçeyi sonra Kral Mirian'ı hıristiyanlaştırdı. Kralın isteği üzerine Büyük Kostantin, İberya'ya «eski Gürcüistan» Yunan piskoposu İoane, iki keşiş ve üç din yardımcısı gönderdi. Sonra kralın buyruğu ile 325 yılında, Mtsheta köprüsü civarında Mtkvare'de halk toplandı. Azize Nino tarafından halka bilgi verildi ve aydınlatıldı. Toplantının sonunda hıristiyanlık devletin resmî dini ilân edildi. Bu tarihi olaydan sonra her yerde kiliseler inşa edilmeğe başlandı. [12]

[10] İoseliani, P. Kratkaya İstoriya Gruzinskoy Tzerkvi. Tbilisi 1843 s. 110.

[11] Keleneridze, Mel. Sakartvelos Sakatalikoso Eklesiis Mokle İstoria.Kutaisi, 1918 s. 202.

[12] Canaşvili, M. Sarstmunoeba Sakartveloşi 1904 s. 85-86.

Gürcüistan'ın aydınlatıcısı Azize Nino 338 de vefat etmiş olup Kaheti'de mefün bulunmaktadır.

İlk hamlede Photi dağında bir mabet, kralın cennet bahçesinde ve Aragvi'nin sol yanındaki dağda küçük bir kilise inşa edildi.

V. yüzyılda Vahtang Gorgasal Tbilisi'de bir kilise yaptı. Cavaheti'de V - VI. yüzyıllarda Stkharos Tavikil ile V. yüzyılda Kumurdo manastırları yapıldı.

VI. yüzyılda Aragvi ve Mthkvari nehirlerinin birleştiği yerdeki dağın üzerine parlak bir sanat örneği teşkil eden haç yapıldı. 478-479'da ilk güzel gürcü mimari örneği olan Bolnisi kilisesi; VI. yüzyılda küçük kubbeli bir kısmı kaya içinde oyulmuş Şiomg'vimi manastırı inşa edildi. VI. yüzyılda Kaheti'de Davit Gareci tarafından Lavra; yine VI. yüzyılda Manglisi; VII. yüzyılda Gori şehri yakınında Ateni manastırları ile 625-635 yıllarında Mthkvari nehrinin kenarındaki bir düzlükte klâsik gürcü mimarisinin çok güzel bir örneği olan kilise; VII. yüzyılda Samstevrisi kiliseleri yapıldı.

X. yüzyılda Ruisi, Meshet de Vale, Stunda, Vardzia, Zarzmi, Sapara, Bana, Parhala, İşhan, Opiza, Şatberdi, Handzta, Berta, Ança, Artvin, Ardanuç ve Olti kiliseleri inşa edilmiştir.

Kiliseler, manastırlar gibi hıristiyan yapılarının yapımına özellikle XI-XII. yüzyıllarda hız verildi. Gürcüistan'ın her bölgesi bu yapılarla dolduruldu. Acara'da Shalta, Aphazya'da Bedia, Pitsunda, İmereti'de Bagrat hanedanına ait Sobora, Nikorstminda, Katsha, Savone, Gelati Manastır Akademisi, Megrelistan'da Hobi inşa edildi.

Gurcaani'de VIII-IX. yüzyılda Sam Miliani bazilikası, VII. yüzyılda Kvela Stminda, Uplistsihe, Samtavi, Orbisi, Okorti, Betani, Batireti, Kvaltahevi, Stugruğaşeni, Arta, Sameba, Ananuri, Khinstvisi ve Mostameti kiliseleri [13] vs. yapılmıştır.

[13] Severovi, N. P. Kartuli Arkitekturis Dzeglebl. Moskovl 1947 s. 218.

Bütün bu hristiyan dini yapıları, hristiyanlığın yayılması ve kuvvetlenmesine hizmet ediyordu. Diğer yandan din adamları eski bütün ilâhi marşları icra ediyor, başarılı edebiyat çalışmaları, resim ve fresk sanat işleri yapıyor, hitabetleriyle millî egemenliği takviye ediyorlardı.

Söz ve tatlı dilin iş görmediği yerlere kılıçla giriyorlardı. Kuzey Gürcüstan'da bu yönetimi uygulamışlar, Tuş, Pşav, Hevsur'u hristiyanlaştırmışlardır.

Hristiyanlık putperest gürcülere yeni ve ileri fikirler getirdi. Hürriyet kelimesini yeni anlamıyla öğretti. Halkın gönlü doldu, morali yükseldi. Birlik, kahramanlık ve bağımsızlık duygularını şahlandırdı.

4 — Aryanizm, Nestoryanizm, Origenizm, Augustinizm

Bizans İmparatoru Konstantin zamanında 350-356 yıllarında İberya'da yayılma istidadı gösteren aryanizm, Gürcüstan dinler tarihinde önemli yer işgal eder. Fakat hristiyanlığın bu küçük mezhebi ortodoksluk tarafından çabuk yenilgeye uğradı.

Nestoryanizm Asur'dan Gürcüstan'a sızıyordu. İran'da hristiyanların takibata uğraması yüzünden V. yüzyılda çok sayıda nestoryan Kartl-Kaheti bölgesine sığındı. Orada mabet inşa ettiler. Lâkin ortodoksluk bunu da düşürdü.

Ünlü hristiyan düşünür ve Filozofu Origen VI. yüzyılda Filistin ve Gürcüstan'da yaptığı mücadelede yenildiğinden origenizm tutunamadı.

İberya'da Augustinizm'de gelişmedi. Bu mezhep çok müteassıp fikirlerle hristiyan olmayan bütün barbarların öldürülmesini istiyordu. Augustine «350-430», iyilik, kötülüğün Tanrıdan geldiğini, bu dünya hayatının günah olduğunu, günlük hayatın öbür dünyada hazırlık aşaması sayıldığını vaiz ediyordu. Bu din, insanların hayat mücadelesini, gelişme ve kalkınmasını baltalıyor, insanı tevekküle ve uyusukluğa sürüklüyordu. Realiteye aykırı ve ilmin düşmanı idi. Bilhassa Lazistan ve Batı Gürcüstan'da yayılma istidadı gösterdi. Fakat hayat mücadelesini seven vatanperver gürcüler, avgustinizmin dar çerçevesine sığmadılar; savaş açtılar. İmparator Herakli ve Metro-

polit Kviros bu dinin hararetli taraftarları idiler. Fakat bu mezhep de tutunamadı. Maksime Ağmsarebeli fikren gücüttü. Bir süre sonra tamamen ortadan kalktı.

5 — Monofizitizm

Gürcüstan dinler tarihinde diyafizitizm, ortodoks kilisesinin esasını teşkil ediyordu. İakob, Bedros, Sevroz, Teodos ve Gaian gibi rahipler vaizleriyle eskilerin batıl inançları ve ermeni dini ile mücadele ettiler. Önceleri, gürcü kilisesi, monofizitik kristolojiye mütemayil idi. Fakat 596 yılında alınan kararlarla bundan vazgeçildi. Hristiyanlığın bu kolu ile mücadeleler getin oldu ve uzun sürdü. Sonradan diyafizitizm «tek tanrılık» galip geldi. Diyafizitizm gürcülerin ana dini olan ortodoksluğun temelidir. VI-VII yüzyıllarda en büyük temsilcisi Katalikos Kirioni bulunuyordu.

Ekvtime Grdzeli, 1046 yılında Ardanoç'ta yapılan bir toplantıda ermeni din adamlarıyla bir oturum düzenlendi. Din üzerinde geçitli tartışmalar Kral Davit Ağmaşenebeli «Yapıcı Davit» ve Kraliçe Tamara zamanında da düzenlenmiştir. İoane Katalikos ve Arsen İkhaleteli gibi tartışmacılar gürcü dinini kuvvetle savundular ve korudular.

Polemik özellikle XVIII. yüzyılda yeniden kuvvetlendi. Fakat Anton Katalikos hararetli fikirleri, maddi, manevi çalışmalarlarıyla, Gürcüstan'daki monofizitizm akımlarını kesin olarak yenilgeye uğrattı ve ortadoksluğu takviye etti.

6 — Ortodoksluk

Gürcüler ortodoksluğu diğerlerine tercih etmiş bulunuyorlar. Bu mezhebin yayılmasını, Bizans Krallık çevrelerinde büyüyen ve Gürcü Kralı Mirian'ın varisi olan Bakari de istiyor, çalışıyor ve kabul ettiriyordu. Mirdat, atalarının başladığı işe devam etti. Tuharisi, Klarjeti, Eruşeti, Stunda, Nakres'i'de kiliseler inşa etti.

Arçil I mazdeizm dini mensuplarını Gürcüstan'dan sürdü. Stuketi kilisesini inşa etti. Kral Daçi'da onu izledi. Fakat bu

sırada İran başpiskoposu ateşperest Mobidanının hıristiyanlığın yayılışına büyük zararları dokunmaya başladı. Mtsheta bölgesinde geniş nüfuzu vardı. Bunun üzerine Yunanistan'dan, sihirbazlara ölüm mızrağını kaldıran Episkopos Mikeli davet edildi. Ateşperestlere son yumruk olarak, Antiyokia, VI. yüzyılda Karadağ'dan Gürcüstan'a, Papa İoane başkanlığında 13 rahip getirtti. Böylece hıristiyanlığın yayılışına hız verildi.

Yunanistan'da Kumandan Pakas ayaklanınca din adamları sarsıldılar. Fakat Kayser Herakli iktidarı alınca Yunanistan sükûnete kavuştu. Gürcüstan'da yeniden ortaya çıkan sihirbazları öldürttü. Putları kırmak, tapınakları tahrip etmek suretiyle hıristiyanlığı takviye etti.

7 — Katoliklik

Gürcüstan ile Roma arasında çok eskidenberi ilişkiler mevcut bulunuyordu. Ancak hıristiyanlık çağında ilk dini temaslar VIII. yüzyılda, Moğolların Kartl-Kaheti bölgelerinin istilasından sonra Giorgi Laşa ve Kraliçe Rusudan zamanında başladı.

Roma ile Bizans dini çevreleri uzun süre birbirlerini, dinsizlik ve istibdatla suçladılar. Doğu ile batı arasındaki dini tartışma ve suçlamalar 1054 yılında kesin bir ayrılışla sona erdi. Gürcüstan'da daha çok Giorgi Mtastmindeli'nin temsil ettiği liberal dini görüşler hakimdi. Katolik mezhebi o zamanlar nisbeten ileri fikirleri ve insanî yönleriyle gürcülerin anlayışına uygun düşüyordu.

Moğol işgalinden sonra kurtuluş çaresi arayan gürcüler yardım sağlamak amacıyla Roma'ya baş vurdular. Papa Grigori IX (1225 - 1240) yedi rahip gönderdi. Gelenler Prançiskel, Teatinel ve Kaputsin katolik mezhebi üzerine vaizler vermeye başladılar. Yeni misyon şehirlere yerleşerek manastırlar inşa etmeye ve bitince dini ayinler yapmaya başladılar.

Bu çaba ve vaizler XIV. yüzyılda semeresini verdi. Papa İoani sayesinde katoliklik epeyce yayıldı. Kral Giorgi Brstkinvale devri olan bu çağda Gürcüstan'da barış ve sükûn vardı. Katolikler Tbilisi'de din bilimi koleji «Opifulo» açtılar. İzmir'de sarsıntı geçiren dini kürsüyü 1328 de Tbilisi'ye naklettiler. Bu çağın başlıca episkoposları: Floransalı İoane «1348», Leonardo Vilakoli, İvane Sankte, Mikeil, Aleksandr v.s. Başkent Tbilisi'de Piskoposluk kilisesi inşa edildi.

Gürcüstan millî hükümeti ve dini çevreler Moğol, Osmanlı ve İran'a karşı savaşlarda destek ve yardım sağlamak amacıyla Roma'nın kalbini kazanmak istiyorlardı. Fakat 1453 te İstanbul'un osmanlılar tarafından fethedilmesiyle Roma'ya gidiş yolu kapanmış, XV-XVI. yüzyıllarda katolikliğin yayılması duraklamıştır. Osmanlılar, misyonerleri izliyor ve katolikliğe karşı baskı yapıyorlardı. Avrupa'da dini reform ve protestanlık yüzünden sarsılan Roma Kilisesi doğudaki durumunu yitirmemek için çalışmalarına bilimsel yön verdi. Dernekler kuruldu, yeni bir hızla Gürcüstan'da katolikliğin yayılmasına başlandı. Roma'da gürcü dili kürsüsü kurularak profesörlüğe Megrelistan Metropoliti Prof. Nikolaz Çolokhaşvili «İrbahi» çağrıldı. Adı geçen zat aynı zamanda Gürcü Kralı Teymuraz I. in elçisi idi.

N. Çolokhaşvili'nin öncülüğü ile Roma'da gürcüce matbaa açıldı. Dinsel eserler gürcüceye çevriliyor, basılıyor Gürcüstan'a yollanıyordu. Din kitapları dışında, gürcü alfabesi, Gürcüce - İtalyanca sözlük, gürcü dili grameri v.s. eserler de basılmıştır.

1628 yılında Rahip Avithabile başkanlığında bir misyoner grubu, katoliklik propagandası yapmak için Gori kentine geldiyse de, ortodoks yunan rahipleri ve müslüman Rüstem han tarafından ülkeden sürülmüştür.

Katolik misyonerleri bilhassa Megrelistan'da iyi çalışıyor ve semere alıyorlardı. Onlar dinî vaizlerle birlikte yeni bilgiler veriyor, okuma-yazma öğretiyor ve sağlık konularında halka yardım ediyorlardı. Gürcü halkı rahip ve misyonerler yolu

ile verilen bilgi ve kültürü değerlendirerek Avrupa'ya yakınlığı.

XVII-XVIII. yüzyıllarda katolik rahiplerinin çalışmaları öyle semere verdiki bazı önemli şahsiyetleri salikleri arasına soktu; Gürcüstan Kralı Giorgi XI, Arçil III'ün yeğeni, Vah-tang IV'ün yardımcısı, Anton Katalikosı v.s. Davit Gareci manastırı rahibi ve kralın akrabası Sulhan-Saba Orbeliani 1713 te Roma'ya gitti. Orada katolik olduktan sonra 12 rahip ile katolikliği kuvvetlendirmek amacıyla Gürcüstan'a döndü. Ünlü tarihçi Vahuşti Bathonişvili, bu rahiplerden lâtince ve yunancayı öğrenerek Gürcüstan üzerine bilimsel eserler yazdı.

Katolik propagandası ve yayınlarının ortodoksluk mezhebine hissedilir baskısı ve etkisi yoktu. Oysa Ortodoks kilisesi yayınları katolikliğe karşı savaş açmış ve birçok edebi eserler vermişti. Örneğin, Besarian Katalikos'un Grdemli, Timote Gabaşvili'nin Marstusi, Anton Katalikosun Mzamethkveleba v.s.

Kral Teimuraz 1755 yılında katolikleri sıkıktırdı. Rahipleri Gürcüstan'dan çıkardı. Kiliselerini alarak ortodokslara verdi. Fakat bütün baskılara rağmen katoliklik Gori, Ahaltsihe, Vale, Ude, Kutaisi ve Tbilisi'de kök salmış bulunuyordu.

Bu kez, krallık bu konuyu politik yönden ele alarak faydalanmak istedi. Kral Erekle II, Rusya'da sürgünde bulunan katoliklerden Anton Pi çağırıldı. Roma ile yazışmalara başladı ve yardım istedi. Fakat Papa, gürcü kralının isteğini kabul etmedi. Bunun üzerine gözler Rusya'ya çevrildi.

8 — Gregoryanizm «Ermeni mezhebi»

VI. yüzyıla kadar gürcülerin ve ermenilerin dinleri müşterek olup ortodoks idiler. Fakat 596 da yapılan Kalkidon dünya toplantısı kararlarına göre mezhepler ayrıldı. Gürcü Katalikos Kirion ile Ermeni Katalikos Abram arasında Kaheti'deki Alvani kilisesinden dolayı tartışma oldu. Gregorian mezhebi bütün Ermenistan'a yayıldıktan sonra Klarçeti-Cavaheti'ye uzandı. Fakat Varaz-Bakur «+ 705» gregorian

olanlardan Garbançileri çevirdi. Kral Arçil «+ 718» Stuketi de halkı irşat etti. Birçok kiliseler inşa etti.

X. yüzyılda Tsereti'de Kraliçe Dinara'nın vaizleriyle gürcüler gregorian mezhebinden ortodoksluğa döndüler.

Daha sonraki yüzyıllarda osmanlılar, ermenilerin yaptıkları espionluklara karşılık gregorian mezhebine tolerans göstermeye başladılar. Bunun üzerine gürcüler, müslüman olmaksansa gregoryanizmi seçerek soyadlarını değiştirdiler. Fakat sonradan osmanlı baskısı kalkınca kendilerine gelmiş, özlerine dönmeğe başlamış ve soyadalarını düzeltmişlerdir.

9 — Müslümanlık

Gürcüstan dinler tarihinde müslümanlık önemli bir yer işgal eder. VII. yüzyılda Araplar'ın istilâsıyla başlayan islâmlaştırma hareketi Selçuk, Moğol, Timur, Osmanlı ve İranlılarla XVII. yüzyıla kadar devam etmiştir. Islâmlaştırma mantık, ikna ve fikir yolundan ziyade kuvvet kullanılmıştır. İdealden ziyade ekonomi ve hükümlerle düşünceleriyle, güzellik ve zenginlik ülkesi Gürcüstan'a hakim olmak, ön plânda yer almıştır. Pek çok kanlı savaşlar olmuş ve güzel ve güneşli Kafdağı ülkesi Gürcüstan, zaman zaman yağma edilmiştir. Köyler, şehirler yakılmış ve yıkılmıştır. Fakat eski İran ve Roma arasındaki çekişmelerden beri, millî benliğini bulmuş uyanık gürcü vatanperverleri, islâmlaştırma fikir yerine kuvveti seçen müslüman milletlere karşı çıktılar. X. yüzyıl içinde, müslüman deryası ortasında küçük bir ada olduğu halde, Gürcüstan'ın ancak üçte birine islâmiyet kabul ettirilebildi. Gürcülerini müslümanlaştırma hareketi 6 devrede ince-
nebilir:

- A — Araplar devri
- B — Selçuklular devri
- C — Moğollar devri
- D — Timur devri
- E — Osmanlılar devri
- F — İranlılar devri

Bu konuları sırasıyla inceleyelim:

A — Araplar devri:

VII. yüzyılda Hazreti Muhammed'in İslâm bayrağı dalgalanmaya başladı. Araplar, İran, Anadolu ve Ermenistan'dan sonra Habip kumandasında bir ordu ile Gürcüstan'a girdiler. Bu istilâda araplar İslâm dinini yaymaktan çok maddi ganimetle ilgilendiler.

720-740 yıllarında sağır Murvan zamanındaki ikinci Arap istilâsında Hıristiyanların öldürülmesi ve zor kullanarak gürcülerin Müslümanlaştırılmasına başlandı. [14] Bunun üzerine harekete geçen Davit ve Konstantin Kutaisi'den İslâm ordusuna savaş açtılar. Kral Arçil II Hıristiyanlık uğruna şehit oldu.

Tao-Klarçeti, Şathberdita, Handztiti tahrip edildi. Aşot Krapolat'ı Petre Pavle kilisesinde öldürdüler. 920 yılında Şavgat tahrip edilirken rahip Gobromi ile birlikte 200 arkadaşı öldürüldü. Acara, Samtshe, Çkhondidi ve Kartli tahrip edildi. Kutaisi yakıldı.

Araplar, Güney Gürcüstan'a böylece yerleştikten sonra 400 yıl kaldılar. Fakat Hıristiyanlığı ortadan kaldırmayı başaramadılar. [15] Çünkü o devirde gürcü kültürü arap kültüründen üstün bulunuyordu.

XI. yüzyılın başlarında Kral Davit, arap ve selçukluları memleketinden çıkardı. Böylece gürcüler biraz kendilerine geldiler ve kuvvetlenmeye başladılar. Yapıcı Davit «Davit Ağmaşenebeli», şehirler, kaleler inşa etti. Eskileri takviye etti. Bir kelimeyle Güney Gürcüstan'ı kalkındırdı. Hıristiyanlığın yeniden takviyesi, Kraliçe Tamara «Tamar Dedopali» zamanında hızlandı. Birçok kiliseler, manastırlar, akademiler, inşa edildi. Eğitim ve kültür işlerine önem verildi. Sanat ve edebiyat altın devrine ulaştı.

Görülüyor ki, Araplar zamanında kalan Müslümanlık,

gürcü Kralı Davit Ağmaşenebeli ve Tamara Dedopali'nin çaba ve çalışmalarıyla bertaraf edilmiştir.

B — Selçuklular Devri:

Deguignes, loc. cit., t. II, pp. 211-212 şöyle yazıyor: ... 1072 de Alpaslan Gürcüstan'ı fethetti; hürriyeti ortadan kaldırdı; esaret nişanesi olarak ileri gelenlerin kulaklarına at nalı taktırdı. Bu durumda insanların karşısına çıkmamak için bir kısmı Müslümanlığı kabul etmek zorunda kaldı. Bununla beraber dağlık bölgelerde fethedilmemiş birçok şatolar vardı. Prenslarına ve dinlerine sadık kalan halk oralara sığınmıştı.

Bu konuda ünlü Fransız tarihçi Brosset şu bilgiyi veriyor: [16]

Selçuk emirleri Gürcüstan'a yayıldılar. Çekirge gibi her tarafa sızamalar yaptılar. Dini ayin günlerinde yağmalara ve halkı esir etmeye başladılar. Bir günde Kutais, Ardanuç, Klarçeti yakıldılar. Bu istilâ 1080 «ya da 1088» de olmuştur, Mtiyuleti yada ormanlık bölgelere sığınarak kurtulabilenler, kışın şiddetli etkilerinden, barmak ve yiyeceksizlikten helâk oldular. İlk baharda selçuklular yeniden geliyor, yağmalarına devam ediyor, kış gelince gidiyorlardı. Halkın herhangi birşey ekmesinc, dikmesinc ve ürün almalarına meydan vermiyorlardı. Memleket esaret içinde, vahşi orman hayvanlarının mağaralarından başka barmaklar yoktu. Gürcüstan büyük bir felâketin eşiğine gelmişti. Geçmiştekilerin hiç birisiyle kıyaslanamayacak dramatik sahneler cereyan ediyordu. Kiliseler Müslümanların at ahurları olarak kullanılıyordu. Bazı rahipler öldürüldü. Bazıları yaşlarına hürmet edilmeden sert bir esarete sürüklendi. Bakireler kirletildi. Çocuklar sünnet edildi...

Fakat XI. yüzyılda Davit Ağmaşenebeli gürcüleri birleştirdi, Selçukluları çıkardı, Hıristiyanlığı takviye etti.

C — Moğollar Devri:

[14] Stmidoni Mostameni Davit Da Konstantine Da Mostameta Monasherl. Kutaisi, Çjiladzis Gam-ba, 1906.

[15] Canaşa, S. Araboba Sakartveloşi, Tbilisi, 1936 s. 68.

[16] Brosset, Histoire de la Géorgie t.I, Pp. 347-348.

XIII, yüzyılda moğol istilâsiyle, Gürcüstan dinler tarihinde yeni bir devre başladı. [17] Tarihçilere göre Vespasian ve Tite zamanında İsrail oğulları dahi böyle müthiş bir felâkete uğramamıştı. Bağ, bahçeler tarumar ediliyor, konutlar, kiliseler, manastırlar, şehir ve kaleler yerle bir ediliyordu. Cengiz Han halkı ve dinlerini çok sarstı.

Argun Han, Navroz Han ve Harbanda Han zulüm ve zor kullanarak halkı müslümanlaştırmak istiyorlardı. Fakat gürcüler rüşvet ve kıymetli hediyeler vermek suretiyle Cengiz ordusunun kumandanlarını yumuşattılar ve dinlerini kurtarmayı başardılar. [18] XIV. yüzyılın ortalarında, Gürcü Kralı Giorgi Brstkhinvale, imparatorlukta çıkan karışılıktan faydalananak moğolları memleketinden çıkardı. Parçalanmış Gürcüstan'ı yeniden birleştirdi, Hıristiyanlığı takviye etti. Böylece moğollar devrinde de müslümanlık yayılmamıştır.

D — Timur Devri:

Fakat bu kez Gürcüstan kapılarına Timur ordusu dayandı. Asya ve İran'da uğradığı bütün şehirleri yer ile düz ettikten sonra sıra buraya gelmişti. Halk ve rahipleri canlı olarak kiliselerde yaktı. Kvahtahevi'de din adamlarına ziller takıldı. Şarkılar söyletildi, Oynatıldı ve sonra kiliselere doldurulup ateşe verildi. Ruisi tahrip edildi. Mtiyuleti ve Kaheti yakıldı. Bu üzüntülere dayanamayan Kral Bağrat Timurleng'in 12 bin askerini öldürttü. Fakat onun hudutsuz düşmanlığını kazanmaktan başka bir işe yaramadı.

Timur, Leketi ve Saingilo'da Hıristiyanlığı ortadan kaldırdı. Rahipleri öldürdü; gürcüceyi yasakladı; arapçayı mecburi kıldı. Kiliseleri camiye çevirerek mollaları çoğalttı. [19] Saingilo ve Gence halkını müslümanlaştırdı.

[17] Tsintadze, I. Mongolebi Da Moğolta Dapkħrobbi Tbilisi 1960 s. 211.

[18] Ahvlediani, H. A. Sahalho Ganmantavisuplebeli Brdzolis Istħoriidan Samħred Sakartveloģi. Batumi 1956 s. 298.

[19] Dumbadze, M. Aģmosavlet Kahetis (Saingilos) Istħoriidan, Tbilisi 1953 s. 282.

İngilolular bugün hâlâ kısmen müslüman olup ana dillerini yitirmemişler, okullarda tahsillerini gürcüce yapmaktadırlar. Hıristiyan gürcülerle ilişkileri kardeşçe olmakta ve gürcü kültürüne büyük hizmetleri dokunmaktadır. Meselâ tarihçi Musa Canaşvili, Prof. R. Hutsişvili, İ. Buluşaşvili ve Sopio Khulaşvili müslüman İngilolu gürcülerdir [20].

Dinler, sonu gelmeyen kan dökücü harplerin nedeni idi. Bu savaşlardan gürcü milleti fiziki olarak son derece zayıf düştü. Çiftlik sahibi asilzâdeler dağıldı. Kardeşler birbirlerinden ayrıldı. İş ona vardı ki, aynı kandan ve akraba olanlar guruplara ayrılarak Musa ve Muhammed için birbirlerine girdiler; savaştilar; kan döktüler..

Fakat Timurleng'in mezalimi ve Hıristiyanlığı ortadan kaldırmak için yaptığı çabalar dahi Gürcüstan'da müslümanlığı yaymaya kâfi gelmedi. Arap, selçuk ve moğol istilâlarından sonra yapıldığı gibi, dağlara, ormanlara çekilmiş halk yeniden birleşti; canlandı. Timur çekildikten sonra yeniden kalkınmaya başladılar. Kiliseler ve kültürel yapılar inşa etmeye koyuldular. Böylece Gürcüstan bağımsızlığına kavuşmuş ve kalkınmıştır.

E — Osmanlılar Devri:

XIV. yüz yılda kurulan Osmanlı İmparatorluğu aynı yüzyılda Mesheti-Cavaheti bölgelerini istilâ etti. 1416 da Ahaltsihe «Ahıska» alındı. 1451 de 50 gemiyle Karadeniz sahilindeki şehirler zaptedildi. 1453 te İstanbul, 1663 te Trabzon İmparatorluğu işgal edildi. Sinop ve Trabzon'daki gürcü tesisleri ve kiliselerinde bulunanlar kışın dışarıya atıldı. Yerlerine müslümanlar yerleştirildi. 1500 de Lazistan, 1552 de Mağaheli vadisi ve Batum, daha sonra Tao-Klarçeti, Basian ve İspir istilâ edildi.

Hıristiyanlık ve gürcülük, birbirinden ayrılmaz millî bir birlik halinde uzun yıllar eşitsizlik koşulları içinde Osmanlılara karşı savaştı. Gürcüler bir karış toprağı dahi rıza ile vermiyorlardı. Üstün kuvvete karşı uzun süreli savaşlar sonunda

[20] Çhenkeli, Al. Mzian Saingiloģi, Tbilisi, 1957 s. 99.

yenilgeye uğradılar. Güney Gürcüstan, osmanlılar tarafından zapt edildi ve müslümanlık kabul ettirildi. Kars, Erzurum, Basiyan, Ardanuç ve İspir'de bu uğurda pek çok kan akıtıldı [21]. 1527â de Bayburt kumandanı gürcülerle meskun bölgeleri tahrip etti. Halkını katliam etti. [22] Guria, Megrelistan ve İmereti toprakları kanla sulandı.

1540 yılında Ahmet Paşa Tortum, Nacahi, Tetri Tsihe, Tepkerdi ve Eşerdi zaptetti. Genç kız ve delikanlıları esir etti. Sinop ve Trabzon'u zaptı esnasında 1800 gürcü gencini devşirerek kendine muhafız yaptı. Ateşten ve ölümden kurtulan halkı zor kullanarak müslümanlaştırmaya başladı. [23] Güney Gürcüstan'ın müslümanlaştırılması görülüyorki bir anda ve kolay olmadı. Bu amaç için çok şiddetli metodlar uygulandı. Yüzlerce hristiyan toptan öldürülüp, ağaçlara asılıyor, başları uçuruluyor, derelerde boğuluyor, derileri yüzülüyor, kızgın demirle yakılıyor, kaynak sularda haşlanıyor, kireç kuyularına atılıyordu. [24]

Korkunç olaylardan biri şöyle geçmiştir: «Biz müslüman olmayız» diye bağırarak kadın ve erkekler bölük bölük Çoruh nehri üzerinde Artvin köprüsü önündeki meydana getirildi. Toplanan halkın önünde, askerler, köprü'nün kenarına Artvin kilisesinin eski muhkem haçını diktiler. Gürcülerden, haça tükürülerek molla huzurunda islâmiyetin kabul edilmesi istendi. Yüzyıllardanberi inanılan bir dinin sembolüne tükürmek kolay değildi.

Eski dinlerine ihanet etmeyenlerin başları cellât tarafından kesildi. [25]

[21] Naima tarihi, Cilt III, s. 206.

[22] Peçevi tarihi, Cilt I, s. 191.

[23] Peçevi tarihi, Cilt I, s. 283-285.

[24] Çjiçinadze, Z. Kartvelebis Gamahmadianeba. Tbilisi, 1907 s. 7-8.

[25] Çjiçinadze, Z. Kartvelebis Gamahmadianeba, Tbilisi, 1907 s. 7-8.

Osmanlı memurları, Gürcüstan vilâyeti büyük defteri [26] teşkil ederek zaptedilen yerlerdeki halkı tamamen kaydettiler. Topraktan faydalanma konusunda şu kuralı koymuşlardı: Müslümanlığı kabul edenler topraktan serbestçe faydalanacak, kabul etmeyenler ağır vergi ödeyecek. Ekonomik baskıdan kurtulmak ve vergi vermemek için bir kısım gürcüler zahiren müslümanlığı kabul ettiler.

Zaptedilen topraklar 24 sancağa bölündü. Hıristiyanlara ağır vergiler yüklendi. Müslümanlığı kabul eden gürcü asillerine bazı imtiyazlar vermek politikası güdülmeye başlandı. Bu gibilere mal, arazi ve köleler verildi. Müslümanlığı kabul etmeyen asılzâdelerin emlâki ellerinden alındı. Halk daha feci durumda bulunuyordu. Ölümlük kalım problemi ortaya çıktı. Ya islâmiyeti kabul etmek suretiyle hayat kurtarmak, yada hıristiyan kalarak fakirleşmek ve açlıktan ölmek. [27]

Gürcülere milliyet ve tarihlerini unutturmak için, isim ve soyadlar değiştirilmeye başlandı. Ayin ve ibadet yasaklandı, okullar kapatıldı, Gürcü kızları zorla osmanlı erkekleri ile evlendirildi.

İçleri eski resim sanatıyla işlenmiş şatolar, manastır ve kiliseler yakıldı. Gürcüce duvar yazıları, resimler tahrip edildi; renkli tezyinat ve freskler kazıldı, Cami ve mescitler inşa edilmeye başlandı.

Trabzon'da aziz Pilipe kilisesi mescide çevrildi. Eski bir kilise Dere mahalle «İsmail baba» mescidi, Aziz İoane «Gvits mşoblis Eklesia» Karabet camii, Komnene Kilisesi Kale Cami olarak tadil edildi.

Fakat 1630 yılında Erzurum'da gürcü piskoposları hâlâ ayin yapıyorlardı. [28]

[26] Cikia, S. Gürcüstan Vilayeti Didi Davtari. Tbilisi, Stigni I 1941, II, 1947, III, 1958.

[27] Smirnov, N. A. Oçerki İstori İzuçenia İslama V SSSR. M. İzdatelstvo An. 1954 s. 276.

[28] Tamaraşvili, Mih. İsthoria. Katolikobisa. Kartvelta Şoris Tbilisi 1902 s. 111.

Gürcüleri müslümanlaştırma başladıktan sonra 1872 yılında, Trabzon vilâyetinde 850000 nüfustan 56000 hıristiyan kalmıştı. İngiliz konsül V. Cipordi gürcüler hakkında şöyle yazıyor: Bunlar çok güzel ırka mensup bulunuyor, toprağı iyi işliyor ve mükemmel denizcidirler. [29]

Osmanlı hükümeti cami, medreselerin inşası ve mescitlerin çoğaltılması için ekonomik olarak yardım yapmaya başladı. Batum'da 27 cami, 31 medrese inşa edildi. Çuruksu'da 17 cami 26 medrese, Yukarı Acara'da «Uliya» 30 cami, medrese, Aşağı Suplia'da 39 cami 32 medrese, Maçahlisa'da 29 cami 32 medrese, Gonia'da 31 cami, 56 medrese yapıldı.

Lazistan'da 447, Acara'da 200 mescit ve 200 medrese açıldı. Buralarda kültür derslerinden ziyade halkın müslümanlaştırılmasını hedef tutan dini bilgiler veriliyor, Kur'an okutuluyordu.

Toprak ve dinine bağlı gürcüler, üstün kuvvetin önünde müslümanlığa boyun eğmiyor ve sık sık isyan ediyorlardı. Başlıcaları şunlardır:

1540 yılı isyanı, Ahmet Paşa tarafından kanla bastırıldı.

1685 te bütün Acara isyan etti.

1668 de Limani vadisinde önemli savaşlar oldu.

1690 da Şavşat ve İmereti isyan etti.

1697 yılında bütün Güney Gürcüistan ayaklandı. Gürcü Kralı Simon kumandasındaki ordu Tbilisi, Gori v.s. şehirleri kurtadı. Fakat savaş esnasında bataklığa düşen kral esir edilerek İstanbul'a götürüldü. Bir sené sonra Yedikule'de vefat eden kralın cenazesi Gürcüistan'a nakledilerek Mtsheta'da defnedildi. [30]

Savaşlarda teslim yada tutsak olmuş gürcülerden bazıları Osmanlı İmparatorluğunun devlet teşkilâtında mühim mev-

kiler işgal etmiş ve görev almışlardır. [31] Başlıcaları şunlardır:

Gürcü Mehmet Paşa: «I. Mustafa'nın Veziri Azamıdır, Eyüp Sultan'da gömülüdür.»

Mehmet Paşa II. :IV. Mehmed'in Veziri Azamı.»

Yusuf Paşa: «III. Ahmed'in Veziri Azamı»

Kaptanı Derya Yusuf Paşa II: «I. Abdul-Hamit ve III. Selim'in Veziri Azamı»

Ziyaeddin Yusuf Paşa: «Napolyon'un Mısır'ı işgali sırasında Osmanlı Veziri Azamı ve Başkumandanı»

Halil Hamit Paşa: «Vezir»

Gürcü Hürşit Paşa: «Mısır Valisi, Veziri Azam ve Başkumandan»

Reşit Paşa: «Veziri azamı»

Silâhtar İbrahim Paşa

Gürcü Muhacir Oğlu Müşir Ali Saip Paşa. [32]

Michel Tamarati bu konuda şu bilgiyi vermektedir: 1577 de Osmanlılar Batı Gürcüistan'a girdiler. Önerine çıkan her şeyi tahrip ettiler. Birçok gürcüler direndiler, hıristiyanlık uğruna kanlarını akıttılar. Sonunda gerilediler. Bir kısmı kaçmayı başardı. Bir kısmı galiplerin önünde yenik düştüler; müslümanlığı kabul etmek zorunda kaldılar. Kiliseler tahrip edildi veya camilere çevrildi. Samtshe «Mesheti» prensliği tamamen müslümanlaştırıldı. Bugün bu bölge halkı anadillerini ve geleneklerini korumuş olup müslüman dinine hizmet etmektedir. [33]

Dubois de Monpereux şöyle yazıyor: Müslüman halk gürcüce konuşuyor, Türkçe anlıyordu. Bunlar Saffar Paşanın 1625 te müslümanlaştırdığı Sa-Atabego'nun eski gürcüleridir. Oğlu Yusuf Paşa ile torunu Rüstem baskılarını arttırdılar.

[31] Bel-Mamikoniani, G. A. Kartveli Mamelukebi Egvptis Suverenitetis Ağdgenisatvis Brdolaşı. Mnatobi 1957. N. 9 s. 125-140.

[32] «Şemsaddin Sami, Kamusul Alam». İstanbul 1896 cilt: I-III-IV-VI.

[33] Mişel Tamarati. Eglise Géorgienne. Rome 1910 s. 477-478.

[29] Palgrev, V. Otgot (1872) O. Berege Lazistana. İzdatelstvo R. G. O. - Va, T. VII, Tbilisi, 1882 s. 17.

[30] Kariçjaşvili, D. Svimon Mepe. Tbilisi, 1894, s. 50.

Buna rağmen tümünü islâmlaştıramadılar. Baskı yalnız gürcülere yapıyordu. Yaptıkları birçok espionluk hizmetlerine karşılık bir nevi serbesti kazanan ermenilere dokunulmuyordu. Bunu gören Samtshe katolik gürcülerinin büyük bir kısmı, 1625 ten önce, müslüman olmaksızın hristiyan ermenilerin mezhebi olan gregoryanizmi kabul ettiler. Böylece hayatlarını ve dinlerini kurtardılar. Fakat bugün bu şartlar değiştiğinden yine kendi dinlerine dönmüş bulunuyorlar. [34]

XVIII. yüzyılda Samtshe - Saatabego'da hristiyanlık yerini müslümanlığa terketti. Saingilo-Zakatala, Nuha-Stuketi, Nekres-Stilkoni'de müslümanlık hakim oldu. Yapılan baskılar üzerine Gürcü Kralı VI. Vantang Rusya'ya sığındı sonunda Astrahan'da vefat etti. [35] Din adamı Domenti İstanbul'da 13 yıl tutuklu kaldı. Tbilisi'de gürcü matbaası yakıldı. Tutsak edilenler İstanbul, Kahire, Bağdat esir pazarlarında satıldı. [36]

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Batum, Poti, Anaklia, Sohumı, Kutaisi şehirleri ile civarının zaptı ve müslümanlaştırılması suretile ülkenin 1/3 bölümü ayrılmış oluyordu. Bu bölgenin müslüman gürcüleri, sonradan gürcü kültürü ve millî birliğinin yeniden teşkilinde kendi payına düşeni yapmakta tereddüt gösterdiler. [37]

Fakat tereddütleri uzun sürmedi. Birkaç önemsiz olaydan sonra Gürcüstan millî birliği içinde, müslüman gürcüler şerefli yerlerini almakta gecikmediler. 26 Mayıs 1918 de kurulan bağımsız Gürcüstan Cumhuriyetine katıldılar...

[34] Dubois de Monpéroux. Voyage Autour Du Caucase, Paris, 1839 t. I, s. 299.

[35] Leonizde, G. Gamokvlebi Da Sterilebi. Tbilisi, 1958 s. 214-222.

[36] Tsamtsigvili, A. Kartveli Tshenosnobi Utshoetsi Tbilisi «Tsodna» 1958 s. 12-17.

[37] Gvrithisvili, D. Kartveli Halhis Brdzolis Isthoridan Turk Da Spars Dampkhroblebis Stinaagmdog. «Mimomhilevi» 1953, Cilt III s. 109-131.

Halen Sovyet Gürcüstan Cumhuriyetini teşkil eden üç muhtar cumhuriyetten biri olan Acara Muhtar Cumhuriyeti halinde hüküm sürmektedirler. Birçok tarihi kanlı olaylar ve baskılara rağmen, ana dillerini soyadlarını ve alfabelerini unutmamışlardır. Başkenti Batum olan müslüman Acara halkı bugün gürcü kültürünün koruyucusudur. İlk, orta, lise, yüksek okul, enstitü, sinema ve tiyatro tesisleri, gazete, dergi ve kitap yayınevleri ve radyoevine sahiptir.

Bir amerikan dergisinin verdiği bilgiye göre, doğunun işçisi Gürcüstan'da okuma-yazma davası yıllarca önce çözümlenmiş, eğitim çok gelişmiş, üniversite mezunu oranı % 39'a ulaşmıştır. «Amerika'da % 39» Bundan dolayı dini taassup ve tefrik yoktur. Müslüman - hristiyan gürcüler arasında ilişkiler gayet samimidir. Devlet lâik olduğundan bütün dinler eşittir. Eski dinlere yapılan baskı kalktığından müslümanlar camilerde serbestçe namaz kılmaktadırlar.

F — İranlılar Devri:

XVII. yüzyılda İranlılar Doğu Gürcüstan'da müslümanlaştırma politikasına başladılar. Şah Abbas'ın politikası, entrikaları gürcü asillerini ve kral hanedanını birbirine düşürdü. Müslümanlığı kabul eden Konstantin, babası Kral Aleksandre, kardeşi Giorgi ve Rustavi Episkoposu Abel'i öldürdü. Bu gibi olaylar halk arasında da sirayet etmeye başladı.

Neden orucu bozdu diye Şah Abbas, II. Teymuraz'ın yüzüne şarap döktü. Oğulları Aleksandre ile Levane'yi hapsetti. Hapiste birincisi öldü. İkincisi delirdi.

Kaheti'de isyan çıkaran Kraliçe Ketevan tutsak edildi. Müslümanlığı kabul etmediğinden barbarca öldürüldü. [38] Giorgi Saakahe de aynı akıbete uğradı. [39]

Mişel Tamarati bu konuda şu bilgiyi veriyor: Şah Abbas büyük bir ordu ile Gürcüstan'a girdi. Halkı kılıçtan geçirdi.

[38] Bakradze, D. Kartveli Kalebi «Isthorili Mimohilva» Tbilisi, 1891 s. 15.

[39] Camburia, G. Giorgi Saakadze. Tbilisi, «Nakaduli» 1964 s. 178.

Hayatta kalanlardan büyük bir kısmını özellikle Kaheti bölgesi halkını, hıristiyanlığı daha kolay terkettirmek amacıyla, İran'a göçe mecbur etti. Boş kalan yerlere hakimiyetini kolay sağlamak için İranlıları ve ermenileri yerleştirdi. Tarih yazarları, vatanlarını terke mecbur bırakılan gürcü göçmenlerinin miktarı hususunda değişik bilgiler veriyorlar. [40] Bunlardan birkaçını sunuyoruz:

Histoire et les Aventures de Kemski Géorgienne, Paris 1697 sahife 25:

Abbas kuvvetli bir ordu ile Gürcüstan'a girdi; ordugâh kurdu, 50.000 den fazla aileyi kaldırdı. Şirvan, Mazandera eyaletlerine ve Ermenistan'a gönderdi. Yerlerine İranlı ve ermenileri iskân etti.

Voyage dans la Russie, Paris 1826, t. II, sahife 184:

1618 de Şah Abbas «1557 - 1628» Gürcüstan üzerine yürüdü, 80.000 aileyi veya yaklaşık olarak 500.000 kişiyi aldı. İran'ın en uzak eyaletlerine göçe mecbur etti.

Bu feci olaylardan birkaç yıl sonra rahip Giusto Prato Gürcüstan'a misyoner olarak gitmişti. Hâlâ her taraf ateşler içinde ve kan kokuyordu. 16 Ekim 1633 te Propagande'da şöyle yazıyor: Vatani terke mecbur edilen gürcüler 60 000 aile idi. Bu ülkede her aile en az 20 fertten müteşekkildir. Böylece 1.200.000 gürcü İran'a göçe mecbur edilmişti. [41]

Göç tarihleri 1614, 1617, 1615 olarak tahmin edilmektedir Ünlü din adamı Della Valle 1619 - 1622 yıllarında İran'da bulunmuş bedbaht göçmenleri orada görmüş, kendileriyle yakın ilişkiler kurmuştur. Hatta esir pazarlarında İranlılardan aldığı bir gürcü kızı ile evlenmiştir. Enteresan seyahatinde onlardan bahsetmektedir: [42] Gürcü prensi Luarsab, kızkardeşi prenses Şavraşan'ı saha vermeyi vadettiği halde, habersiz olarak Prens Teymuraz'la evlendirmişti. Bunun üzerine şah

[40] Mişel Tamarati. Eglise Géorgienne. Rome 1910 s. 479.

[41] Giusto Prato. Arch. de la Propagande, Persia, Giorgia, Mengrelia et Tartaria. t. CCIX, pp 331-332.

[42] Cf. Pietro Della Valle. Viaggi, Bologne, t. II, 1687, pp 198-537.

kuvvetli bir ordu ile Gürcüstan sınırlarına dayandı. Prens Teymuraz ve Luarsab'a olayı açıklamak üzere ordugâha gelmeleri, boşanmış olarak prensesi de getirmeleri hususunda haber saldı. Şahın isteği geri çevrildi. Bunun üzerine savaş açıldı. Sonunda 1621 de Luarsab İranlılar tarafından tutsak edildi. Şah, kadın, erkek, asil, fakir, büyük, küçük, tüm halkı, taşıyabildikleri eşya ile öz vatanlarından kopararak ordunun önüne kattı. Hızla İran'ın uzak bölgelerine doğru ilerledi. Göçmenlerin büyük bir kısmı, Kirman, Karmani ve Hazer sahilindeki Mazanderan'a iskân edildi. İran'ın daha birçok bölgeleri gürcü ve çerkes göçmenleri ile doldu. Bu hazin, dramatik göçün sefalet sahnelerini anlatmak uzun ve imkânsızdır. Nice cinayetler, ıztıraplar yüzünden nice ölümler, yağma, hırsızlık ve dehşet sahneleri... Ümitsizlik nedeni ile öz ana-baba tarafından nehirlere atılmış, sularda boğulmuş nice çocuklar... Bazan çocuklar, askerler tarafından ana kucağından zorla sökülerek yollara, ormanlara bırakılıyor, vahşi hayvanlar için maceraya terk ediliyor, yada atların ve develerin ayakları altına atılıyor. Bütün bu dramlar ordu önünde oynanıyordu. Askerler bazan bir gün fasılasız kadavralar üzerinde yürümek zorunda kalıyorlardı...

Nice babalar evlâdından, kadınlar kocalarından, kardeşler birbirlerinden ayrı düşmüşler, gayri buluşmamak umutsuzluğu içinde, perişan bir halde muhtelif bölgelere dağılmış bulunuyorlardı. Bütün esir pazarları göçmenlerin çokluğundan hayvanlardan daha ucuza satılıyor...

Tam 3,5 yüzyıl geçtiği halde İran'daki eski gürcü göçmenler hâlâ ana dillerini, folklor ve geleneklerini unutmamışlardır. Tümü müslümandır. İran Devlet teşkilâtında gürcü aşından pek çok değerli zevat vazife almış, kumandanlar yetiştirilmiştir.

Son zamanlarda İranlı gürcülerin anavatanları olan Gürcüstan ile ilişkileri artmıştır. Köylerdeki molla ve imamlar gürcüce okuma-yazma öğrenmeye başlamışlardır. İran Şahı ile yapılan anlaşmaya göre İran'dan Anavatana tedrici ve plânh göç yapılacaktır.

ქართული ანბანი: *gürcü alfabeti*

ა	A a	ჰ	H h	ფ	P p
ბ	B b	ი	I i	რ	R r
გ	C c	ქ	J j	ს	S s
დ	C c	კ	K k	შ	S s
ე	D d	ლ	L l	თ	T t
ვ	E e	მ	M m	უ	U u
ზ	G g	ნ	N n	ყ	V v
ჩ	G ğ	ო	O o	ჯ	Z z

türkçede bulunmayan harfler

კეკი	: sakız	ხე	: ağaç
ყური	: kulak	წყალი	: su
პური	: ekmek	ცხვირი	: burun
ჭადი	: mısır ekmeği	ძილი	: uyku
ტურა	: çakal		

ბიჭო Rustaveli

EDEBİYAT

GÜRCÜ DİLİ (KARTULİ) [1]

Birçok dil bilgini, lisan tasnifinde gürcüceyi bir yere koymak için pekçok çabalar harcadılar. Fakat başaramadılar. Araştırmalar sonunda Gürcücenin kendine özgü (suigeneris) bir dil olduğunu ilân ettiler. [2]

A. Manvelişvili «Histoire de Géorgie» sahife 23-27 de dil bilginlerinin bu konudaki düşünce ve teorilerini şöyle özetliyor: Gürcücenin etüdü büyük bir çalışmayı gerektirdi. Leibniz, M. F. Broset ve Bopp Gürcüceyi Hindu Avrupalı dilleri gurubuna yerleştirdiler. Fakat bugün bu teori değerini yitirmiştir. Max Muller ve Jacque de Morgan Turan dilleri, A. Trompette ise Sami ve Hami dillerine yaklaştırdılar.

Meşhur Gürcü Prof. N. Marr ise Jafetik dil teorisini ortaya koyuyor: Çok önceleri bir tek Noetique dilin varlığını kabul ediyor. Bu dil ocağından Semitik, Hamitik ve Jafetik dillerinin doğduğunu, Gürcü ve Bask dillerinin Jafetik dil gurubundan olduğunu öne sürüyor.

Son yapılan incelemelerden sonra dil bilginleri, ölü batı Asya dilleri ile, yaşayan Gürcü Kafkas dilleri arasında yakınlık kurmayı başardılar. Bu düşünceler Klaproth, Ph. Muller tarafından geliştirilmiştir. [3]

Ph. Hommel Gürcücenin, Elamit, Hitit, Kapadokya ve Bask dilleri ile aynı kökten olduğunu öne sürdü. Lenormant, Maspero ve H. Vinklere göre Gürcü, Tobal ve Muskhî kabile dilleri ile Urartu dilleri akrabadırlar. Sayce da Hitit (Proto - Hitit), Aloradiyen (Urartu) Tiberaniyen (Tobal - Gürcü) dillerinin Gürcüce ile akrabalığını kabul etmektedir.

Eski dillerden Urartu dilinin Gürcüce ile akrabalığını, or-

[1] A. Manvelişvili «Histoire de Géorgie» Paris 1951.

[2] Mişel Tamarati «Eglise Georgienne» Rome 1910 sah. 44.

[3] İ. Cavahişvili «Histoire de la Nation Géorgienne» 1907 Tbilisi.

tak etnik elemanlarının varlığını Herodot da teyit ediyor ve şöyle yazıyor:

— Mushi, Tiberani, Makroni, Kolhi (Gürcü kab'leleri) ile Aloradi ve Saspiryenler aynı gelenek, silâh ve karaktere sahiptirler.

Van'da bulunan bir kısmı Tiflis (Tbilisi) müzesinde muhafaza edilen M. Ö. VIII. ve IX. yüzyıllara ait Urartu küneifformlarını, şarkiyatçı Georges Tsereteli çözmüş ve şu sonuca varmıştır: Eski Urartu dili ile şimdiki Gürcüce arasında hayrete şayan bir yakınlık vardır. İltisakı olan Urartu dili ile Gürcüce arasında deklinezonların formunda, çoğul teşkilinde, genitifler yardımıyla sıfatların ve son eklerin teşkilinde şüphe götürmez benzerlikler mevcuttur. [4]

Diğer bir Gürcü bilgin Mişel Tsereteli «Gürcüler ile diğer halklar arsında münasebetlere dair önemli araştırmalar ve Sümer - Gürcü idyomlar üzerine etüdler» inde şöyle yazıyor: Şu sonuca vardım ki Sümer dili Gürcü diline akrabadır. [5]

Yine aynı bilgin Boğazköyde bulunan tabletler üzerindeki etüdlere Proto-Hitit, Huri, Mitani dilleri ile Gürcüce arasında yakınlık kurmuştur [6]

Diğer yandan Dr. Contenau «Huri dili konuşan Huriler Asya'dırlar. Bu etnik elamanın Zağros dağından Akdenize kadar yayıldığı görülür» diyor. [7]

Bilindiği gibi Gürcü ırkının ilk mümessilleri, ilk defa Zağros dağında Kaskhi (Kasit ve Gutti), Muskhi ve Friky'a'da Tobal namları ile görülmektedirler. Bordo üniversitesinde Ed. Fakültesi Prof. Rene Lafon «Le Georgien et le Basque sont ils des Langues parantes» adlı makalesinde: Gürcü dili ile

[4] G. Tsereteli «The Urartean Monuments in Georgian Museum» Tbilisi 1939.

[5] M. Tsereteli «Guilgamesche» Notes de la traduction Georgienne Constantinople 1924.

[6] M. Tsereteli «Le Pays des Hitites» Constantinople 1924.

[7] Dr. G. Contenau «L'Asie Occidentale anciennes» s. 232 Paris 1936.

Bask dilinin akraba oldukları fikri yarım asırdan beri birçok dil bilgini tarafından savunulmaktadır. Bunlar arasında hayatta olmayanlardan Trombetti, N. Marr ve Uhlenbeck, hayatta olanlardan Georges Dumezil, Karl Bouda ve değerli Kafkas dilleri uzmanı A. Tchikobava bulunmaktadır.

Birçok dil bilgini İber - Kafkas ailesi denen geniş bir dil grubunun varlığını kabul etmektedirler. Çünkü onlar eski Yunanca'dan modern Yunan dili, Lâtineden Fransızca çıktığı gibi, vaktiyle (Kafkasya'dan İspanya'ya kadar) çok geniş bir alana yayılan eski İber dillerinden de Bask dilinin doğduğunu kabul ediyorlar. [8]

Prof. R. Lafon bu makalesinde Gürcüce, Çerkesce ve diğer Kafkas dilleri ile Bask dili arasındaki yakınlığı birçok örnekler vererek ortaya koymaktadır.

Meşhur arkeolog ve tarihçi İ. Cavahışvili, bu konu üzerinde yaptığı geniş araştırmalar sonunda, Gürcülerin cedleri, Sint, Gilgvi, Lezgi ve Albaniler ile kardeş kabileler idiler ve ortak bir dil konuşuyorlardı, sonucuna varıyor. [9]

Görüldüğü gibi Amerikan, Fransız, Alman ve Gürcü arkeolojik, antropolojik ve liguistik çevrelerinde, eski batı Asya ve Akdeniz halklarının Gürcülerle akrabalığı hususunda deliller sayısız ve tatminkârdır. Azianik denen bu ırkın halkları ilk insanlık medeniyetinin kurucularıdır. Sami ve Hindu Avrupalı ırklardan önce tarih sahnesine çıkmışlardır. Bu ırk Sümer, Gutti, Proto-Hitit, Huri, Mitani, Elamit, Pelask, Etrüsk, Bask ve Gürcü kavimleri (Kaskhi, Muskhi, Khaldi, Tobal) lardan teşekkül ediyordu. İlk çağlarda Kafkasya ile İspanya (Batı Asya Anadolu, Yunanistan, İtalya, Güney Avrupa) arasında geniş alana yayılan İber dil ocağından yukarıda adı geçenler, bir çok kavim akınları yüzünden erimişler, ölü diller arasına karışmışlardır. Ancak bunlardan doğuda Kartvel İberleri, batıda Bask İberleri veya Özkaroitler, savunması kolay dağlık bölgelerde bu-

[8] Prof. R. Lafon «Revue Kartvelologie» No. 26-27 Paris 1957.

[9] İ. Cavahışvili «Introduction à l'Histoire de la Nation Géorgienne» T. H. Tbilisi 1937.

lunduklarından akınlarından az zararlı çıkmışlar, dillerini ve varlıklarını koruyabilmişlerdir. [10]

Eski İberyalılar'ın yayıldığı bölgelerde dağ, nehir ova gibi topoğrafya isimleri hâlâ kullanılmakta olup bugünkü Gürcü ve Bask dilleri ile çözümlenmektedir. [11]

Bugünkü Bask dili Hindu Avrupaî veya ari dilleri ile, Lâtin dilleri etkisi altında kalmıştır.

Gürcü dili primitif durumundan çok erken sıyrıldı. Daha ilk çağlarda aslından sapmadan gelişmeye, kelime yönünden zenginleşmeye başladı. Tarihi ve kültürel ilişkiler sonunda bir miktar farisi, Arap ve Türk aslından kelime Gürcüceye geçmiştir. Fakat bunlar sayıca çok azdır.

Doğu İberleri bugün Kafkas dillerini konuşmakta olup İber Kafkas dileri ocağını teşkil etmektedirler. Bu dil ocağı beş gruba ayrılır:

1) Gürcüce (Kartuli) grubu	: a — Gürcüce : b — Mingrelce (Hıristiyan laz dili) : c — Çtan dili (Müslüman laz dili)
2) Sint dilleri grubu	: d — Svan dili : a — Aphaz dili : b — Upih dili : c — Çerkesce : d — Kabartayca
3) Gilgvi dilleri grubu	: a — Çeçen dili : b — Kist dili : c — Tso dili
4 — 5. Grup	: 30 kadar lehçesi ile Lezgi ve Dağistan (Albani) dileri.

[10] Préface Prof. Jozeph Karst, Al. Manvelişvili» Histoire de Géologie Paris 1951.

[11] Prof. Jozeph Karst «Essai sur l'origine des Basques Ibères et peuples apparentés» Strasburg.

Gürcüstan halkının çoğunluğunu Gürcüler teşkil eder. Cumhuriyetin resmî dili Gürcüce (Kartuli) dir. İlk, Orta, Yüksek tahsilde, devlet dairelerinde Gürcü dili kullanılır. Gazeteler, dergiler, edebi eserler, bilimsel eserler Gürcücedir. Tbilisi (Tiflis) ve Batum radyoları Gürcüce yayın yaparlar.

15. yüzyıl öncesinden kalma Gürcüce kitabe ve kitaplar mevcuttur. Bolnisi mabedindeki yazılar çok güzel korunmuş olup V. yüzyıla aittir. Bir süre önce Kudüs yakınlarında bulunan yazılar bilginlere göre V. yüzyılın ilk yarısında yazılmıştır. Mtsheta'da Cvari manastırındaki yazılar VI - VII. yüzyıllarda yazılmıştır. Yine bu zamandan kalma parşömen kitaplar Tbilisi Oksfort ve Kembrig müzelerinde muhafaza edilmektedir.

Gürcü Alfabeti, bugünkü şeklini alana kadar muhtelif aşamalar geçirmiştir:

1) Beşinci yüzyıldan dokuzuncu yüzyıla kadar büyük harfler (majüskül) kullanılmıştır.

2) Dokuzuncu yüzyıldan onbeşinci yüzyıla kadar olan devreye miniskül yazı devresi denir. Bu iki devrede kilise yazısı yani Gürcüce hutsuri kullanılmıştır.

3) Onikinci yüzyıldan buyana ayrıca lâik yazı (mhedruli) kullanılmaya başlanmıştır. Gürcü edebi dili ikiye ayrılır:

1) Kadim Gürcü dili, V - XII. yüzyıllar

2) Yeni dil, XII. yüzyıldan sonra.

Gürcü Edebi dilinin yaratılmasında Şavteli, Çahruhadze ve «Kaplan Postu Giymiş Kahramanlar» adlı ölmez eserin şairi Şota Rustaveli'nin büyük hizmetleri vardır. Edebi dilin temeli ni Kartuli ve Kaheti lehçeleri teşkil eder. Diğer lehçelerden de bazı elemanlar alınmıştır.

33 harfli Gürcü alfabesinde 28 sessiz, 5 tane de sesli harf vardır.

Ülkede Gürcü dili üzerinde pek çok bilimsel araştırmalar yapılmaktadır. Akademi üyesi A. Şanidze'nin 1953 de Tbilisi'de yayınlanan «Gürcü dilinin esasları» I. Cavaşişvili ve Topuria'nın monografileri v.s.

Tbilisi üniversitesindeki kadim ve yeni Gürcü dili kürsü-

leri ile Gürcüstan İlimler Akademisine bağlı Dilcilik İlmî İnceleme Enstitüsü Gürcüce üzerinde semereli ve başarılı bilimsel inceleme ve araştırmalar yapmaktadırlar.

1964 de yayınlanan 8 ciltlik büyük sözlükte, «Gürcüce izahlı Sözlük; Ganmartebiti Kartuli Leksikoni» Gürcücenin 112,949 kelimeye malik olduğu meydana çıkmıştır.

XII. yüzyıl. Büyük Gürcü şairi Şota Rustaveli

EDERİYAT

GÜRCÜ EDEBİYATI

Gürcü halkının kültürel geçmişi : Gürcü halkının çok zengin bir kültürel geçmişi bulunmaktadır. İlk çağlarda takriben M.Ö. 6000 yılında bütün Önasya, Gürcülere akraba kavimlerle doluydu. Bu devirde Hindu - Avrupalı, Sami ırklarından önce ilkçağ insanlık medeniyeti kurulmuştur.

M.Ö. 3000 - 2000 yıllarında Sümer ve Hititler yüksek bir kültür aşamasına ulaşmışlardı. Sümerler zamanında Doğu Gürcüstan (İberyia, İveryia) adı ortaya çıktı. Hitit ve Sümerler çivi ve hiyeroglif yazılarını kullanıyorlardı. Sümer kabileleri arasında M.Ö. IX. yüzyılda Batı Fırat havzasında yaşayan Tubal (Gürcü kabilesi) lar da vardı.

Gürcü yazısının başlangıcı : Gürcü yazısı çok eski çağlardan gelmektedir. Gürcüler çivi ve hiyeroglif yazısı kullanıyorlardı. Fakat bunlar zamanımıza kadar ulaşmamıştır. [1]

M. Tamarati bu konuda şu bilgiyi veriyor : Eski Gürcülerin primitif yazılarının ne olduğunu bilmiyoruz. Bununla beraber Ermeni yazmalarına göre M.Ö. IX - VII. asırlarda Gürcüler Asur yazısını kullanıyorlardı. [2]

Gürcü Alfabeti : Eski Ermeni tarihçileri Ermeni alfabetini icat eden ve tamamlayan Mesrop'un aynı zamanda Gürcü kilise alfabetinin de mucidi olduğunu yazarlar. Bu iddia tamamen asılsızdır. M.Ö. III. asırda Gürcü kralı Farnavaz 38 harfli Gürcü alfabetini teşkil etti, veya eski alfabeti tadil etti.

İv. Cavahişvili, V. yüzyıldan kalma yazılı eserlerin kaligrafisi ve edebî seviyesi öyle bir seviyeye ulaşmıştır ki, Gürcü alfa-

[1] Gr. Baramidze, G. Cakobia «Kartuli Lıtheratura» Tbilisi 1955 s. 7.

[2] M. Tamarati «Englise Géorgienne» Rome 1910, s. 44.

besinin başlangıç zamanı en az bundan 7 - 8 asır önce olmalıdır. demektedir. XI. asırda tarihçi L. Mroveli de Gürcü kitap yazma sanatını M.Ö. III. asırda Parnavaz'ın ortaya koyduğunu yazıyor.

A. Manvelişvili'ye göre : Gürcü alfabesinin ortaya çıkışı konusunda değişik düşünceler bulunmaktadır. İlk yazılı Gürcüce eserlerin V. asırda olduğuna bakan bazı bilginler, alfabenin bu zaman icadedildiğini öne sürdüler. Fakat V. asırda Gürcü Edebiyatı öyle gelişmiş bulunuyordu ki alfabenin çok önce bulunmuş olması gerekir. Gürcüce yazılmış eserlere ve bilginlere göre ilk İberya kralı Parnavaz M.Ö. III. yüzyılda ilk Gürcü alfabesini ortaya koydu.

Fakat son ilmi araştırmalardan, ilk alfabenin M.Ö.VI. asırda icadedildiği kesin olarak ortaya çıkmıştır.

Çağımıza kadar gelebilmiş en eski yazılı eser M.S. V. yüzyıldan kalma Yakob Tsurtaveli'nin (Stamebay Stmidisa Şuşanikisi — Azize Şuşaniki'nin şehid olması) hikâyesidir.

Ancak V. asırdan çok önce, alfabenin icadından sonra Gürcü edebiyatı mevcuttu. Fakat IV. asırda Gürcüistan'da hıristiyanlık yayılmağa ve böylece putperestlikle mücadele başladı. Sonunda putperestler yenilgiye uğradı, tesisler yıkıldı. Bu arada o devrin bütün yazılı eserleri de yok edilmiş oldu. Bundan dolayı Gürcü Edebiyatı M.Ö. V. asırda başlamaktadır: Dört bölüme ayrılır. [3]

1 — M.s. V - X. asırlarda Gürcü Edebiyatı : Bu çağın özelliği edebiyatın dini olmasıdır. Çünkü bu devirde hıristiyanlık yayılmıştır. Yazılı bütün eserler de ona hizmet ediyordu. Genel olarak hıristiyan dini marş metinleri, azizlerin uğruna şehid olanların hayatları, dini ayinleri anlatan eserler yazılıyordu. Bu çağın el yazmalarından birçok eserler kalmış olup bunlar muhtelif müze ve kütüphanelerde mevcuttur.

V - X. yüzyılda Gürcülerin Suriye, Filistin, Yunanistan, Bulgaristan ve Anadolu'da birçok manastırları vardı. Burada din

[3] A. Manvelişli.

adamları el yazması eserleri işlerlerdi. Bugün en mühim el yazması eserler Gürcüistanda bulunmaktadır. Diğerleri Sina dağı, Kudüs, Aton dağı, Sofya, Paris Millî kütüphanesi ile, Viyana, Londra ve Vatikan kütüphanelerinde bulunmaktadır. Bunlar kıymetli el yazmaları olup pek azı yayınlanmıştır. Bu devirde daha ziyade Gürcüistan'da Artvin, yabancı ülkelerde ise Aton dağı araştırma, kültür ve el yazması merkezi haline gelmişlerdi.

Bu çağın başlıca eserleri : Şuşanikis Stameba (V. yüzyıl) Zthovreba Erigul Hanstellisa v.s.dir.

2 — XI - XIII. yüzyıl ortalarında Gürcü Edebiyatı : Bu bölüm Gürcüistan kültürünün rönesansıdır. Dini eserlerin yanı sıra millî, edebî, felsefî, ilmi ve tarihî eserler de yazıldı. Bu çağda Gürcüistan'ın her tarafında ilk ve orta öğretim kurumları açıldı.

XII yüzyılın ilk yarısında Davit Ağmaşenebeli (Yapıcı Davit) Gelati manastırını inşa ettirdi. Burada yüksek okul ve akademi açıldı. Orayı, her türlü eserlerin yazıldığı, tercümelerin yapıldığı ve bir çok derslerin öğretildiği bir kültürel merkez haline getirdi. Diğer bütün manastırlar, etrafındaki okullarla birlikte hepsi birer kültür merkezi haline gelmişti. Okullarda ilâhiyat, felsefe, hukuk, gramer, aritmetik, geometri, astronomi, müzik, yabancı dil v.s. öğretiliyordu. Orta ve Yüksek okullardan şu filozoflar yetişmişti : Arsen İkaleteli, Jone Şavteli, Şota Rustaveli.

Fakat bu öğretimle yetinmeyen Gürcüler Yunanistan'a öğrenci göndermeğe başladılar. Yabancı ülkelerde öğrenim için hükümet her türlü kolaylığı gösteriyordu. D. Ağmaşenebeli 40 öğrenciyi, Giorgi Atoneli 80 kimsesiz çocuğu eğitim ve öğrenim için Yunanistan'a göndermişlerdi.

Eflatun, Aristo v.s. nin ilmi, tarihî, edebî eserleri ve Yunan klasikleri Gürcüceye çevrilmişti.

Batı kültürü ile olduğu kadar doğu kültürü ile de ilişkiler kurulmuştu. Suriye, İran ve daha çok Arap dilleri öğreniliyor ve bu dillerden çeviriler yapılıyordu. X. yüzyılda Arap rakamları kullanılıyordu. Tıbbî eserler Gürcüce yazıldı. D. Ağmaşenebeli Doğulu şairleri himaye ediyordu. Arap, İran ve Azerbeycan şairleri için özel bir bina kuruldu. Himaye ettiği şairler arasında

Nizamî, Genceli, Hâkan v.s. vardı. Bir çok yabancı şairler de Gürcü edebiyatının altın devrinde kraliçe Tamara'ya methiyeler yazdılar.

Dünya edebiyatı tarihi [4] bu konuda şu bilgiyi veriyor : Gürcü edebiyatı ve şiirinin gelişmesi için memleketini en büyük krallarından Yapıcı Davit II. (1089 - 1125) XII. yüzyılda her yıl edebiyat tahsili için 12 gürcü öğrenciyi Atina'ya gönderirdi. Bu devirde memleket için bir refah devri açılmış ve bu Tamar devrinin sonuna kadar sürmüştü. Şair Rustaveli başta olmak üzere bu devirde bir takım şairler, müellifler, sanatkârlar yetişti. Bunlar bu devrin mümessilleri oldular.

Gürcü aşk şiirleri, kraliçe Tamar zamanında en yüksek derecesine yükselmmişti. Yüksek kabiliyetteki şairleri koruyan bu kadının idaresi sırasında Gürcüistan iki milli şairini kazanmıştır ki bunlar bugün de Gürcüistan'ın öğündüğü eserlerdir.

Bu çağda yazılmış tarihi eserler : Zthovreba - İoane da Ekvtime Atonelisa, Giorgi Mtastmindelisa, Zthovreba Mepe David Ağmaşenebelisa, Zthovreba Mepe Giorgisa, Zthovreba Tamar Mepisa.

Resimli edebiyat kolunda büyük ve değerli eserler yazılmıştır. Başlıcaları : Amiran Darencaiani (Mose Honeli) , Tamaria-ni (Çahruhazde), Abdul Messiya (İoane Şavteli) ve meşhur şair Şota Rustaveli'nin Vephis Tkaosani.

3 — XIII. yüzyıl ortası ile XVIII. yüzyıl Gürcü edebiyatı : Bu bölümde edebiyat geç başlamaktadır. Çünkü Moğolların Gürcüistanı istilası Gürcü edebiyatının temposunu yavaşlatmıştır. Bundan ötürü XIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIV. yüzyıllarda yazılı eserler çok azdır. XVI - XVIII. yüzyıllarda edebiyat yeniden canlanmağa başladı. Gürcü edebiyatı tarihinde XII. yüzyıla « Altın çağ » XVIII. yüzyıla « Gümüş çağ » adı verilmektedir.

Gürcüistan tarihinin bu devresi arda arası kesilmeyen sa-

[4] Fehmi Yahya Tuna: Dünya Edebiyatı Tarihi. 1948. İstanbul. s. 306.

vaşlarla özellik kazanmaktadır. Bundan dolayı bu çağ yazarları bedbaht Gürcüistan'ı aksettiriyor, bir kısmı ise mücadeleyi kamçılayan yazı ve şiirler yazıyorlardı. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Gürcü edebiyatı yeniden hız kazandı. Bir çok kültürel tesisler kuruldu. Bunlar arasında iki yüksek akademi de vardır. Edebiyatın yanısıra felsefe ve ilim de gelişmiştir.

XVIII. yüzyılın en ünlü yazarları : Mepe Arçili, Mepe Teimuraz Pirveli. Eserler : Rostomiani, Ketevaniani.

4 — Bu bölüm XIX. yüzyılda başlar : Bu çağdaki Gürcü edebiyatı romantizmi ile özellik kazanır. Yazar ve şairler Avrupa edebiyatını adım, adım izlemişlerdir. XIX. yüzyılın ilk yirmi yılı romantizmin gelişmesi ile karakterize edilir. Bu ekole bağlı olanlardan A. Çavçavadze, G. Orbeliani, N. Barataşvili, v.s. orijinal üslûp yarattılar, nazam janr ve şekillerini yenileştirdiler.

1840 - 1850 yıllarında realizm hâkim olmağa başladı. Kurucuları G. Eristavi, L. Ardaziani, D. Çonkadze v.s.

1860 yıllarında realizm iyice gelişmiş ve tek akım haline gelmiştir. En seçkin yazarları I. Çavçavadze, A. Tsereteli, G. Tsereteli v.s. Bunlar Şinasi ve Namık Kemal gibi vatan şairleridir. Hürriyete kavuşmak için mücadeleye çağıran yazı ve şiirler yazıyor ve sosyal problemler işleniyordu. Ekonomik durumları bozuk halk tabakalarının, derebeylerin elinde inliyen mülkiyetsiz işçi sınıfının hakları savunulmağa başlandı. Sert Çar idaresine tahammül edemiyen Gürcü yazarlar, Rusya'ya karşı fikirleri yaymağa, ve ihtilâli savunmağa başladılar.

1870 - 1880 yıllarında realizmin temsilcileri A. Purtseladze, N. Lomouri, C. Mgalobişvili v.s.. Bunların yanısıra A. Kazbek, ve Vaja Pşavela kritik realizm stilinde yazmışlardır. Eserlerinde progresif realizm geleneği hâkimdir. Kahramanlık konularını işlemişlerdir.

1890 - 1900 yıllarında E. Ninovşvili, Ş. Aragvispireli, D. Kidişvili v.s. romantizmin gelişmesinde ayrı bir devre teşkil etmişlerdir. Eserlerinde köy ve köylü realitesi ile Çarlık rejiminin üst kademelerinin hayatlarını işlemişler, iki sınıf arasındaki tezdâdı belirtmişlerdir.

Sonunda şair, romancı ve yazarların telkinleri semere vermiş, ihtilal olmuş, Çarlık rejimi devrilmiştir. 26 Mayıs 1918 de Gürcüistan bağımsızlığını ilan etti. Sosyal, ekonomik ve kültürel kurumlar hürriyetlerine kavuştu. Her alanda yeni ufuklar açılmıştı. Fakat bu durum uzun sürmedi. 1921 de Sovyetler ülkeyi işgal ettiler.

Sert Çarlık idaresi devrinde Gürcü Edebiyatı kısıklanmıştı. Sovyet idaresinde ekonomik hayat sınırlı olmakla beraber kültürel etonomi mevcuttur. Serbesti zamanla artmaktadır. Buna paralel olarak edebiyat yeniden filizlenmeğe ve zenginleşmeğe başladı. Diğer milletlerle kültür alışverişi arttı, çeviriler yapıldı. Önemli Gürcü romanları yabancı dillere çevrildi. Mesela ; Kaplan Postu Giymiş Kahramanlar, 13 yabancı dile çevrilmiştir. Çağdaş yazarlar tarihten ve halden örnekler alarak vatandaşlık konularını realizm geleneğiyle işlemektedirler.

Birkaç örnek verelim :

M. Cavahişvili; Marabdali Arsen, halkın zevkle okuduğu bir romandır. XIX. yüzyılın birinci yarısındaki hayatı aksettirir.

Halkın çok tuttuğu bir başka eser Gamsnurdia'nın «David» romanıdır. XI. yüzyılın sonu, XII. yüzyılın başlarında hüküm süren Gürcüistan Kralı David IV ün hayatı hikâye edilmiştir.

Çok tutulanlardan biri de bugünkü Gürcüistan'ı tasvir eden K. Lordkipanidze'nin «Kolhida Üzerinde Şafak Söküyor» romanıdır.

Cumhuriyetin tiyatrolarında Şekspir, Şiller, Gogol gibi klasik yazarların piyesleri oynandığı gibi, çağdaş Gürcü dram, piyes yazarlarının pek çok eserleri de temsil edilmektedir.

Birkaç örnek : N. Dumbadze ; Ben Güneşi Görüyorum, P. Kakabadze ; Kvarkvare Tutaberi, L. Gotua ; Gürcü Kralı Irakli II.

Gürcüce, şiir yazmağa, kafiye yapmağa çok elverişli bir dildir. Halk da şiiri pek sever. Bu durum her devirde değerli şairlerin yetişmesine sebep olmuştur.

Çağdaş şairlerden bir kaçını takdim ediyoruz :

T. Tabidze, G. Tabidze, I. Grışaşvili, G. Leonidze, S. Çikovani, İ. Abaşidze v.s.

ŞOTA RUSTAVELİ ÜZERİNE

Yazan : Kâmil Olgun (Tavadze)

XII. yüzyılda yaşamış Gürcü şairi Şato Rustaveli, son senelerde yabancı memleketlerde de ilgi görmeğe başladı. Bu ilgide, şairin yabancılar tarafından henüz yeni - yeni keşfedilmekte büyük payı var. Bu yeni keşfetmeye sebep şairin, çağımızda yeni önem kazanmış bazı kavramlara, ortaçağın koyu bilgisizlik ve taassup ortamında övgüde bulunmasıyla, devrini çok aşmış olmasındandır.

Şairin yaşadığı devirde, bütün Avrupa ve birçok Asya milletleri karanlıklar içinde yaşamaktadırlar. Hıristiyan âleminde taassup alıp yürümüştür. Kutsal yerleri korumak amacıyla, hıristiyan Avrupa milletlerinin Anadolu'ya akınları bu devirde olmuştur. Tarihte meşhur Haçlı Seferleri diye geçen bu çapulcu akını kutsal yerleri kurtarmak gibi, aslında ekonomik nedenlerle şartlandırılmış, hiç de insanî olmayan bir davranışta bulunurken, bütün çabalara rağmen Gürcü halkını, kendi hareketlerine iştirak ettirememişlerdir. Bu tesadüf değildir elbet. Haçlı seferlerine iştirak eden birçok Avrupa devletlerinden gerek ekonomi, gerek askerî bakımdan çok daha kuvvetli olan Gürcüistan, Avrupanın ancak XV. yüzyılda tanımaya başlayacağı Rönesansı yaşıyordu. San'at, felsefe ve ilim ilerlemiş, halkın kültür seviyesi ve toleransı en yüksek seviyesini bulmuştu. Gürcü Katolik kiliseleri arasında, mukaddes bir haç yüzünden çıkan davaya, devrin kadısı ile, bir Gregoriyan rahibini de davet edip, onların da fikirlerine danışılması, o devirdeki Gürcü hoşgörüsünün en güzel ifadesidir.

İşte : Dünya milletlerinden çoğunun karanlıklar içinde ya-

şadığı bir çağda aydınlıklar içinde yaşayan Gürcü toplumu ve onun yetiştirdiği şair, Şota Rustaveli...

Elbette böyle bir ortamın yetiştirdiği şairin felsefesi « İnsancılık » olacak, eserlerinin dokusunu « İnsan » kuracaktır. « İnsanlık » gerçi devrin Avrupası için pek bilinen birşey değildir ama şark âlemi çok daha evvelinden işlemiştir bu konuyu. Öyleyse Şota Rustaveli, insancılığı işleyen ilk şair sayılmazdı. Ve konu olarak da insancılık yeni sayılmazdı. Ama biçim ve anlayışta, alabildiğine yeniydi. Şota Rustaveli'nin insanı hiç de kusursuz değildir. Tam tersine kusurları yüzünden acı çeken, kendi yapıp - etmelerinde yalnız başına oluşunun bilincine varan ve kendi hazırladığı geleceğe koşan, günümüzün insanıdır. Onun yaşantısı trajiktir. Bu trajik yaşantıda günümüz insanının trajik yaşantısıdır, XII. yüzyıl gibi halkların bilinçleşmediği bir devirde insan trajedisini, mistik kuvvetlerle bu kuvvetlere başkaldıran insanın çatışmasında değil de sosyal ilişkilerde bulması, çağımız için bile yeni bir keşiftir.

Şota Rustaveli, devrinde dinin geçerliğine rağmen, görmüştür ki, insan hayatında kaderden çok, insanlar arası münasebetlerin yeri büyüktür. Bu, milletlerin hayatında da böyledir. XII. yüzyıla kadar çoğu zaman ezilen Gürcü halkının birden kalkıp parlaması, Tanrı'nın bir lütfu muydu acaba? Bunu kabul etmek, bütün olayları bir lütuf ya da bir ceza gibi görmeye alışkın bir düşünce ortamında olağan sayılabilir. Ama bu durum, gerçekleri görmemek olurdu şüphesiz.

Gürcü tarihini birazcık bilenler, hemen hatırlarlar ki, Kra-lice Tamara'nın devri olan XII. yüzyıl, Gürcülerin altın devridir. Hatırlanacağı gibi, bu devir tüm Kafkasyalı milletlerin eşit menfaatlere dayanan, dengeli bir ortaklık devridir. Ancak bu devirde bütün Kafkasyalılar birleşebilmişlerdir. Bu mucize ise sadece dostluk ve kardeşlik anlayışının sonucudur. Bu tarihi gerçek karşısında, Hristiyan dininin, kaderci çerçevesi birdenbire parçalanıyor ve o zamana kadar olayları dinî bir açıdan değerlendiren geleneksel tutumlar değişerek, yerlerini, sosyal determinizme bırakıyorlar. Artık toplumların kaderlerine hükmeden kanunlar keşfedilmeğe başlanmıştır. Bu aydınlık çağda Gürcü-

ler ve diğer akraba kavimler, yapıp - etmelerinden sorumlu olduklarını seziyorlar ve tek değer, insan, olduğunu haykırarak istiyorlar.

Gürcü halkının, insan'a ve onun yapıtlarına olan övgüsü, dostluğa ve kardeşliğe olan tutkunluğu, Şota Rustaveli'nin bu eserinde dile geliyor. Hiç kuşkuya yer yok. Sallantısızca diyebiliriz ki « Kaplan Derili Adam » Gürcü halk ülküsünün, değer hükümlerinin, Şota Rustaveli aracılığıyla dile gelmesinden başka birşey değildir. Onun insan anlayışı mistik bir hava içinde de olsa, bir asır sonra Yunus Emre ve Mevlâna gibi şairler tarafından tekrarlanacak. Ondan aşağı - yukarı dört yüz sene sonra Fuzuli, O'nun aşk anlayışından yararlanıp emsallerinden daha orijinal olan « Leyla ile Mecnun » eserini yazacaktır.

Şota Rustaveli, başlangıçta da belirttiği gibi, eserin konusunu bir İran masalından almıştır. Pek moda olan ve ekseriya dramatik aşk hikâyelerini de konu edinebilirdi. Halkının da bildiği bu masalda halkın değer yargılarıyla, ülkü ve dileklerini anlatmada daha yararlı bir nitelik bulmuştur.

Acı çeken Rustaveli'nin kendi deyişiyle « Gözyaşları kuru-mayan » ama çektiklerinin nedenini kendinde bulma dürüstlüğü ve her şeye yeniden başlama yürekliliğini gösteren mert Tariyel ve onun iki cesur arkadaşının hikâyesi, halkın isteklerine cevap veriyordu.

Derin bir dostluk anlayışı, vatan sevgisi, dilde ve özde farklı toplumların arasındaki dayanışmanın temeli olan engin bir insanlık sevgisi. İşte, Gürcülerin zamanımızdan (800) sene önce gerçekleştirdikleri mucizenin anahtarları.

Çağdaş Gürcü elestiricileri, Şota Rustaveli'yi, ancak çağımızda değerini bulacakmış gibi görünen insancılık ve halkların dostlukları anlayışı için öğeler. - « Sulh içinde beraber yaşama » sloganına sarılanların Şota Rustaveli'ye çok şey borçlu oldukları görülüyor. - ...

KAPLAN DERİLİ ADAM'DAN

Şota Rustaveli

Başlangıç

Sen ey koca san'atçı, yaratan evreni özünden,
 Canından can katan doğaya ve nefes göklerinden,
 Ne güzel eksiksiz bahçende olmak, yaşam ne güzel !
 Her şeyden bol bol veren bize sevgi dolu El.
 Sen ey Tanrım ! varolan her şeyin tek ustası,
 Ört, doldur beni özünle, şimdi bana güç gerek.
 Serpiştir gönlüme sevginden, sonsuz sevgi,
 Sönmesin isterim, ayrılmasın benden ölene dek,
 Bize ışıklar saçan okları, parlayan kılıcıyla,
 Güneşin kızı o, Kara saçlı güzel Tamara.
 Bilirim ; kolay değil ondan söz etmek, hele çizmek,
 Ama bilsin isterim, ona yazdım bu destanı emek vererek.
 Ona öğütler yazmağa kalksam, yaşarır gözlerim kan kan,
 Oysa övmek gerek Tamara'yı, seni övmek nazlı Sultan.
 Ürperir mürekkekim sevgiyle, hokkasında coşar dile gelir.
 Kalem için göller nazlı kamışların bana gönderir.
 Oysa öv dediler bana, Tamara'yı öv, öz sözünle,
 Kaşları, kirpikleriyle gözleri için şiir yaz dediler.
 Gücsüzlere güç vermesinden söz ettiler ve tükenmez sevgisinden,
 Ama sabır taşını çatlatan tathı bakışından söz etmediler..

BİR NİNNİNİN HİKAYESİ

« İyavnana ne yaptı — İavnanam Ra Hkna » [1]

Yazan : Yakop Gogebaşvili

Çeviren : H. Hayrioğlu

Tiflis'ten doğuya doğru giderseniz, bir günlük yolculuktan sonra uzun bir yaylaya ulaşırsınız. Buraya (Tsivi) Soğuk Yayla) denir. Tsivi'nin doruğuna çıkar da daha doğuya bakarsanız ayağımızın altına, gözünüzün önüne bağ bahçe ummanı gibi zengin bir ova serilir. Bu ovanın ortasında, kuzeyden güneye doğru akar bir nehir vardır. Bu nehre Alazani, ovaya da Kaheti güzlüğü adı verilir. Alazani suyunun ikiye böldüğü Kaheti güzlüğü'nün bir bölümüne Beri Yaka, öteki bölümüne de Karşı Yaka denir. Karşı Yakanın doğusunda yükselen sıra dağlar Kaheti'yi Dağıstan'dan ayıran tabii bir sınır gibidir. Dağıstan top- rakları bu sıra dağların doğu eteklerinden başlar.

Karşı yakaya doğru dikkatle bakarsanız, ova ile dağın ke- siştiği hizada gür ormanın içine doğru saplanmış koy gibi bir girintiyi seçersiniz. Bu alan bugün tarım sahasıdır. Fakat bu yerin iyice yakınma gider de toprağı yakından yoklarsanız birtakım kalıntılar bulursunuz ve buranın tarihi bir köy oldu- ğunu anlamakta güçlük çekmezsiniz.

Vaşlovani (Elmalı) Köyü

Eski tarihlerde burada büyükçe bir köy vardı, adına Vaşlovani diyorlardı. Köyün batı yöresini bağlar bahçeler kuşatmış, doğusunu ise zengin yaylalarla, bağrında binbir güzellikler sak- lıyan ulu dağlar kapatmıştı. Ormanlarının soğuk suları meşhur-

du. Sular köyün ortasında da kaynıyordu. Tüm köylünün seve- rek kullandığı şadırvan'ın buz gibi cansuyu ün salmıştı.

Vaşlovanınin doğu kıyısında, dağın eteğinde iki katlı bir ev vardı. Güzelliğiyle, haşmetiyle köye hâkim bir duruşu vardı. Bu, bütün Kaheti'de iş görürlüğü, iyilik severliği ile ün yapmış, köyün eşrafından Zurab Kartveladze'nin eviydi. Kartveladze'nin altın kalpli bir kızı ile Magdan adlı çok güzel bir karısı vardı. Magdan çok güzel sesiyle çeşitli türküler söyleyerek çevrede ün yapmıştı. Magdan'ın sesi okadar hoş ve sihirliydi ki onu bir defa duyan insan, ömrü boyunca nağmelerini unutamazdı. Zu- rab da çok güzel Tar çalardı. İnsan kulağının hayatta Zurab'ın Tar'ı ile Magdan'ın sesi kadar nefis nağmeler duymasına imkân yok gibiydi. Zurab'la Magdan beş - altı yıllık evliydi. Biricik kız evlatları Keto üçüncü yaşını işliyordu. Keto pek sevimli bir çocuktur. Güzel, pamuk külçesi kadar beyaz, afacan, şakrak, enerjik, dilbaz. Keto anasının türkülerini pek severdi. Sık sık söyletir, büyük bir haz ve can kulağıyla dinlerdi. İnsan Keto'yu seyrederken sevdiğinden onu ziyesi gelirdi. Bu çocuk ailenin günü, güneşiydi. Ana - babası onu pek çok seviyorlardı.

O tarihlerde Vaşlovani'ye ve bütün Kaheti'ye Dağıstan'lı- lar sık sık uğrarlardı. Esasen eskiden beri Dağıstan'la Gürcüs- tan arasında çok iyi komşuluk münasebetleri mevcuttu. Çok ya- kın dostluk hüküm sürüyordu. İki ülke birbirinin dostunu dost, yük dostluk hüküm sürüyordu. İki ülke birbirinin dostunu dost, düşmanını düşman kabul ediyorlardı. Dağıstanlıların Gürcülere baskın yaparak kavga çıkaracaklarına kimse ihtimal vermezdi. Ne vakit ki Dağıstanlılar İslâm dinini kabul ettiler ve Gürcüler Hristiyan dindaş komşularıyla iyi münasebetlere devam etti- ler, Dağıstanlılar Gürcülere düşman kesildiler. Eskidenberi Gür- cü halkı komşuları için daima iyi temennilerden ve saygı hissini- den başka bir şey düşünmezdi. Gürcülerin bu dostsever mezi- yetlerinden faydalanarak Dağıstanlılar Gürcü ülkesinde kendi vatanlarındaki kadar hür ve serbest dolaşabiliyorlardı. Dağıs- tan tacirleri çeşitli Dağıstan mamulü mallar ve bilhassa çok ün- lü Dağıstan tüfekleri getirir satarlar, birtakım Gürcü mamul-

leri alır yurtlafına götürürlerdi. Ekseri gidip - gelmeler ziyaret ve ticaret üzerine olurdu.

Vaşlovani'ye sık sık ticarete gelen iki ağırbaşlı Dağıstanlı vardı. Bunlar o derce alçakgönüllü ve mahzun görünüşlü idiler ki hiç kimse, hatta kendi yurdaşları bile onların kötü bir iş yapmağa cesaret edebileceklerini ummazdı. Fakat gel gör ki bunlar bir Gürcü Atasözünü pek güzel gerçekleştirip ispat ettiler. « Baş eğik, kuyruğu dik » .

Bir gün Dağıstanlılardan biri ötekine :

— Biliyor musun ne düşündüm?. Bunca zamandır ticaretle uğraşıyoruz, fakat ne çıkarabildik? Yine eskisi gibi köpek hayatı yaşıyor, serseri, serseri dolaşıyoruz. Tutumumuzu değiştirsek daha çabuk zenginleşir, itibar sahibi oluruz ve bu perişanlıktan kurtuluruz.

— Nasıl? diye sordu arkadaşı.

— Zurab Kartveladze'nin zengin eşraftan olduğunu biliyorsun...

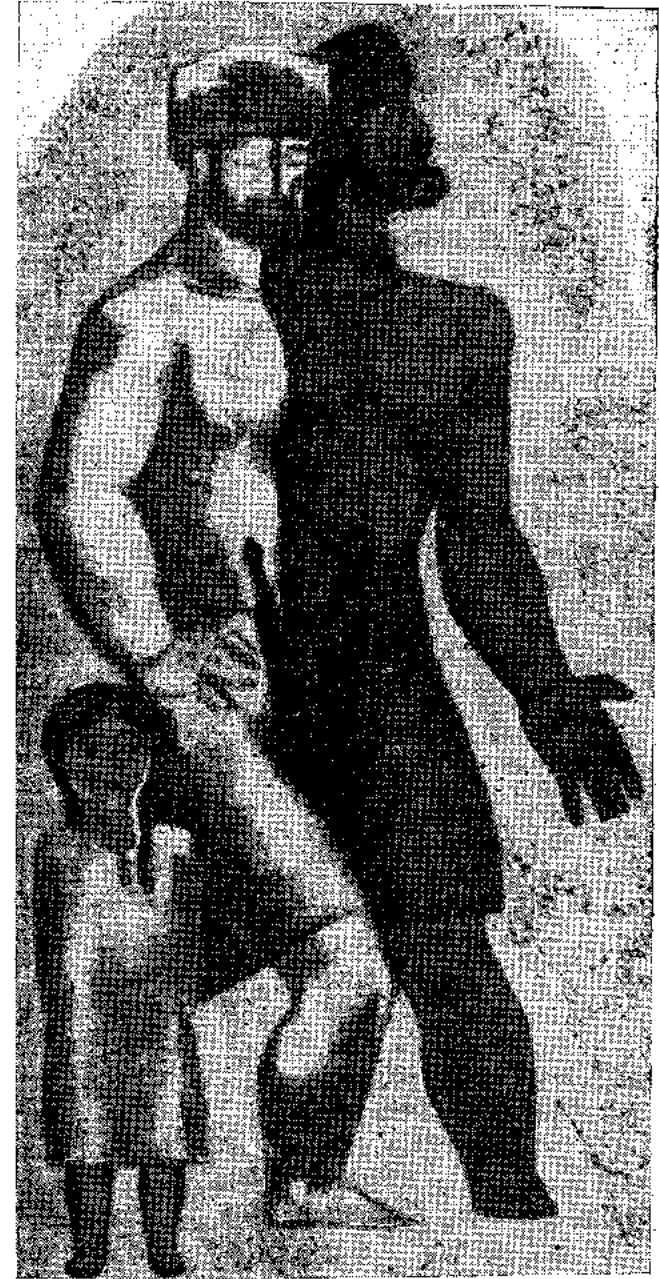
— Evet zengindir, fakat ne işimize yarar onun zenginliği?

— Akıllı davranırsak yarar... Bu zengin adam biricik kızını çok seviyor mu?

— Seviyor, fakat ne mana var bunda?

— Bunda şu mana var. Bu ocağı kapar da rehine olarak Dağıstan'a kaçırırsak Kartveladze durumu öğrenecek, pek tabii ki varını, yoğunu ortaya döküp çocuğunu kurtarmağa çalışacak. Duymaz, bizi öğrenmezse oh ne âlâ...

Arkadaşı bu fikri beğendi ve birlikte karar verildi ; takib edecekler, fırsat bulduklarında Kartveladze'nin Keto'sunu elde edip gizlice Dağıstan'a kaçıracaklardı. Vaşlovani'nin doğusunu ulu ormanların kapladığını biliyoruz. Kartveladze'nin evi bu dağın eteğindeydi ve ailenin işi de bu dağın eteklerinde serpiyordu. Az uzakça olan tarlalarda da yazlık evleri bulunuyordu. Bir gün akşama doğru Keto, dadısı ile birlikte dağa doğru yürüdü. Orman içinde, bir ağacın dibinde çocuğun gözüne bir kuş ilişti. Kuşa doğru koştu, Kuş uçup az ileriye kondu. Çocuk da ardına düştü. Ve böylece Keto ormanın kesif yerlerine daldı. Dada da onu uzaktan, yakından takib ediyordu. Gelgelelim nereden çık-

tıysa bir Dağıstanlı Keto'ya atıldı, bir eliyle ağzını kapatıp çocuğu kaçmağa başladı. Dadı feryada fırsat bulamadan öteki Dağıstanlı başına sert bir nesne vurarak onu ensiz yere düşürdü. Keto'yu kaçırap götürdüler.

Keto'nun ana - babası hiçbir şey düşünemiyorlardı. Komşulara gittiklerini, akşama döneceklerini zannediyorlardı. Akşam olduğu halde onların eve dönmeyişi şüphe uyandırdı ve komşuları dolaşıp aramağa koyuldular. Fakat ne gezer. Herkes bugün onları hiç görmediklerini söylediler. Bu kez alevlenen ana - baba onları köy dışında aramağa başladılar. Uzun süre aramadan sonra dadıyı orman içinde ölü gibi uzanık bir halde buldular. Gecenin ıssızlığı, serinliği onu ayıltmıştı. Henüz şuuru tamamen yerine gelmemişken Magdan tiz bir çığlık atarak « Keto nerede? » diye sordu. Dadı ölgün sesiyle dinlene dinlene ve kesik kesik Dağıstanlıların Keto'yu nasıl kaçırdıklarını anlattı. Bunu öğrenmesile Magdan'ın bayılması bir oldu.

Zurab'ın da korkunç endişelere gark olduğu belli oluyordu. Ama erkeklik gururu ile sakin olmağa gayret ediyordu. Yine de bir ara tahammülü kalmadı ve haykırdı : Haydin takibe !

O devirlerde her Gürcü erkeği, evinde top - tüfek bulundururdu. Her erkek usta bir savaşçıydı. Gürcüstan kralları dar ve zor zamanlarda sadece bir üniforma ile bir ordu yaratma imkânına sahiptiler. Onun için Zurab'ın daveti üzerinden bir saat bile geçmeden yirmi kadar tepeden tırnağa silâhlı erkek kapısında aleste bekliyordu. Zurab da her yanı silâha gömülü olduğu halde hisimla evden fırladı, adamlarıyla selâmlaşp onların önüne düştü.

Gece bulutlu ve çok karanlıktı. Dağıstanlılar Keto'yu kaçırılı hayli zaman olmuştu. Dağıstana giden dar patika yollarda yol almak, gece vakti, ormanların koyuluğunda yabancılar için çok zordu. Keto'yu kaçıranlar bu patikaları o derece iyi biliyorlardı ki, gözleri kapalı dahi yürüyebilirlerdi. Zurab'la arkadaşları bu havalinin yabancıydılar. Onun için Dağıstanlılar bütün gece hiç sapıtmadan, devamlı uzun mesafeler katederek takipçilerle arayı açtılar. Keto'yu ertesi günü Dağıstan'a ulaş-

tırdılar. Zurab Kartveladze ile arkadaşları ise ümidi kesip endişe içinde köylerine dönmeğe mecbur kaldılar.

Dağıstanlılar Keto'yu önce Dağıstan'ın Kaheti sınırı üzerindeki büyük bir köye götürdüler. Batı Dağıstan bölgesi Eyalet Reisi Naip bu köyde oturmakta idi. Naibin mağrur ve şımarık bir Dağıstanlı karısı vardı. Bunlar uzun yıllardır evli oldukları halde çocukları olmamıştı. Bu yüzden bir evlât edinme kararındaydılar. Bir akşam vakti iki Dağıstanlı Keto'yu bunların kapısı önüne getirdiler. O sırada Naiple karısı evlerinin önündeki bahçede bulunuyorlardı. Kapı önünden geçen iki adamdan birinin sırtındaki deri tulum içinde Keto'nun baş ve yüzünü görünce adamları yanlarına çağırıldılar. Dağıstanlılar sür'atle seyirtip beylerinin önünde diz çökerek onları selâmladılar. Naip bu adamları uzun uzun sorguya çekti. Adamlar cezadan korktukları için hakikati sakladılar ve Naibe bu çocuğu dağ yolunda kimsesiz bulup yanlarına aldıklarını söylediler. Zavalı Keto uzun yol yorgunluğunun ve açlığın tesiriyle harap haldeydi. Gözlerini açabilecek kudrete muhtaçtı. Yine de bu bitkinlik ona ayrı bir sevimlilik veriyordu. Naiple karısı çocuğu görür görmez sevdiler Naibin karısı adamlara ; Bu çocuğa karşılık bizden ne dilersiniz? diye sordu. « Ne münasip görürseniz hanımefendi. Dilerseniz hiçbir şey... » Naip kalkıp içeriye girdi, az sonra içi altın dolu bir kese getirerek Dağıstanlılara uzattı. Kadın Keto'yu adamların elinden alıp bağrına bastı. Dağıstanlılar onlara saygı hareketi yaparak uzaklaştılar. Şefkatli yeni analık bitkin çocuğu kısa zamanda canlandırdı. Ona her türlü ihtimamı esirgemedi. Öyle ki o kaba adamların elinde çektiği çilelere bakınca bu sevgi ve şefkat onun için azad kadar zevk verici geldi. İlk günler Keto çok hüznünlüydü. Anne - babasını, evdekileri hatırladıkça için için ağhyordu. Ama Naiple karısı ona okadar candan davranıp okadar tatlı sevgi sözleri söylüyorlardı ki Keto'ya geride kalan bütün hatıraları unutturmağa muvaffak oldular.

Naiple karısı, Keto'ya, nihayet öz anne - babasının hayalen hatırladığı sima ve sevgisini de bütünüyle unutturdular. İki üç yıl sonra da Keto Naiple karısını asıl anne - baba zannedip onlar-

la avunur, onlarla sevinir oldu. Artık üzerinde onu doğuranların varlığına işaret hiçbir belirti kalmamıştı. Dağıstanca, onun ana dilini günden güne zayıflattı, sonunda onun yerini tamamen işgal etti. Dağıstan köyü de geçmişteki Valşovani'yi unutturdu. Yalnız bir tek hatıra var. Keto'nun onu unutmaya geç ve güç oldu. Magdan'ın büyüleyici sesi, onun sihirli türküleri bir türlü Keto'nun kulağından çıkmıyordu. Ama herseyden sonra bunu da unuttu. Kisacası; âtisi parladı, razisi karardı Keto'nun Ve Gürcü soyu Dağıstan soyuna, Kaheti evlâdı Dağıstan evlâdına yerini terk etti.

Keto'nun bu derece değişmesinde Naibin tebaasına tamim ettiği bir buyruğun büyük rolü olmuştu. « Hiç kimse hiçbir zaman Keto'ya onun öz evldi olmayıp besleme olduğunu duyurmaya! ».

O sırada acaba Keto'nun anne - babası ne düşünüyorlardı? Çocuğun başına gelenler onlar için meçhuldü. Zurab kızının Orta Dağıstan'a götürüldüğünü tahmin ediyor, o bölgede aratıyordu. Zira şaki Dağıstanlılar oralı idiler. Bu ahval içinde üç - dört yıl geçti. Sonunda tanıdık bir Dağıstanlı, senin kızını falan Naip evlât edinmiş büyütüyor, diye Zurab'a haber getirdi. Bunun üzerine Zurab, Naibe, evlât edindiğin çocuk benim kızımdır, Köyümden gizlice kaçırıldı. Bana yavrumu iade et. İsteddiğini veririm. Naip cevaben ; önceleri öğrenseydim iade ederdim. Şimdi artık geç. Bizim günümüz, istikbalimiz bu çocuğun varlığıyla doğuyor. Kendisi de bunlara alıştı, bizleri çok sevdi. Sizleri tamamen unutmuş durumdadır. Bu sebepten Keto'yu iade edemem. Hatta bütün Kaheti eşrafını kapıma yığsan bile...

Bu cevaba karşı Zurab, evlâdını kuvvet zoru ile kurtarmaktan başka çare düşünemiyordu. Keto'nun Naibe terk edilmesi imkâsızdı, zira Magdan'ın, Keto'dan başka çocuğu olmamıştı. Kartveladze silâhli adamlarıyla Dağıstan'dan çocuğunu kaçırmak için birçok defalar seferler tertip etmişti fakat, nafile... Naip böyle bir baskını beklediği için tertipler almış, bir kuvvetin kırk kuvveti ezebileceği önemli geçit yerlerini bağlamıştı. Zaten Gürcülerin kalabak olmaları Naibin köyüne sessizce sokulabilmelerini güçleştiriyordu. Nihayet Zurab bu işin imkân-

kânsızlığını düşünerek başka bir yol denemek istedi ve her yerde ; « çocuğumu kalbimden sildim. Onu Naibe bağısladım. Artık kaçırmak niyetinde değilim » gibi lâflar etmeğe başladı. Bu söylenti Naibin kulağına kadar ulaştı, fakat o önceleri buna pek inanmak istemedi. Ama iki yıl geçtiği halde Kartveladze'den ses sada çıkmayınca, inandı. O güne kadar Keto dışarda dolaşırken çok sıkı muhafaza altında tutuluyordu. Şimdi ise artık öteki Dağıstan kızlarıyla birlikte serbestçe eş - dost ziyaretine gidip geliyordu. Zurab bütün bunları haber alıyor, yeni kaçırma plânları hazırlamağa uğraşıyordu.

Keto, kaçırılalı onuncu yıl tamamlanıyordu. Ormanların en çok örtülü bulunduğu mevsimdi. Naibin köyüne görünmeden gidilebilecek zamandı. Zurab uzun yıllardır tanıdığı ve elinden tuttuğu bir Dağıstanlıyı kılavuz edinerek on kadar silâhli adamla yola çıktı. Bütün mesafeyi okadar sessiz ve itinalı aştılar ki hiç kimse duyup önlerine çıkmadı. Ertesi günü akşam vakti Naibin köyüne yakın bir yerde, orman içinde karargâh kurdular. Kılavuzu o gece gizlice köye gönderdiler. Kılavuz sabahın mahmurluğunda çok sevindirici haberlerle döndü ; Keto hergün köy içinde bir kadının ziyaretine gidip geliyordu. Bu kadın, bundan önceki merhum Naibin kızıydı. Yaşlı ve hasta babası yeni ölmüştü, kızı pek üzgündü. Keto hergün yanına gidip onu teselliye çalışıyordu.

Gün doğmak üzereydi. Zurab Kartvelazde yol kenarında bir çalılığın arkasına gizlenerek Keto'nun geleceği tarafı dikkatle gözlemeğe başladı. Kartveladze'nin gizlendiği yolun karşısında büyük bir tepe yükseliyordu. Bu tepe Naibin köyünü « Aşağı mahalle - Yukarı mahalle » diye ikiye ayırıyordu. Keto Aşağı mahalleden gelip bu tepenin dibindeki yoldan geçecek, Yukarı mahalleye çıkacaktı. Beklerken hayli zaman geçmişti. Zurab, « Ya Keto bugün gelmeğe niyetli değilse? » diye düşünüyordu. Ama işte, filiz yapılı gelişkin kız Dağıstan giysileri içinde uzaktan göründü. Zurab artan kalb atışlarıyla dikkat kesildi. Kız gitgide yaklaşıyordu, Zurab özlemlî, heyecanlı, sabırsız bir halde kızına bakıyordu. Geçen uzun yıllar Keto'yu ne kadar değiştirmişti. Kız büyümüşü, fakat teninin rengi

ile yüzünün fiziki durumu aynen eski şeklini muhafaza ediyordu. Baba yüreği ölçsüz sevinçle doldu, zira kızı Keto' da Gürcü siması açıkça seçiliyordu. Keto Zurabın gizlendiği çalılığın iyice yakınına gelmişti. Zurab güleğ bir çehre ile usulca yolun ortasına çıktı. Onu ürktümemeğe çalışıyordu. Keto durakladı, korktu, yana doğru fırladı. Zurab yumuşak ve babacan bir sesle Gürcüce :

— Korkma yavrum, ben babanım, seni eve, annenin yanına götürmeğe geldim, dedi. Keto, bu anlıyamadığı sözleri korku ile dinliyordu. Bu yabancı adam kendisinden ne istiyordu acaba? Zurab ; lâfla zaman kaybedersem gelen, geçen olur, işim aksar diye düşünerek acele Keto'ya yaklaştı. Yine yumuşak bir tavırla kolundan tutup onu ormana doğru çekmeğe başladı. Keto, korkunç şekilde bağıriyordu. Köyde çığlık sesi duyulmuştu, fakat, kimin sesi olduğu, nereden geldiği hemen anlaşılamamıştı. Sonra köyde kaynaşmalar başladı, birkaç adam Naibi aradı, fakat Naip o sırada köy dışına çıkmış bulunduğundan durumu zamanında haber veremediler. Naib durumu öğrenince fenalıklar geçirdi. Hemen ; « kızımı kaçıran Kartveladze'nin peşine acele takipçi çıkın » buyurdu. Çarçabuk otuz kadar silâhli adam hazırlandı. Vaşlovani'ye üç yoldan gidilirdi. Naip takipçileri üçe ayırdı. On kişi bir yana, diğer on kişiyi öteki yola koydu, kalan on adamı da yanına alıp yola çıktı. Her üç grup Vaşlovani'ye ulaştılar, fakat Zurab'la Keto'nun izine raslamadılar. Nereye gitmişlerdi yerindibine mi gitmişlerdi? Oyha Kartveladze kuzeye giden yola düzülmüş, Kaheti'ni yukarı köylerine doğru gidiyordu. Çünkü dolaşmadan gitmek daha selâmetti. Ah bu selâmet...

Ketonun önceleri babasını tanımayıp çırpınması Zurabı pek üzüyordu. Bir yandan da şuna inanıyordu ki kısa zamanda toparlanıp, babasını, annesini, sonra da çocukluk günlerini hatırlıyacak, yanıldığını farkına varacaktı. Yolculuk boyunca Keto'nun sıklıkla sınırsızdı. Yüreklere yerinden söktüp götürecek gibi sürekli ve şiddetli gözyaşı seli akıtıyordu. Baba, kızının bu acıklı durumunu endişe ile seyrediyor, onu sükûnete kavuşturmanın yollarını arıyordu. Fakat nafile. Onun her hareketi Ke-

to'nun üzüntüsünü aksine arttırıyordu. Kendisini anne - babasından, sevgili vatanından koparıp kaçıran bu adamı can düşmanı gibi görüyordu. Onun her tatlı sözü, hoş hareketi, kalbine hançer gibi saplanıyordu. Zurab yine de onun köye varınca annesini, kapı - bacayı, köyünü hatırlayıp kendine geleceğinden ümitliydi.

Zurab, bu tatlı ümitlerle evinin kapısını açtı. Keto'yu içeriye alıp neşeli neşeli karısına seslendi. : « Magdan, işte Keto'nu getirdim ». Magdan sevincinden uçar gibi kızının yanına koştu, fakat kısa zamanda sevinci üzüntüye döndü. Çocuğunun yüzünde tarifsiz ızdırıp okunuyordu. Magdan kızını sevgiyle bağrına bastı. Onun her üzüntüsünü hemen yoketmek istiyordu. Fakat Keto buz kadar soğuk, taş kadar donuk duruyordu. Magdan'ın sevgiyle üzerine titremeleri onu neşelendirmeğe yeterli gelmiyordu. Aksine burada gördüğü şefkat hareketleri onun Dağıstan'da kalan anneliğini hatırlatıyor, kaynar gözyaşları dökmesine sebep oluyordu.

— Ben, seni doğuran anayım yavrum, bu da öz baban. diyordu Magdan Keto'ya.

— Bu ev doğduğun evdir, çocukluğunda koşup oynadığın ev. Bu, içinde yattığın beşik. Bu da, bütün gün içinde doladığın, oturduğun bahçemiz.

Fakat Keto'nun burada ne gözü vardı, ne de kulağı. Onun derdi büyük ve sonsuzdu. Magdan, yine de « Keto bugün yarın çocukluk günlerini hatırlar, onu doğuranları tanır, onlara döner » ümidindeydi.

Aradan birkaç hafta geçtiği halde umdukları çıkmadı. Keto yemiyor, içmiyor, uykusuz duraksız hep ağlıyordu. Zayıflamış, sararmış, ölü simasına bürünmüştü. Bir köşede sedir üzerinde, sessizce, gözleri yumuk, dalgın oturuyor, hayali Dağıstan'da, Naiple karısının, arkadaşlarının arasında dolaşıyordu. Etrafındaki herşeyi yadırgıyor, küçümsiyerek süzüyor, herşey düşman görünüyor ve herşeyden nefret ediyordu. Geçmişini hatırlaması için birçok usullere başvuruldu. Annesi onu, kaçırıldığı dağ yoluna birşok defalar götürüp gösterdi. Çeşme başındaki köy kadınlarının destileri doldurup omuzlarına koyarak götü-

rüşlerini seyrettirdi. Komşu kadınlarını, beraber oynadıkları çocukluk arkadaşlarını bir bir tanıttı. Belki onu tanıyıp diye başka köyde bulunan dadısını çağırttı. Sandık içinde sakladığı eski oyuncak bebeklerini gösterdi. Küçükken elleriyle tempo tuttuğu kilise çanlarını dinletti. Fakat bunların hiçbiri ona hiçbir şey hatırlatmadı. Kendisine herkesin imreneceği Gürcü elbiseleri diktiler, ama Keto onlara el bile sürmedi. Aksine üzerindeki Dağıstan tipi elbiseleri daha çok sevdi.

Sonunda bir komşu Magdan'a ; « Keto suna çok benziyor, burnundan düşmüş gibi. Aynanın önüne geç, kızımı da yanına dik, aynaya bakıp belki yüzlerinizi kıyaslar, belki benzerliğin farkına varıp hakikati anlar » dedi. Magdan bunu da denedi, fakat bu, Keto'yu daha da kuşkulandırdı. Bu tuhaf davranışlar hiç hoşuna gitmiyor, aynaya yanaşmıyordu.

Anne - babasının gözleri önünde biricik kızları eriyor, kuruyor, adım adım ölüme doğru yaklaşıyordu.

— Artık bakamayacağım çocuğun bu haline, yüreğim dayanmıyor. Birkaç gün daha kendine gelip bize dönmezse at üstüne koyar, kendi elimde Dağıstan'a götürür Naibe ve karısına teslim ederim. Kızımıza kendilerini pek sevdirmişler, belli ki onlar değerli insanlarmış, dedi, Zurab Magdan'a. Ama Magdan öyle kolay kolay kızına kıyıp tekrar Dağıstan'a gönderecek durumda değildi. Hiç ayrılmadan yanbaşında onu bekliyordu.

Böylelikle Nisan bitti, Mayıs başladı. Bir ara hava bozuldu. Yazın olduğu gibi yağmur bulutlarıyla kararan gökyüzü gürlemelerle etrafa korkunç cayırtılar saçıyordu. Akşama kadar sicim gibi yağmurlar yağdı. Akşama doğru gökyüzü okadar berraklaştı ki, üzerinde el kadar dahi bir bulut parçası kalmadı. Sema son derece parlak yıldızlarla donandı. Ortalık evran - devran olmuştü. Ama hayret, Keto bu gece pek huzur içinde uyuyordu. Ertesi günü yine neşesizce kalktı.

Mutlu bir sabahtı ; tabiatı nurlandıran güneşin parlak aksı gadırvanın berrak sularına düşüyordu. Orman çeşitli kuşların zevkli cıvıltılarıyla şenleniyordu. Kartveladze'nin bahçesinde okşayıcı güzellikleriyle çeşitli güller açılmıştı. Türü baharat etrafa hoş kokular neşrediyordu. Gül kümbetleri arasında, bir

ağacın tepesinde tath sesleriyle bülbüller ötüşüyordu. Köyde bin düşün şenliğinden daha zevkli bayram havası esiyordu.

Tabiat bugüne kadar serbestçe dolaşıp buradaki hayatı tetkik etmeğe fırsat bulamayan Keto'ya artık bu imkânı da vermişti. Keto şuurluca düşüncelere daldı ; « Bunlar bana acaba niçin bu kadar sevgi gösteriyorlar? Bu yabancı insanlar benim üzüntüme bu derece niçin üzülüyorlar?... »

Anne, Keto'daki bu fikir değişikliğini kolaylıkla sezip ümitlendi. Biraz bu ümitle, biraz da sabahın huzuru ile duyulan Magdan gayri ihtiyarı eski (İavnana) yı mırıldanmağa başladı.

Keto'sunu kaybedeli onun ağızından türkü duyan olmamıştı. Onun on yıldanberi ilk türküsü idi. Magdan pencereye oturmuştu. Keto ise odanın bir köşesinde, sedire ilişmişti. « İavnana » yı önce alçak sesle mırıldanan Magdan sesinin cazibesine kapılarak yüksek perdeden söylemeğe başladı. Bir ara gözü Keto'ya takılıp ilgilendi. Açıkça belliydi ki Keto'nun yüzü gülümsüyordu. Şüphesiz o birşeyler hatırlamaya çalışıyor, fakat henüz iyice seçemiyordu. Belli ki uzun yılların yaktığı mazisi içinden bazı hatıralar canlanmağa başlıyordu. Uzak geçmişin derinliklerinde gömülü bulunan birtakım tath duygular yakın geçmişin belirgin ağırlığı altında eziliyor, siyah perdeyi yırtıp yüzeye çıkmalarına engel oluyordu. Magdan bunu iyi keşfetti ve sesine acıklı bir ton vererek Keto'nun toparlanmasına yardım etti. Keto'nun çocukluğunda Magdan bu türküleri hergün söylerdi. Şimdi bu türküler, Keto'nun içinde gömülü bulunan hatıra yıkıntılarına kadar nüfuz ediyordu. Magdan hem sesini daha da yükseltip türküler söylüyor, hem sonsuz ana şefkati ile kızının yüzünü dikkatle süzüyordu. Bir yandan Keto da annesinin yüzünü tetkik ediyor, onda birtakım manalar okumağa gayret ediyordu. Keto'nun ilginç bakışları sakinleşti, yüzünün morluğu uçup gitti. Artık yüzü sevinç ve mutluluk ışığı ile aydınlanmıştı. Heyecanla sedirden fırlayıp titrek sesiyle haykırdı : « Anne ! » Magan'ın boynuna kenetlenip onu hasretle öpmeğe başladı. Ana - kız ateşli gözyaşları döküyorlardı. Ama bu yaşlar sevinç gözyaşlarıydı, saadet gözyaşlarıydı. Az sonra da Zurab kapıdan içeriye girdi. Keto artık arınmış yüreğiyle geleni de karşılayıp « Baba ! » di-

ye boynuna dolandı. Sonra yine annesine döndü, koluna yapışıp yandaki odaya götürdü. Onu büyük aynanın karşısına dikip iki yüzün belirgin hatlarını kontrole başladı. Fakat birşey daha hatırlamıştı. Aceleyle bir başka odaya koştu. Elbise sandığını açtı, içinden yeni Gürcü giysilerini çıkardı, Dağıstan elbiseleri yerine onları giydi. Sonra bu kıyafetle annesiyle birlikte yine aynanın karşısına dikilip iki çehrede benzerlik araştırdı. Bu iki çehrenin birbirinin aynı oldukları pek aşikârdı. Yine annesine dönüp sarıldı, öptü, öptü... Oysa Magdan'ın bu türlü hareketlerinden önceleri türküyordu. Şimdi bunları yapan kendisiydi. Sonra annesine oyuncak sandığını açtırıp eski dost bebekleri sevdi, gülmüseddi.

Birinci hatıra ikinciyi davet etti, ikincisi üçüncüyü, üçüncüsü, dördüncüyü... ve çocukluk günleri Keto'nun gözleri önüne ayna gibi serilmeğe başladı. Bugüne kadar annesi onu zoraki taşıyordu öteye beriye. Bugün ise Keto annesini kâh bahçeye, kâh çeşme başına, kâh köyün etrafına sürükleyip duruyordu. Artık Gürcüceyi de hatırlamağa başlamıştı. Ama noksan kelimeleri çoktu. Konuşurken sık sık duraklıyor, çoğu zaman Dağıstanca ile karıştırıyordu. Böyle zamanlarda annesi anadilini öğretmeğe çalışıyordu. Büyük, küçük, kadın, erkek bütün Vaşlovan'liler Keto'daki gelişmeleri ilgiyle izliyorlardı. Herkes evlerine akın ediyor, Magdan'la kızına iyi temennilerde bulunuyorlardı. Keto'yu sevip okşuyorlardı. Kartveladze'nin evinde sevinç fırtınası dalgalanıyordu. Bu büyük şenliğe Magdan'ın türküleri de ekleniyor, neşeyi bir kat daha arttırıyordu. Nasıl ki susuzluktan yanan yürek suya kanmak bilmez, Keto da öyle ; on yıldır mahrum kaldığı Magdan'ın türkülerini doyumsuz dinliyordu. Onun susmasına müsaade vermiyor, türkünün biri bitince öbürünü söyletiyordu. Magdan kızına, « Kurban olduğum evlâdım, biraz müsaade et soluk alayım. Takatım kalmadı » diye yalvarıyordu. Keto buna karşı annesini durmadan seviyor, okşuyor, öpüyordu. Bu da Magdan'ın halsizliğine deva gibi geliyordu. Bu türküler Keto'nun yüreğini daha da yumuşatıyor, onları öğrenmeğe gayret ediyordu.

Keto yeni hayat düzenine alışınca annesine sordu; «Anne-
ciğim, kurbanın olayım, acaba gelen gidenlerin ağzıyla Dağis-
tan'a selâm göndermemiz mümkün değil mi?» Bu sual Mag-
dan'ın hoşuna gitmedi, irkildi.

— Merek etme anne, diye ekledi ana hasretiyle yanan Ke-
to. Seninle babama beni doğurduğunuz için saygı duyuyorum.
Onlar olmasaydı kimbilir kimlerin eline düşer başıma ne haller
gelecekti. Dağıstan'a gidenlerin aracılığıyla Naib ve karısına se-
lâmlar yolladılar. Hediye olarak da ünlü Kahti çorabı gönder-
diler. Dağıstanlıların Kaheti'lerden alt kalacak yanları yoktu.
Onlar da karşılık verdiler.

Yaz geçip gidiyordu. Keto Dağıstan'ı ziyaret için can atıyor-
du. Ama bir türlü bu arzusunu söyleyemiyordu. Bir gün Magdan
Keto'ya : «Biliyor musun güzelim ne düşündüm?. Sonbahar yak-
laşıyor, burada meyva ve mahsullerin toplanma zamanıdır. Da-
ğıstan'da bu yok. Diyorum ki senin anne-babalığına evimize
davet edelim. Birkaç zaman onları ağırlayalım. Teşekkür bor-
cumuzu böylece ödemeğe çalışalım...» Keto bu düşünceye sevi-
nip anasının boynuna dolandı, teşekkür etti.

Naiple karısı da Keto'yu görmek için can atıyorlardı. Onun
için davete son derece sevindiler. Tayin edilen gün Keto'nun
öz anne-babasını ziyarete geldiler. Keto anne-babasının mü-
saadesiyle misafirleri Dağıstan elbiseleriyle karşıladı. Keto'nun
sevinci hudutsuzdu, zira canı gibi sevdiği dört büyüğünü bir
arada seyrediyordu.

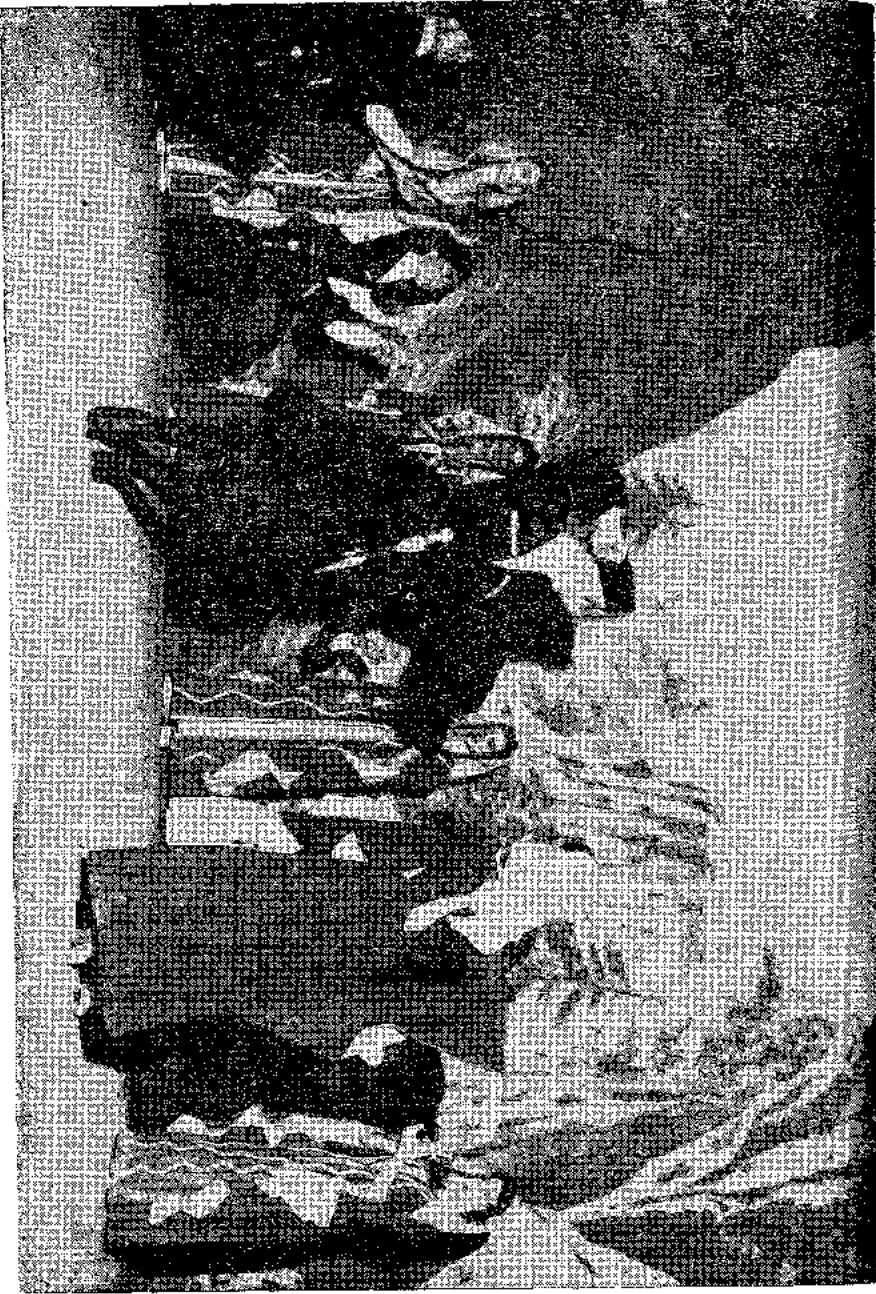
Zurab'la Naib artık dost olmuşlardı. Naibin karısıyla Mag-
dan da öyle... Bu tarihten sonra her sonbahar, birbirlerinin zi-
yaret zamanı olarak tayin edildi. Bu usulde Keto gelin olup bir
Gürcü delikanlısına varıncaya kadar değişiklik olmadı. Bundan
sonra her yılın ekim ayları Kartveladze'nin evi Naible karısın-
dan başka Keto ile kocasının da ziyaretleriyle şenleniyordu.
Zannediyoruz ki, her sonbahar Keto'nun tattığı saadet kadarını
bir başka fani tatmıştır...

5. Yüz yıl Tbilisi Kentinin Kurucusu Vahtang Gorgasal'ın heykeli

SANAT

Fransa'da kuruluştug hır Gürcü balesi

GÜRCÜ SANATI

Yazan : Kâmil Olgun (Tavadze)

Gürcüstan çok eski bir kültür ülkesidir. Her adımda eski kültür eserlerine rastlanır. Son yıllarda yapılan kazılar Milâttan evvel 3. 2. ve 1. asırlara ait birçok eserler ortaya koymuştur. Bunların çoğu süs esyası, kap kaçak v.s.dir. Hemen her köyde yada her mağarada çok eski devirlere ait eserlere rastlanabilir. En çok mimari eserler muhafaza edilmiştir. Eski kilise ve sarayların döşeme ve duvarları mozayik ve fresklerle süs-lüdür. Eski manastırlarda pek güzel kabartma nakışlar ve resimli el yazması kitaplar korunmuştur. Şimdilik en eski Gürcü edebiyat eseri V. yüzyıla aittir. Daha sonralara ait (M.S. IX. yüzyıl) pek çok el yazması kitap vardır. Minyatür sanatı bu eserlerde en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Bununla beraber bu kıymetli eserlerin tamamı çeşitli istilâlar ve harpler sebebiyle kaybolmuş, pek azı günümüze kadar kalabilmiştir. Böyle olmakla beraber Gürcüstan İlimler Akademisinin el yazmaları enstitüsünde ve diğer şehirlerdeki müzelerde, yeterince Gürcü el yazması kitaplar, belgeler vardır. Bunların büyük bir kısmı resimlidir.

Ortaçağda Gürcüstanda kabartma nakış ve heykel san'atı dünyada önemli bir yer işgal ediyordu. Bu çağda ne Bizans, ne de Batı Avrupa, Gürcüstan'dan ileri değildi. Nakış sanatının Gürcüstan'da çok eski bir geçmişi vardır. M.Ö. I. ve II. bin yıllarına ait eserler nakış sanatının yüksek başarılarını temsil ediyorlar. Triyalati'de bulunan altın ve gümüş kâseler Maykop ve Kuban mıntakasında yapılan araştırmalar sonunda ele geçen belgeler eski Gürcü kültürünü Sümer kültürüne yaklaştırmaktadır. Ur Kralı mezarlarının araştırmaları da bu ko-

nuya kuvvet kazandırır. Son zamanlarda Gürcüstan ve Kafkasya'nın diğer bölgelerinde yapılan arkeolojik araştırmalar, Sümer ve Gürcü kültürü arasındaki yakın akrabalığı tereddüde yer bırakmayacak şekilde ortaya koymuştur. Dört ayaklı hayvanları, dal şeklinde kuşları, bahk kuyruklu kuş gövdeli ve süs eğrileriyle içiçe hayvan şekillerini, çeşitli hayvanların sırt sırta gelmesiyle ya da gövdelerinin birleştirilmesiyle doğan hayali mahlûkları, daire, elips ya da diğer geometrik alanlara sıkıştırılmış insan ve hayvan figürlerini her iki kültürde de çok görebiliyoruz. Hiç şüphe yok ki Sümer kültürü Kafkasları da içine alacak kadar genişlemiş ve orada uzun müddet yaşayabilmiştir. Eğer Sümer sanatı Ortaçağ Kafkasyasında yeniden doğup gelişseydi yalnız tarih öncesi eserlerin yakınlığına dayanarak her iki kültürü aynı kategoriye sokmak cesaretini bulamazdık. Gerçekten Sümer kültürü öyle bir çağda Kafkasya'da canlanıp gelişti ve yeni hamleler yaptı ki bu çağın hemen önünde Batı Roman Sanatı meydana gelmeye başladı. Elbette bu rastlantı eğildi. Roman dekorasyonunda gördüğümüz demoratif motifler, ondan çok daha önce yedinci asırda Kafkas dekorasyonunda da kullanılan motiflerdir.

XII. asırda Roman Sanatında pek rastlanan dal şeklindeki kuşlara VII. asırdaki bir Gürcü kilisesinde de karşılaşıyoruz.

Bu benzerlik ötedenberi birçok arkeolog ve sanat tarihçisinin dikkatini çekiyordu. Daha 1860 dan başlayarak Springer doğu kumaşlarıyla Batı Ortaçağ motifleri arasındaki benzerlik meselesini ortaya atmış, Courajod ve daha yeni olarak da Male ve Marguet de Vasselot bu arayışları daha da ileri götürmüşlerdi. Son zamanlarda M. Berhaimmer bu işleri yeniden ele alarak Roman sanatındaki hayvan şekillerinin gelişme çevrelerini belirtmeğe girişti. Stizygowsti Batı ile Doğu âleminin sanat bağları hakkında geniş sistemler kurdu. Bütün bu incelemeler Sümer sanatı ile Roman sanatı arasındaki ilişkiyi ortaya koydu ki bu kadar uzak zaman parçalarındaki sanatların bağlanması meselesi gerçekten de önem kazanıyordu. Bu konudaki araştırmalar, Sümer sanatının Roman sanatına kadar uza-

masına Kafkas sanatının şerefli bir payı olduğunu ortaya koydu. Bu konuda Dr. Jurgis Baltrusaitis şöyle diyor :

« Kafkas sanatını, İslâm ve Kopt sanatları gibi Roman sanatının doğmasına sebep olan sanat kuvvetleri gurubuna sokmak hakkını kendimizde buluyoruz. Sümer şekillerinin canlanma, gelişme ve yayılmasında Kafkas sanatlarının önemli bir rol oynadığı muhakkaktır. Büyük heykelcilikte süsleme stiline ilk sistematik denemesi ve tatbiki şerefi onlara aittir. Stilleri Batı Roman sanatı ile Sümer anıtları arasında bir vasıta. Başka şekilde söylersek iki sanat arasında bir köprü vazifesi görürler » .

Bütün bunlar bizi Sümer kültürünün nasıl olup da binlerce sene sonra Kafkasya'da doğabildiği meselesine götürüyor. Soruyu bir çırpıda soralım : Binlerce yıl sonra Sümer sanatı Kafkasya'da nasıl doğdu? Daha önce de işaret ettiğimiz gibi Sümer kültürü Kafkasları da içine alıyordu. Sümerlerin ortadan kalkması, kültürlerini de hemen ortadan kaldırmadı. Bu kültür çeşitli yerleşme alanlarında özellikle Kafkaslarda uzun müddet yaşadı. Hatta Gürcü bilgini Michel Stereteli Gürcü diliyle Sümer dili arasında ilgi çekici benzerlikler buldu. Bu da Sümer kültürünün bugüne dek Kafkaslarda yaşama gücünü bulduğu konusunda küçümsenmeyecek bir tanıktır.

Sanat tarihçileri, Gürcü sanatının, Hitit sanatının ilk devirlerinde önemli bir rol oynadığı konusunda mutabıktırlar. Ordinaryüs Profesör Arif Manse, liseler için yazdığı sanat tarihi kitabında, Milâttan önce iki bin beş yüz ile iki bin üç yüz yıl arından kalma mezarlarda (Alacahöyük v.s.) gibi yerlerde yapılan araştırmalar sonunda mezarlarda bulunan sanat eserlerinde, özellikle Gürcü sanatının etkisinin açığa vurduğunu kaydetmektedir. Zaten Hitit imparatorluğunda çeşitli Hitit kabileleri arasında Tobal ve Mushî gibi Gürcü kabilelerinin de oldukça önemli yer işgal ettiklerini Boğazköy ve Asur yazıtlarından öğreniyoruz.

Önasya'nın çeşitli bölgelerine, özellikle Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgelerine yerleşmiş olan Gürcü kabileleri, Hitit İmparatorluğunun kültür ortamında, Sümer kültürünü yaşat-

ma ve yayma imkânını buldular. (M.Ö.) 1200 sene erine doğru büyük Hitit İmparatorluğunun göçler yüzünden yıkılmasından sonra Güney-Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de kurulan küçük Hitit devletleri bir müddet daha Asur tesirine rağmen varlıklarını devam ettirdiler. Bu durum ortada kalan Gürcü kabilelerini Asurlarla karşı karşıya getirdi. Bugün bile halk arasında yankıları devam eden Asur - Gürcü mücadelesi sonunda aşağı yukarı M.Ö. 8. yüzyılda Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgele-
rindeki Gürcü kabileleri Kafkasyaya - Anavatanlarına - çekildiler. Uzun müddet Kafkas dağlarının koruyuculuğu altında kültürlerini devam ettirirken M.Ö. V. Yüzyıla doğru Yunan kültürü ile karşılaştılar. Yunanlılar kendi kültürleri değerinde bir kültür e karşılaşıncı şaşkına döndüler. Bu hayret ve hayranlık çeşitli eserlerde ve Mitolojik hikâyelerde gözükmektedir.

IV. asırda Batı Gürcüistan'da doğan Kolhida devleti çağdaş Yunan kültüründen hiç de aşağı değildi. O devirden arta kalan Yunan yazmalarında Kolhida'dan hayranlıkla bahsedilir.

Daha sonra Roma imparatorluğu ile yapılan anlaşmalar ve düzene sokulan ilişkilerin getirdiği ılımlı ortamda bir müddet daha kültürlerini geliştiren Gürcüler III. yüzyılın başında Hristiyanlığı kabul ettiler. Bizanslıların da kısmi yardımlarıyla karşılıklı etkiler kültürün daha da gelişmesini sağladı. M.Ö. 6. asırda Kral Parnavas'ın yaptığı alfabe son şeklini bularak, edebiyatın gelişmesini, olumlu şekilde etkiledi.

Dokuzuncu ve onuncu asırlarda neredeyse unutulmuş olan nakış sanatı yeniden gelişmeye başladı. Eski manastırların ve sarayların duvar, kapı ve pencere çevrelerini süsleyen nakış sanatı mimarinin gelişmesiyle daha da gelişti.

Kafkasya'da meydana gelen Sümer sanatının yeniden doğuş olayı meyvalarını vermede gecikmedi. Ve giderek Batı Avrupa'yı etkiledi. Roman sanatını İran ve Kopt sanatıyla hazırladı.

XII. asırdan sonra Mogol ve Timur istilâsı bir müddet sanat hayatını durdurdu. Çeşitli harpler ve istiâlara rağmen Gürcü sanatı defalarca en yüksek gelişme seviyesine yükselebilmiştir. 19. asırda ise Gürcü sanatında önemli bir gelişme gö-

ze garpıyor. Bu devirde uzun müddet ayrı düştüğü Avrupa kültürü ile yeniden temas kuruluyor. Bu devirde realist resim ve heykeltraşlığın temeli atılıyor.

XIX. asrın sonunda ve XX. asrın başlarında Batı Avrupa'da tahsil gören sanatçılar, sanat hayatına atılıyorlar. Mimarıide milli motiflerin ihyasına gidiliyor.

Sovyet Gürcüistan'ının bugünkü sanatı hakkında konuşmak için sağlam bilgilerden yoksunuz. Fakat son senelerde sanat tarihi, arkeoloji, folklor ve dil alanlarında yapılan verimli çalışmalara dayanarak Gürcü sanatının bugün de gür gür gelişmekte olduğunu rahatlıkla ileri sürebiliriz. Özellikle vatanları dışında yaşamak zorunda kalan bütün hemşeriler için bir ümit kaynağı olan bu durum bütün Gürcüler ve Kafkasyalılar adına sevinilecek bir olaydır.

Bibliografya

Jurgis Baltrusaitis, Sümer San'atı

Alexandre Manvélievili : Histoire de Géorgie

N. Ahmet Ayyıldız : Gürcüistan

Matsheta, XI. yüzyılda katedral

YAKOV NIKOLADZE: XII. yüzyılda Gürcü şair Çakrabadze'nin büstü

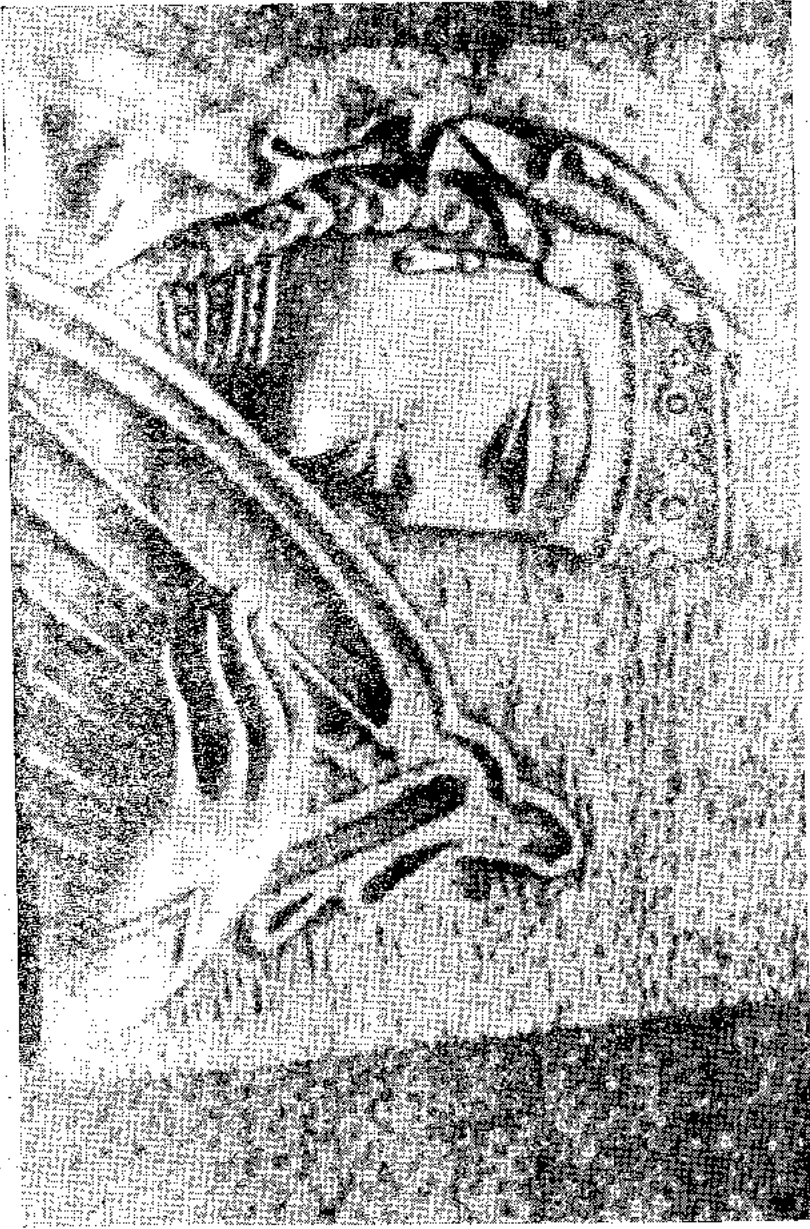
NIKO PIROSMANAŞVILI: Oduncu

UÇA CAPARIDZE: Veda

Vatana garkir: Genç ressam A. Pochuvalın barokiyeti

Ressam Natela İankoşvili'nin bir eseri: Kâba kadınları

Elena Akhvediani: Kaheti manzarası

MÜZİK

GÜRCÜ HALK MÜZİĞİNDE ÇOK SESLİLİK [1]

Gürcü ırkının en önemli özelliklerinden biri de şarkı ve dansa olan aşkıdır. Hemen her gün, Daira, özel davul ve Çonguri (üç ipek telli gitar, çok eski müzik âleti) eşliğinde şarkı söylenir.

Mısır tarlalarını çapalarken, veya başka bir tarım işi yaparken düzgün sıralar halinde dizilmiş erkekler, zamana, mekâna ve işe uygun olarak düzdükleri şüirleri türkü halinde söylerler. Müzik aynı zamanda tempo ödevini görür. Tempo yavaştan başlar, sonradan hız kazanır. Çalışma temposu da müziğe uyar. Tarlanın kenarına gelince türkü ve iş birden durur. Çapalama düzeni kurulunca yeniden müzik ve iş başlar.

Yalnız son yılların bilginleri değil, eski çağların coğrafyacı, tarihçi ve bilginleri olan Héredote, Pline ve Strabon da eserlerinde Gürcülerin istisnai müzik kabiliyetlerinden bahsetmişlerdir.

Bütün milletlerden ayrı özellikte bağımsız bir müzik söz konusudur. Prof. Cavahişvili, eski elyazmaları üzerinde yaptığı derin çalışmalar sonunda 1938 de Tiflis'te « Gürcü Müzik Tarihinin Esas Meseleleri » eserinde şu sonuçlara varmıştır :

1) Gürcü müziği, çalgılara uygun olduğu kadar ses olanaklarına da uygundur ; 2) Mükemmel çok seslidir. 3) Kontrapuan ve füg elemanlarını ihtiva eder. Dağınık sesler yolundan ahenkli seslerle karakterize edilir ve çoğu kez dörtlü beşli paralellerle gelişir. Bu karakteristik anlatım pratik olarak armoni kuralında yer almıştır.

Prof. Cavahişvili, Gürcü müziğinin doğuşu hakkında şöyle yazıyor : Putperestlik devrinde, şarkı söylemek, dans etmek demektir. Ses müziği dansa bağılıdır, kaynağını burada aramak lâzımdır.

Gürcülerin müzik aletleri için geleneksel bir isimleri vardır : Sakravi, kelime anlamı vurulan demektir.

Diğer yandan mukaddes kitaplarda, Gürcülerin ataları olan Tubal (veya Tobal) ların ilk müzik aletlerinin imalâtçıları olduğu zikredilmiştir. Buradan, önceleri Gürcülerin vurgulu çalgılara sahip olduğu, sonraları telli ve nefesli çalgıları icad ettikleri yargısına varılabilir.

Eskiden tele Gürcüce, Cali, denirdi. Bu kelime Mingrelistan'da ağaç anlamına gelir. Muhtemelen ilk müzik aletinin telleri ağaçtandı. Sonraları ağaç yerine daha yumuşak bir malzeme olan hayvan derileri veya bağırsak kullanıldı. Aynı şekilde Gürcülerin Ebani, çalgısına muadil Mısırlıların, Tebun'u vardır. Ebani ismi, halen kullanılan ve refakat etmek anlamına gelen Bani (bas sesi) nin müstakıdır. Eskiden müzikte refakat aleti olarak Ebani kullanılırdı.

Gürcü müziğinin ne kadar eskiye uzandığını söylemek bugün için imkânsızdır. Xénéphon, harp ve dans şarkılarının Gürcüler nezdinde çok yaygın olduğunu zikretmiştir. Zamanımıza kadar ulaşmış birçok şarkıların sözlerinde, müzik parçalarında, putperestlik devrine kadar uzanan emareler bulunmaktadır.

Tarihçisi Giyorgi Merçul'un yazılarından Gürcüistan'da IX. yüzyıldan önce ihtisas okullarında müzik teorileri öğretildiğini biliyoruz. Çağdaş yazar Prof. Kekelidze de VI - VII . yüzyıllarda dinî şarkıların mevcut olduğunu ispatlamıştır.

Diğer yandan halen Tiflis Tarih Müzesinde bulunan Mihael Modrekili'nin 10. yüzyılda 700 parşömen üzerine yazdığı elyazması dini marşlar, eskidenberi bir müzik teorisi, terminoloji ve nota sistemi mevcut bulunduğunu göstermektedir.

Rahip Thibaut, L'Orient Chrétien, dergisinde Les Notations dans les Manuscrits Géorgiens, başlıklı yazısında şöyle diyor : Notasyon sistemi on notadan teşekkül ediyordu. Bunlar yarısı altta, yarısı üstte olmak üzere iki gruba bölünmüş bir müstakrek çizginin iki tarafına dağıtılmıştı.

XVI, XVII. yüzyıllarda Modrekili'ninkinden farklı 24 işaretten teşekkül eden Tjrelebi denen nota işaretleri kullanılıyordu. Bütün Gürcü müziği bilginleri, Hristiyanlıktan çok önce Gür-

cüistan'da, deyim ve terimleri günümüze kadar gelen, 7 ayrı sese kadar yükselen şayanı hayret bir çok sesli müzik mevcut olduğu faraziyesinde mutabıktırlar.

Prof. Siegfried, Nadel, Georgische Gesönge, (Berlin) adlı monografisinde : Gürcü halk çok sesli müziği, iki sesli formun gelişmesi ile doğmuştur. XII - XIII. yüzyıl Avrupa müziği ile karşılaştırılınca ikisinde de benzer Organum Purum mevcuttur, diyor.

Oysa, XII - XIII yüzyıldan itibaren Avrupa çok sesli müziği, çok sesli müzikleri olmayan Kafkasya ve özellikle Bizans yoluyla Gürcü halk müziğine tesir etmeye başlamıştır. Yine S. Nadel din müziği, Galoba ile, dini olmayan halk türküsü, Simğera, arasındaki farkı bilmemektedir.

Prof. Cavahişvili : Avrupa çok sesli müziğinin Gürcü türkülerine etkisi söz konusu değildir. Müzikal terminoloji etüd edilince çok sesliliğin kaynağını bulmak kabildir. İlk işaretler, ses isimleri v.s. bütün deyimler gürcücedir. Gürcü müzik terminolojisinde Avrupa'dan alınmış hiçbir terim yoktur. Çok sesli müzik, Gürcüistan'da putperestlik devrinde doğmuştur. Hristiyanlık kabul edildikten sonra kilise müziğine adapte edilmiştir.

Bani ağır sesi çok sesliliğin menşei olmalıdır. İlk zamanlarda iki erkek sesi vardı. Esas ses Modzakhili ile Bani. Refakat müzik aletinin eksikliğinden dolayı bazan Bani ağır sesi, üst oktavdan da tekrarlanan sesle eşlik eder ve müziği zenginleştirilirdi. Böylece üç sesli müzik elde edilmiştir. Bu da zamanla geliştirilerek 4, 5, 6, 7 müstakil sesli müzik doğmuştur. Halen Batı Gürcüistan'ın Guria bölgesinde halk beş sesli müzik icra etmektedir. Eski melodiler geleneksel olarak nesilden nesle, ağızdan ağıza zamanımıza kadar ulaşmıştır. Bunlar herhangi bir kurala girmeyen özli bir müzik geleneği ile yoğru bir halkın neşe ve üzüntü nağmeleridir.

Pek çok batılı kompozitör ve müzikologlar, hristiyanlık öncesinden emareler bulunan çok sesli Gürcü müziği ile ilgilenmişlerdir. Bunlar arasında Amerika'da M. Alexandre Tcherepnine, Fransa'da M. Paul Arma ve Almanya'da Dr. Karmann'ı zikredebiliriz.

Bu arada şunu da işaret etmek isteriz ki Gürcüistan'da eski Gürcü şarkılarını derlemek amacıyla Etnoloji ve Müzikoloji Komisyonu kurulmuş, şimdiye kadar 10.000 şarkı derlenmiştir.

Gürcü Müzik Tarihinden Notlar

Ötedenberi Gürcü halk müziği, bütün müzik bilginlerini işgal eden bir konudur. Özellikle eski müzik notasyon muammasını çözmek için Gürcü Arkeolog E. Takaişvili, D. Arakişvili, A. Saracişvili, I. Cavahişvili ve meşhur Avrupalı mütehasşis rahip Groult gibi bilginler çok uğraştılar.

Prof. Cavahişvili şöyle yazmıştı : XVIII. yüzyılda Gürcüler eski müzik işaretlerini kullanma usulünü terkettiler. Yerine Tjrelebi denen 24 notayı ihtiva eden çok karışık yeni bir sistem icat ettiler.

Memnuniyetle öğreniyoruz ki meşhur bilgin Pavle Ingorokva bu muammayı çözmüş, Literatürü Gazeti'nin 1962 tarih 35 sayılı nüshasında yayınlamıştır. Courrier de L'Unesco'nun Mayıs 1962 sayısında kısmen çevirisi yapılmış olan yazının özeti aşağıda bilginize sunuyoruz :

Bu buluş, dünyanın en eski müziklerinden birinin tarihi ve genel müzik tarihi için son derece önemlidir. Bu konuda P. Ingorokva'nın gösterdiği çaba her türlü takdirin üzerindedir.

BMüzik, Gürcüistan kültüründe çok önemli bir yer tutmakta, menşei çok eski çağlara kadar uzanmaktadır. Elyazmaları çağımıza kadar gelmiştir. Bunlar mısraların altında ve üstünde müzik işaretlerinin eşliğinde şarkı ve dini marşları ihtiva etmektedir. Müzik işaretleri kırmızı ile çizilmiş, metinler siyah ile yazılmıştır. Mevcut elyazması X. - XI. yüzyıllara aittir. Bunlar 9 adettir. Bu elyazmaların 5 tanesi Gürcüistan'da, 1 tanesi Yunanistan'da Athos dağı manastırında ve üç tanesi Sina'da Sen Katerin manastırında bulunmaktadır. En önemli iki tanesi Gürcüistan İlimler Akademisi Elyazması Enstitüsünde muhafaza edilmektedir. Bir tanesi X. yüzyıl Gürcü şairi ve kompozitörü Mihael Modrekili idaresinde 978 - 88 yıllarında kopya edilmiş şarkı ve marş dergisidir. Marşlar VIII - IX ve X. yüzyıllara aittir. Fakat müzik nota sistemi çok geriye uzanmaktadır. Bu işa-

retler uzun süre esrarını muhafaza ettikten sonra nihayet çözümlenebilmiştir. M. Modrekili'nin elyazmasında 1300 şarkı ve marş mevcut olup önemli bir repertuar teşkil eder. Muhtevastındaki müzikal notasyon konusu, uzun süre araştırma sever bilginlerin içinde bir ukde halinde duruyor, hiç kimse bu esrarın içine girmek istemiyordu.

Sadece Gürcü müziğinin Batı müziğinden, özellikle Yunan müziğinden farklı olduğu biliniyordu.

IX. yüzyıla ait bir yazı iki nevi sesli müzik olduğunu zikreder : Yunan ve Gürcü müziği, birincisi tek sesli, ikincisi üç seslidir. Arada şunu da işaret etmek isterim ki eski çağlarda Gürcüistan'a komşu halklar yalnız tek sesli müzik icra ediyorlardı. Yunan müziği, antik devir ve ortaçağda ekseri doğu ülkelerinde olduğu gibi tek seslidir. Oysa çok sesli Gürcü müziği, tek sesli okyanusu içinde bir ada halinde idi. Hristiyan kilisesi bu putperest çok sesli müziğe tevarüs etti.

Eski Gürcü müzik işaretlerini çözmeden önce Gürcü Edebiyatını, şiirleri ve birtakım kırmızı işaretlerin eşliğinde bulunan Hristiyan dini marşlarını etüd ettim. Uzun çalışmalardan sonra bütün bunların sabit ölçü strüktürü içinde bir ritm teşkil ettiğini tespit ettim. Bazıları 7, 7, 7, 11, 7, 7, 7, 5; bir kısmı da 5, 10, 5, 11, 5, 8, 10 ölçülerinde idi. İstisnasız bütün dini marşlar bu kurala uyuyordu.

Bundan sonra müzik işaretlerinin çözümü konusunu ele aldım. Metinlerdeki bütün siyah noktalar kırmızı müzik işaretlerine tekabül ediyordu. Aralarında sabit bir çakışma bulunduğunu ve her kırmızı noktanın ölçülü bir fonksiyonu bulunduğunu fark ettim.

Varyantlar dahil bütün işaretleri kopya ettim. 18 tane idi. Ortaçağ Avrupasında kullanılan nota işaretleri ile karşılaştırıldığında yazma ve strüktür bakımından tamamen değişik ve ayrıca az olduğu meydana çıktı.

Fakat Gürcü nota işaretleri niçin Avrupadakinden azdı? Bir süre incelemeyen sonra bunun da karşılığını bulmakta ge-

çıkmedim. Ortaçağ Avrupa nota sistemi hiyeroglif esas üzerine kurulmuştu. Oysaki Gürcü nota sistemi bir müzik alfabesi esas üzerine dayalıydı. Daha sonra 18 işaretten 8 tanesinin nota sisteminde esas olduğunu, kalanının da tâli mahiyette bulunduğunu tespit ettim.

Oktav nasıl sıralanacaktı? Bir hayli uzun inceleme, çalışma ve çabadan sonra esas ve yardımcı işaretlerin karşılığı olan notaları okumağa başladım. Artık sıra müzik metinlerini okumağa gelmişti. X. yüzyılda eski Gürcü nota sistemi ile yazılmış müzik parçalarını modern notalara intikal ettirmeğe başladım. İlk parça Giharoden (Ave Maria) adlı Meryem Ana dini marşı idi. 1000 yıl önce yazılmış bu eski melodiyi ilk defa duyduğum zaman beni saran heyecanı ifade etmeğe gücüm yetmez. Eğer çözümlenen yanlış olsaydı, dinlediğim kakofoni (ahenksiz müzik) olurdu. Oysa ben çekici güzellikte melodi elde etmiştim. Modern notaya çevirerek dinlediğim diğer 8 parça da çok güzel nağmeler halindeydi. Bundan sonra XIX. ve XX. yüzyıllardaki dini müzikle eski stil arasındaki bağlantıların tespitine geçtim. Gürcüstan'daki muhtelif kütüphaneler bana araştırma imkânlarını sağladı. XIX. yüzyılın yayımlarından 300 den fazla üç sesli marş topladım. Metinler X. yüzyılın elyazmaları ile aynı idi. XIX. yüzyılda Gürcü Din Müziği Cemiyeti tarafından notaya geçirilen yeni parçalarla X. yüzyıldaki elyazmaları karşılaştırınca şu hayret verici sonucu elde ettim. Eskilerle yeniler arasında büyük benzerlikler vardı. 31 tanesi arasındaki yakınlık, akrabalık derecesindeydi. X. yüzyıldakiler, yenilerle ana-kız benzerliği halindeydiler.

Özellikle yedi tanesinde yakınlık çoktu. Bu sonuçlar Gürcü kilise geleneğinin devamlılığını gösteriyor, ve çözümlenmeyi doğru yaptığımı ispatlıyordu.

Böylece müzik işaretlerinin çok eski geçmişi bulunduğu kesin olarak ortaya çıkmış oluyor. Eski Yunan sisteminden abıdığımızı sanıyorum. Mülâttan sonraki çağlarda müstakil olarak geliştirilmiştir. Tarihi bakımdan büyük bir değer ifade etmektedir.

dir. Eski Yunan sistemine göre, müzikal evrimin daha arınmış yeni bir safhasını sunar.

Gürcü nota sisteminde yenilik, oktav temel prensibinin uygulanışında idi. 8 notalı belirgin ve daha açık ifade edilen sistem, 23 işaretli ağır Yunan sisteminden daha basittir.

Ayrıca antik sistemde, melodiyi kolay yazmaya yarayan fakat gözle okurken güçlük çekilen harfler kullanılıyordu. Gürcü sisteminde harflerin yerini iniş çıkış işaretleri aldı. Bu işaretler tıpkı modern notada olduğu gibi okumayı kolaylaştırmakta, sese rehberlik etmektedir. Eski antik sistemde ise bütün işaretler metnin üzerinde yatay olarak yerleştirilmişti. Gürcü müzik notasyonunda bu konuda esassh yenilik vardır. [2]

Bibliyografya :

V. AKHOBADZE ; Kartuli Acaruli Halhuri Singerebi (Gürcü Acara Halk Türküleri) Batumi, 1961.

Ş. ASLANIŞVİLİ ; Kart - Kahetis Halhuri Sagundo Simğerebis Harmonia (Gürcü Kaheti Halk Topluluğu Türküleri Armonisi) . Tbilisi 1950.

I. CAVAHIŞVİLİ ; Kartuli Musikia İstorlis Dziricadi Sakithebi (Gürcü Müzik Tarihinin Esas Meselleri) Tbilisi 1938.

V. BELAİEV ; The Folk Music of Georgia.

G. ÇHIKVADZE ; Gruzinskaia Muzikalnaia Kultura (Gürcü Müzik Kültürü) Büyük Sovyet Ansiklopedisi. Moskova 1957.

K. WILKOVSKA - CHOMİNSKA - GRUZİNSKA Muzika Ludova (Gürcü Halk Müziği) Varşova 1960.

[1] J.Gogolagvili.

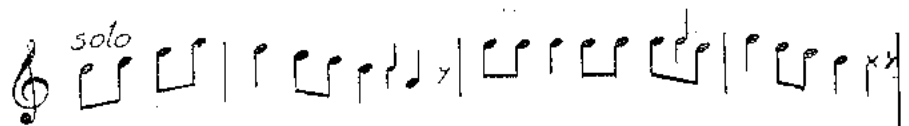
Le Destin de la Géorgie (Bedi Kartlisa) - Revue de Kartvéologie - 1957 - Paris No,26-27. Sahife: 89 - 92.

[2] Pavle İngorokva

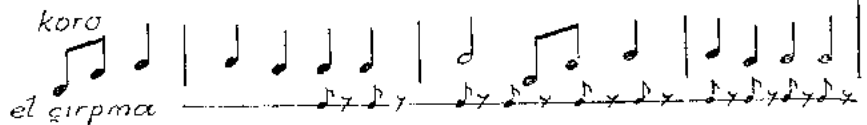
solo

A single staff of music in treble clef, 4/4 time, containing a melodic line with eighth and quarter notes.

koro

el çirpma

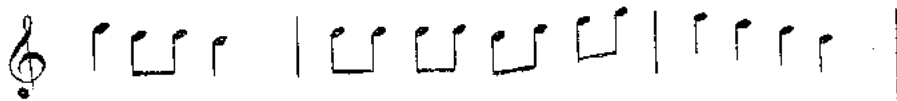
A single staff of music in treble clef, 4/4 time, containing a rhythmic accompaniment line with eighth and sixteenth notes.

A single staff of music in treble clef, 4/4 time, containing a melodic line with eighth and quarter notes.

A single staff of music in treble clef, 4/4 time, containing a rhythmic accompaniment line with eighth and sixteenth notes.

A single staff of music in treble clef, 4/4 time, containing a melodic line with eighth and quarter notes.

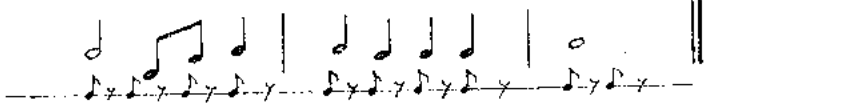

A single staff of music in treble clef, 4/4 time, containing a rhythmic accompaniment line with eighth and sixteenth notes.

son

A single staff of music in treble clef, 4/4 time, containing a melodic line with eighth and quarter notes, ending with a double bar line.

A single staff of music in treble clef, 4/4 time, containing a rhythmic accompaniment line with eighth and sixteenth notes, ending with a double bar line.

İmece türküsü

BÖLÜM I

koro I solo I

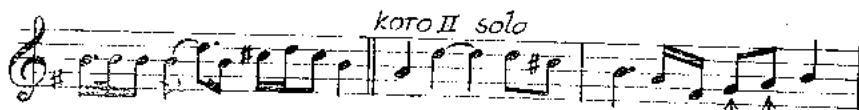
A single staff of music in treble clef, 4/4 time, containing a melodic line with eighth and quarter notes, marked with a '3' above it.

koro

A single staff of music in treble clef, 4/4 time, containing a rhythmic accompaniment line with eighth and sixteenth notes.

koro II solo

A single staff of music in treble clef, 4/4 time, containing a melodic line with eighth and quarter notes, marked with a '3' above it.

koro

A single staff of music in treble clef, 4/4 time, containing a rhythmic accompaniment line with eighth and sixteenth notes.

solo II bölüm II

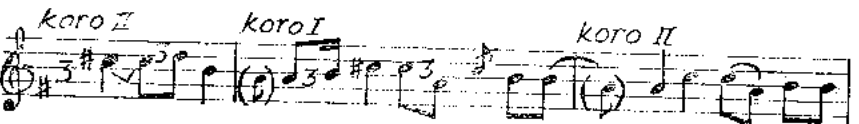
A single staff of music in treble clef, 4/4 time, containing a melodic line with eighth and quarter notes, marked with a '3' above it.

koro I

A single staff of music in treble clef, 4/4 time, containing a rhythmic accompaniment line with eighth and sixteenth notes.

koro II koro I koro II

A single staff of music in treble clef, 4/4 time, containing a rhythmic accompaniment line with eighth and sixteenth notes.

A single staff of music in treble clef, 4/4 time, containing a rhythmic accompaniment line with eighth and sixteenth notes.

koro I koro II koro I

A single staff of music in treble clef, 4/4 time, containing a rhythmic accompaniment line with eighth and sixteenth notes.

A single staff of music in treble clef, 4/4 time, containing a rhythmic accompaniment line with eighth and sixteenth notes.

koro II

First system of musical notation for Koro II, featuring a treble clef, a sharp key signature, and a common time signature. It contains a melodic line with a fermata at the end.

koro I

Second system of musical notation for Koro I, featuring a treble clef, a sharp key signature, and a common time signature. It contains a melodic line with a fermata at the end.

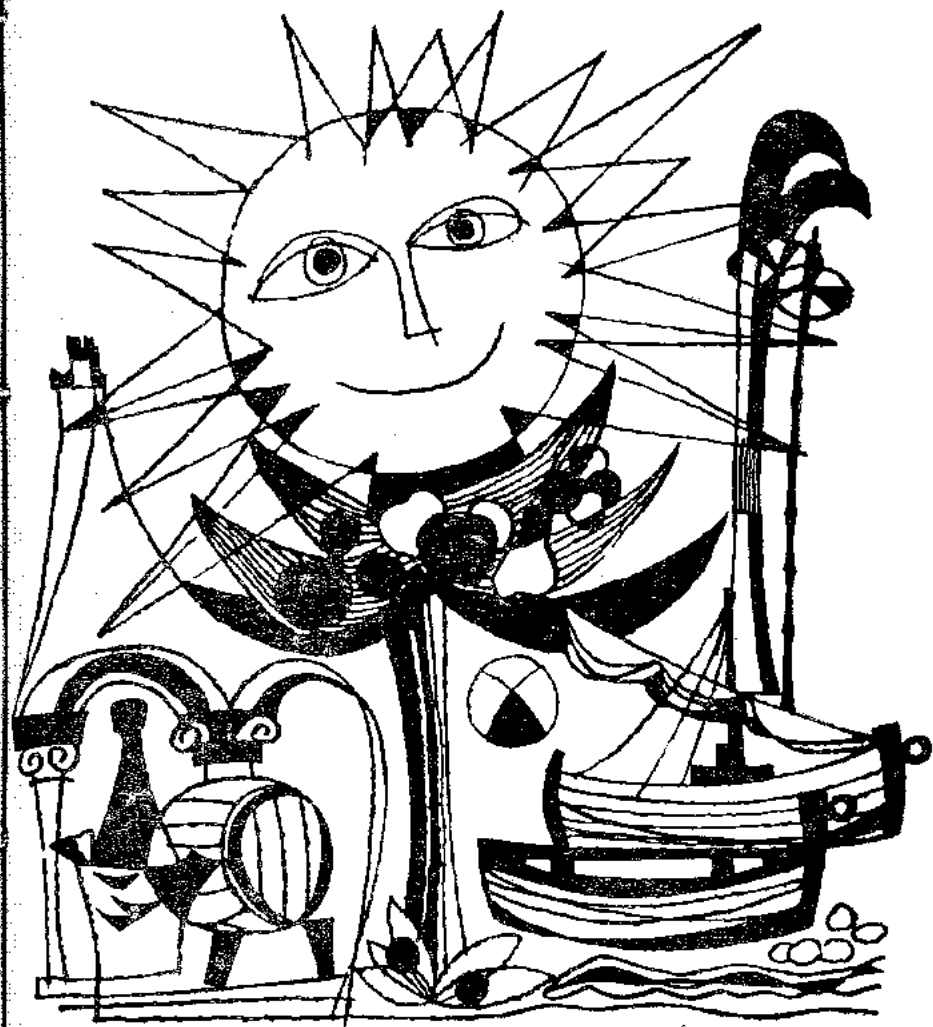
koro II

Third system of musical notation for Koro II, featuring a treble clef, a sharp key signature, and a common time signature. It contains a melodic line with a fermata at the end.

Fourth system of musical notation for Koro I, featuring a treble clef, a sharp key signature, and a common time signature. It contains a melodic line with a fermata at the end.

FOLKLOR

GÜRCÜ FOLKLORU ÜZERİNE TARİHİ BİLGİLER

Yazan : Amiran Stamstışvili

Gürcü bilimsel folklor tarihi, karşılaştırmalı hazırlanmış, envantere dayalı ve sistemleştirilmiştir. Bunlar üzerine eski bilgiler, materyel ve kültürel eserlerden, özellikle mitolojik hazinelerden alınmıştır.

I — Gürcüstan'ın ilk kültürel merkezi Trialeti'de bulunan 2000 yılda yapılmış gümüş tas üzerine, ana tanrıça çizilmiş olup bir av bayramını tasvir etmektedir. [1]

II — Samtavro'da bulunmuş ve M.Ö. VIII-VII. yüzyıldan kalma, üzerinde av kompozisyonu işlenmiş bronz kemer. [2]

III — Kazbekteki Plâstik hazineler : M.Ö. VII-VI. yüzyıllara ait küçük heykellerin Amiran (Promete) şiirlerini tasvir ettiği sanılmaktadır. [3]

Eski Yunan kaynakları da, eski Gürcü kabilelerinin zengin ve gelişmiş folklorlarının bulunduğunu kaydetmektedirler.

Gürcü halk yaratıcılığı, gelişme yolunda, esaslı, ideolojik değişiklikler geçirdi. Bunlardan en önemlisi M.S. IV. yüzyılda Hıristiyanlığın devlet tarafından resmi din olarak ilân edilmesidir. Bu çağda folklor çok gelişmiş, esaslı türler teşekkül etmişti. Kahramanlık şiirleri, mitolojik kol, lirik, epik ve dramatik eserler Gürcü halk, âdet ve gelenekleriyle doluydu.

Fakat yeni kabul edilen Hıristiyanlık dini, eskiyi inkâr ediyor, kısıtlıyor ve imha ediyordu. Bütün putlar, tapınaklar imha edildi ; tahrip edildi. Bunlarla birlikte eskiye ait eserler ve ma-

(1) — KUFTİN, V. Arkeologičeskiye raskopki V. Trialeti. I. Ris XCL.

(2) — Ş. AMİRANAŞVİLİ, aKrtuli Helovnebis Istoria (Gürcü sanat tarihi) 1945 sf. 5.

(3) — A. M. TALGREN, Kaukasian Monuments, ESA, V, 1930 şekil 12, 18, 19, 20, 22, 24.

taryel ortadan kaldırıldı. [4] Bu durumu anlatmak için tarihi bir olay zikrederim : Kral Arçil zamanında Episkopos Mobidani adında usulleri bozan dinsiz biri vardı. Gizlice kitaplar yazardı. Bunu haber alan Episkopos Mikel, Mobidani'nin yazdığı bütün kitapları yaktı. [5] Böylece yeni inancı yaymak için açılan amansız savaşta, pek çok kültürel ve edebi eserler ortadan kalktı. İdeolojik savaş sonunda, Hristiyan karakteri taşıyan folklor doğdu. Mukaddes kitap konuları, yolunu açtı. Eski mitolojik efsaneler hayat kazandı. Popüler eserlerde yavaş yavaş Hristiyanlık mitolojisi hâkim duruma geçti. Fakat, eski üfürükçülük, atasözü ve blmeceler Hristiyanlığı epeyce uğraştırmıştır.

Hristiyan misyonerlerinin putperestlik folkloruna karşı ateş ve kılıçla savaşmalarına rağmen hâlâ günümüze kadar ulaşmış fragmanlar mevcuttur.

Mze amodi, amodi,
Nu eparebi gorasa,
Sitsives katsi mouklavs
Sastkali ager goravsa

★

Mze dedaya çemi,
Mtvare mama - çemi,
Motsimtsime varsklavebi
Da da dzmaya çemi.

Ey Güneş doğ, doğ
Tepeyi siper etme,
Soğuk adam öldürür
Zavallı burada yatıyor.

★

Güneş benim anam,
Ay benim babam,
Işıl, ışıl yıldızlar
Benim kardeşlerim.

Hristiyanlığın, putperest folklorunu takip ve kısıtlaması müzik dalına da sirayet etti. [6] Gürcü Kralları, örneğin Kral Arçil eski şiir ve şarkılar yerine kilise müziğini ikame

(4) — MARR, N, Ya, Opisaniye Gruzinkish Rukor. Slnayskogo Monastırya, Str. 48.

(5) — MARIAMİSEULİ, Kartlis Tshovroba (Gürcüstan tarihi) sahife 120.

(6) — IV. CAVAHİŞVİLİ, Kartuli Musikis İstariis Dziritadi Sakit-tebi (Gürcü müzik tarihinin ana meseleleri) Tiflis 1938, sahife 227.

etti. Fakat bütün savaş ve çabalara rağmen, orta çağlarda din dışı folklor öylesine gelişmiş ve popüler hale gelmiş bulunuyordu ki, bunlara karşı hükümetçe tedbirler almak zorunluğu ortaya çıktı.

İlk folklor örneklerine eski Gürcü edebi eserleri, tevhidler ve tıp kitaplarında ve Aporryphe'lerde raslanmaktadır. Bu arada şunu da kaydedelim ki Vahtang Gorgasal'ın olay yazarı eserinde, Gürcü folklorunun doğuşunda yabancı kaynaklardan da faydalanmıştır.

Leonti Mroveli tarafından yazılmış başsağlığı şiirlerine ait örnekler bugün hâlâ Gürcüstan'ın muhtelif bölgelerinde, tıpkı II. yüzyılda Parsman Kveli çağındaki gibi söylenmekte ve okunmaktadır. [7]

Ortaçağ yazarları yarihi kaynak olarak bazı ahvalde folklorlardan faydalanıyorlardı. Folklor şu deyimleri yaratmıştır : Hikâye, masal, düzme, atasözü, kıssa, fıkra, bilmece, türkü. Bu çağlarda yabancı folklorlardan da çeviriler yapıyordu. [8] Gürcüstan tarihinde ilk folklorculara ait orijinal ve zengin kaynaklar mevcuttur. Yazarlar bu dalın özellikleri ve kuralları üzerine bilgiler vermişlerdir.

XII - XIII. yüzyıllarda muhtelif Gürcü sosyal tabakalarında mersiye, methiye ve şiir yazan sanatçılar çoğalmıştı. Kraliçe Tamara çağının tarihçisi Basil'in verdiği bilgiye göre, sürü güden çobanlar, köylüler, işçiler çalışırken karşılıklı şiirler okurlar, işin şekline uygun olarak irticali şiirler söyleyerek birbirlerine türkü atarlardı. Molalarda bilmeceler söyleyerek birbirlerini eğlendirirlerdi. Bu tarz şiir düzme, türkü atma geleneği çok eskidenberi mevcut olup işçi ve çiftçiye eşlik etmektedir. Eski şiir söyleme sanatı, şimdiki, saban, çapa, av şiir ve türkülerinin öncüsüdür. Asur Kralı Sargon II. zamanındaki eserlerde eski Gürcülere akraba kabilelerin, Haralu, türküsünü terennüm ettikleri yazılıdır.

(7) — MİH. ÇIKOVANİ, Kartuli Halhuri Sitkvierabis İstoria (Gürcü halk edebiyat tarihi), Tiflis 1956, sahife 82.

(8) — Aynı Eser, sahife 83.

Gürcüstan'da folklor, çok eski çağlardan beri, düğün, ziyafet, iş hayatı, oyun, eğlenti, imce, avcılık ve daha sonraları vafizlerde gelenek halinde geniş ölçüde revaçta idi. Bu ilgi XVIII-XIX. yüzyıllarda devam etti. Bu yüzyıllardan kalma halk şiirleri sistematik olarak yazılmıştır. Şiirleri hakkında bilgi verilmiş eserler vardır.

Dini ve sosyal savaşlar, Gürcü folklorunun ne gibi fırtınalar atlattığını göstermektedir. Putperestliğin ortadan kaldırılması ve onun yıkıntıları üzerine kurulan yeni dünya görüşü, Gürcü kabilelerini birleştiriyor, dış saldırılara karşı vatan müdafaasında, milli hükümetin gelişmesinde önemli rol oynuyordu. Eski kalımlar üzerinde yeni hamleler yapılması ve bunların işlenmesiyle Gürcü halk yaratıcılığı yeni alanlar kazandı.

Gürcüstan'da mevcut folklorun, bugün dünyada mevcut yegâne halk hazinesi olduğu iddia olunmaktadır. Bu konuda birçok ilmi kurumlar, enstitüler, teşekküller kurulmuş olup her yıl Gürcü folkloru üzerine cilt, cilt kitaplar ve dergiler basılmaktadır.

Üfürükçülük (Kocakarı Duaları)

Filoloji bilgini Dr. Ksenia Siharulidze'ye göre üfürükçülük, esaslı organize edilmiş, sihirli sözler dizisi ve formülü olup çok eskidir. [9] Gürcüstan'da ve başka memleketlerde de mevcuttur. Üfürükçülük folklorun yegâne arkaik nevidir. Eski çağlarda sınıfsız toplumda sosyal hareketlerle gelişti.

Hayatta çalışma başta gelir. Fakat söz de ondan geri durmaz. Bazan ikisi de eşit önem taşırlar ; birbirlerini tamamlar ve biri ötekinin işini görür. İlkel dinlerin gelişmesi çağında sözün hayata geniş etkileri olurdu. İnsanoğlunun hareketlerine yön verir ; dardını hafifletir, hayatını kolaylaştırırdı. İşte, sözler, deyimler ve insan üzerindeki moral etkilerin karşılıklı gelişmesinden geleneksel sözler armonisi, üfürükçülük yada kocakarı duaları meydana gelmiştir.

(9) — Kartuli Halhuri Poeturi Şemokmedeba (Gürcü halk şiir yaratıcılığı) Tbilisi 1960. sah. 301-310.

Eskiden söz ile madde arasında karşılıklı bağlar ve etkiler olduğuna inanılırdı. Doğal olaylara istenilen yön verilir, kötü ruhlar def edilirdi. Böylece bâtil inançlara olan inanma esası üzerine kocakarı duaları, üfürükçülük ve beddualar doğdu.

Gürcü üfürükçülük dualarında putperestlik ve Hıristiyanlık inançlarının izleri görülmektedir. Hıristiyanlaşmayı müteakip, rahipler bir yandan putperest dualarını ortadan kaldırma savaşı yaparken, diğer yandan bunları gizlice Hıristiyan kılığına sokarak onlardan asiğlanıyorlardı. Arkaik bir deyim olan « Sahr-ve » kelimesi Gürcü mukaddes kitaplarına dahi girmiştir. Gürcü lûgat yazarı S.S. Orbekiani, Sahrva : Sihirli üfürükçülük, şeklinde tarif etmektedir.

Gürcü folklorunda tasarruf ve tedavi üfürükçülükleri meşhurdur. Tasarruf üfürükçülüklerinde söz ve hareket tabuları vardır. Folklor türleri arasında pratik hayata en yakın olanı budur.

Çoğu kez, bâtil inanç formülleri, zaman zaman ilâçları, çağının karakteristik başarı vasıtaları ve deyimlerini içinde bulundurur.

Bir örnek :

Ra aris amis stamali?	Nedir bunun ilâcı?
Tshara ctinetris potoli.	Dokuz ısırğan otu yaprağı.
Tshra atmis potoli.	Dokuz seftali yaprağı.
Şavtara dana.	Kara saplı bıçak.
Şabiamanı.	Göztaşı.

Sihirli sözler dizisi, hayat tarzına yaklaşmakta ve benzetmektedir. Mal ve sürü sahipleri üzerine üfürükçülüklerin amacı, canavarların ağzını bağlamaktadır. Tedavi üfürükçülükleri çok çeşitlidir. Her hastalığın ayrı bir duası vardır. İnananlar, hasta vücuda yerleşmiş gizli kuvvetin ruhu çağırıldığına inanırlardı. Tedavi, üfürükçülük etkisiyle ruhun tardedilmesiyle olurdu.

Aşk, aile, yol, hastalık v.s. türleri vardır. Tedavi üfürükçülükleri yada okuyucu hekim başılar için mukaddes kitap süreleri ilham kaynağı teşkil ediyordu.

Fakat halen kültür ve tıp bilgisinin son derece gelişmesinden dolayı Gürcüstan'da (köylerde dahi kalifiye doktorlar, dispanser ve hastaneler mevcuttur) kocakarı dualarının sosyal temeli sarsılmış, folklorun bu türü ortadan kalkmıştır. Bütün bunlar derlenmiş ve modernleştirilmiş halde ruhani kitaplara geçmiştir : Kurthevani, Karabadini, Avgarozi v.s.

Türkiye Gürcülerinin kullandıkları üfürük dualarından bir kaç örnek:

Nazar duası : Nazarın şiddetine göre üç, beş ya da yedi kez okunur. Her okuma sonunda hastaya üflenir. Serbest şiir halinde olan metnin tercümesi, gürcüceye özgü tekerlemeler bulunduğundan yapılamamıştır. Bu dua İnegölün Hayriye köyünde Ayselâ Bibiya tarafından okunmuştur :

Alelisa malelisa,
me gilostav tvalisasa.
mosulisa stasulisa,
şnavrisa garevlisa,
stinstinetis carisasa.
movdoda şavi stkali.
mohkonda şavi gveli.
çavkev heli çavargeni.
evtane kedsa,
gadavare kadsa.
zeyit kar mive,
kveyit stkal mive.
amaze avi sulit avi gult,
şemahedvari.
gaskda misi tvalis kakali.
uuup gakardi..

Gelincik hastalığı, göz çapaklanmasına karşı dua : Ekseriya iki yaşındaki hastalar, duacı kadın huzuruna getirilir. Yedi kez okunur, üflenir. Hastahğın şiddetine göre bu seansa üç, beş yada yedi gün devam edilir. Bu dua yukarıda adı geçen köyden Padiya Dursun tarafından okunmuştur:

- Matavriso sa mihval?
- adamianta,

— raze?
— bilis saçmelay, dzvalis sahrelay, tvinis sasleplay.
— nurst b-l çam, nurst dzal hrav, murst tvin slep
tu aran mevtañ şav tarian danas.
dağçeri da dagtibav, dağçeri da dagtibav, dağçeri da dagtibav.
çagkri varis kokaşı.
gadugep da gastikstikep, gadugep da gastikstikep, gadugep
da gastikstikep.

igikvan mağla kedze, gaganiyavep, gagapuçeb.
ra aris misi stamali?
akilos keli, ğorisa zeti, tetri dzivi.
lila karmana,
uup gakardi..

Bitli danayı temizlemek için okunan dua : Perşembe günü aşağıdaki dua okunur. O gün ocaktan alınan kül dananın üzerine serpilir. Okuyan aynı köyden Sanieye Özdil.

Asiyanis taze, kali icda kvaze. — kalo ratom zihar? — ravay ratom vziyar? ukibilo kibiliyanma, çemi hobo şemiçama. — ra aris misi stamili? — hut şapatis nastari, mivakare da gadvinda.	Asiyan dağında, oturur kadın kayada. — kadın ne oturursun? — neye oturmayayım? diş olmayan dişli, bonim danamı yedi. — nedir bunun ilacı? — perşembe günkü kül, serper üzerine dökülür.
---	---

Atasözleri

Atasözü, aklın, açık görüşlülüğün, müşahedenin parlak örneği, zekânın konuşmasıdır. Bu veciz söz formülünde, hareket, durum, sanatkârane genelleştirme halinde temsil olunmaktadır. Atasözü, sanatkârca ve filozofik düşünmenin kendine özgü görünmesidir. Atasözlerinin bir kısmı folklorla ait olmakla beraber bir kısmı da kitâbidir. Atasözü bilgisine Paremioloji denir. Genel olarak folklorla girer. Atasözü, yaratıcı halk tara-

findan kurulmuş yol ve köprüdür. Popüler, nesillere geçme, yeniye eskiye birleştirici özellikleri vardır. Yayılmasında ağızdan söyleme geleneği büyük rol oynar. Bu yayılmaya, artistik duygular, estetik eğilim, halk karakteri ve gözlem yardımcı olmuştur. Ata sözünde dil ve anlatım örülmüştür. Binlerce, yıllık Gürcü tarihi, zekâ ve tecrübe mahsulü olan atasözleri kadar eskidir. Diğer folklor türleri arasında dahiyane halkayı tamamlar. Atasözlerinde, sosyal tarihin önemli olayları, sınıf mücadelesi, cesaret, şövalye, adalet, nezaket, iş, yakınlarını sevmeye, hoş görürlülük ve insanlık meziyetleri, sanatkârane, sairane ve veciz bir şekilde ifade bulmaktadır.

Atasözü halk ilişkilerinin tercümanı, şiddet ve adaletsizliğin sözcüsü, şövalye karakterli, terbiyevî ve didaktiktir. Her birinin kendine özgü tarihçesi, hikâyesi yada efsanesi bulunmaktadır.

Örnekler :

Enukas anderdzsa hgavso	Enukanın vasiyetnamesine benziyor
★	★
Kombles viri ar hkavda İkida da ikoliya	Komble'nin eşeği yoktu. Satın aldı da edindi.
★	★
Bevri rad unda dedasa Erti cobs sahelovani	Çok ne gerek anaya Ünlü biri taneyi tercih ede
★	★

Anlatım ustalığı, kompozisyon tekniği ile atasözü sanat formu içinde lirik şiirdir.

Bir örnek :

Aaprine alalivo,
Rats ar ari, ar arivo.

Eski edebiyatta atasözlerine bol miktarda rastlanmaktadır. Bu arada Grigol Hanteli'nin çini el yazmalarını zikretmek yerinde olur.

1965 te Tiflis (Tbilisi) de basılan, Kartuli Andazebi (Gürcü Atasözleri) adlı kitap, altı bine yakın atasözünü içinde toplamıştır. Alfabetik sıraya göre yazılmış olan kitaptan birkaç örnek sunuyoruz : [10]

adamiyans zogcer meadis sa- helist dayavistkdeba	insanoğlu bazan ekmeğin adı- nı bile unuttur.
★	★
adre adgebi şors stahval	erken kalkarsan ırağa gidersin
★	★
adre adgoma meti sistosthleya	erken kalkmak uzun ömürdür
★	★

Türkiyedeki Gürcüler arasında kullanılan atasözlerinden misaller :

(İnegölün Hayriye köyünde derlenmiştir)

tavi kvas da musteli danas	başını kayaya karnımı bıçağa
★	★
virns rom zrugı mophanebiya darbazni kars misula	aşevin sırtı kaşınmış saray kapısına varmış
★	★
av gamoçenas kay damalvas cobs :	ava gözükmeğe iyiy gizlenme yeğdir
★	★
pirs kostna undodes sthviri ar dayuşlis	dadak öpmek isteyince burun engel olmaz.
★	★
beri haris rka hnis	İhtiyar öküzün boynuzu çift sü- rer.
★	★
katam kudi dasakma	kedi kuyruğuna iş buyurdu
★	★
dzils balışı ar unda şimşils katuği	uyku istemez yastık açlık ise katık
★	★

çitis sklintze şvavi adgeba

★

şeçvevli çirist kaya

★

tav dağebuli

kud gaşverili

★

erti insani rom gedzulveba

çama çmaha çmuhi

siyaruli braha bruhi

★

stipes vesri çaha stviva

★

glahi kasti kal dayakebs

★

dedaberi knesvas

dzveli prestvas

Kuş pisliği üzerine çığ kalkar

★

alışılmış dert de iyidir.

★

başı eğik

kuyruğu dik.

★

bir insandan nefret edince

yemesi şapur şapur

yürüyüşü çapul çapul

★

olguna nişan alır olmamışı

düşer

★

aptal adam karısını över

★

Yaşlı iniltiyi

eski yırtığı

Bilmeceler :

Bilmece veya çözülecek sözler dizisi, Gürcü folklorunun karakteristik bir türüdür. Başlangıcı belli olmayan bir çağdanberi mevcuttur. Onları kurmak, örmek ve çözmek akıl ve zekâ marifetidir. Ortaçağda din kitapları, Gürcü Hristiyan din bilmecelerinin ilham kaynağı oldu. Popüler özelliği bulunan diğer atasözleri, başlangıçtanberi akıp gelmekte olup, geleneksel görevini devam ettirmektedirler. Gözlem ve bilgi temelli üzerine kurulmuştur. Sanat yönünden atasözü de şiir nevine girer. Gürcüstan bilmecelerinden birkaç örnek :

ertsa alvisa hezeda tormethi Bir çınar ağacında on iki dal

thothi abiya

var

stviva da stviva purtseli, isev düşer düşer yapraklar yine

imdeni abiya

eksilmez yıl.

stelistadı

★

★

Erti rame suliyeri mitsa mitsa

mdzremeliya,

örceç gethkvi mis sahelsa, aba

mithar romeliya.

meliya

Türkiyedeki Gürcüler arasında söylenen bilmecelerden birkaç misal :

davabam stava

guşvam dadgeba

kalamani

★

vkeste vkeste

ver avkeste

gza

★

stahval stagkveba

mohval mogkveba

dacdebi dacdeba

çrdili

★

okro pşinavs

beri çrinavs

tetr peştemal şameypinavs beyaz peştemal bağlar

stivkvili

★

tkidan mova kvidan mova

uyularo aslani mora

çvari

★

sağamoze harmani

dilaze yiğini

logini

★

bağlarım gider

salrım durur

çarık

★

katladım katladım

katlayamadı.

yol

★

gidersen gider

gelirsen gelir

oturursan oturur

gölge

★

altın ezilir

ihtiyar hırlar

peştemal bağlar

değirmen

★

ormandan gelir taştan gelir

yularsız aslan gelir

sel

★

akşamleyin harman

sabahleyin yağın

döşek

★

vtvalem vtvalem
ver dartzvalem

masklavi

★

vkripe vkripe
ver mokripe

masklavi

saydım saydım
sayamadım

yıldız

★

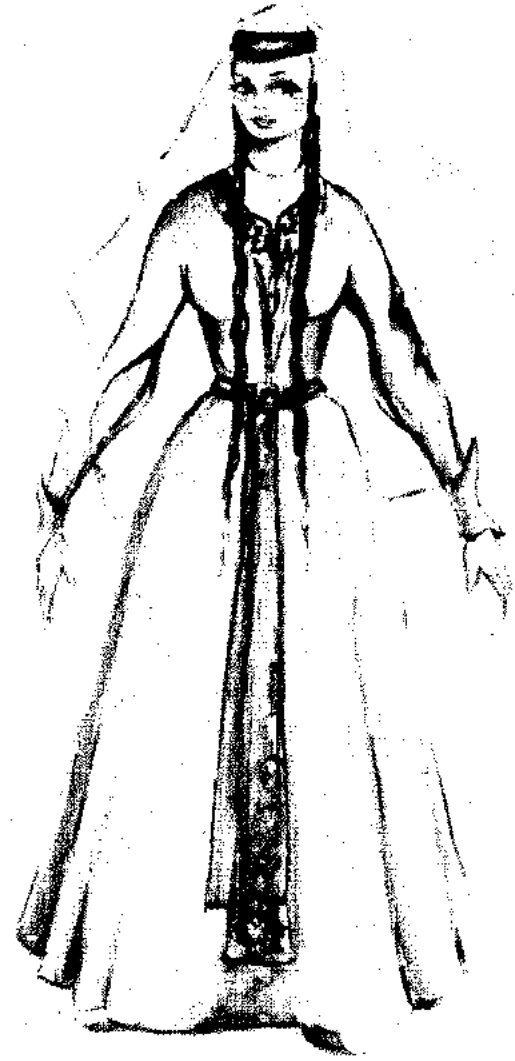
topladım topladım
toplayamadım

yıldız

Acara (Müslüman Gürcüstan) da bir halk oyunu

HALK OYUNLARI

Kartuli stekva oyunu için kadın elbisesi

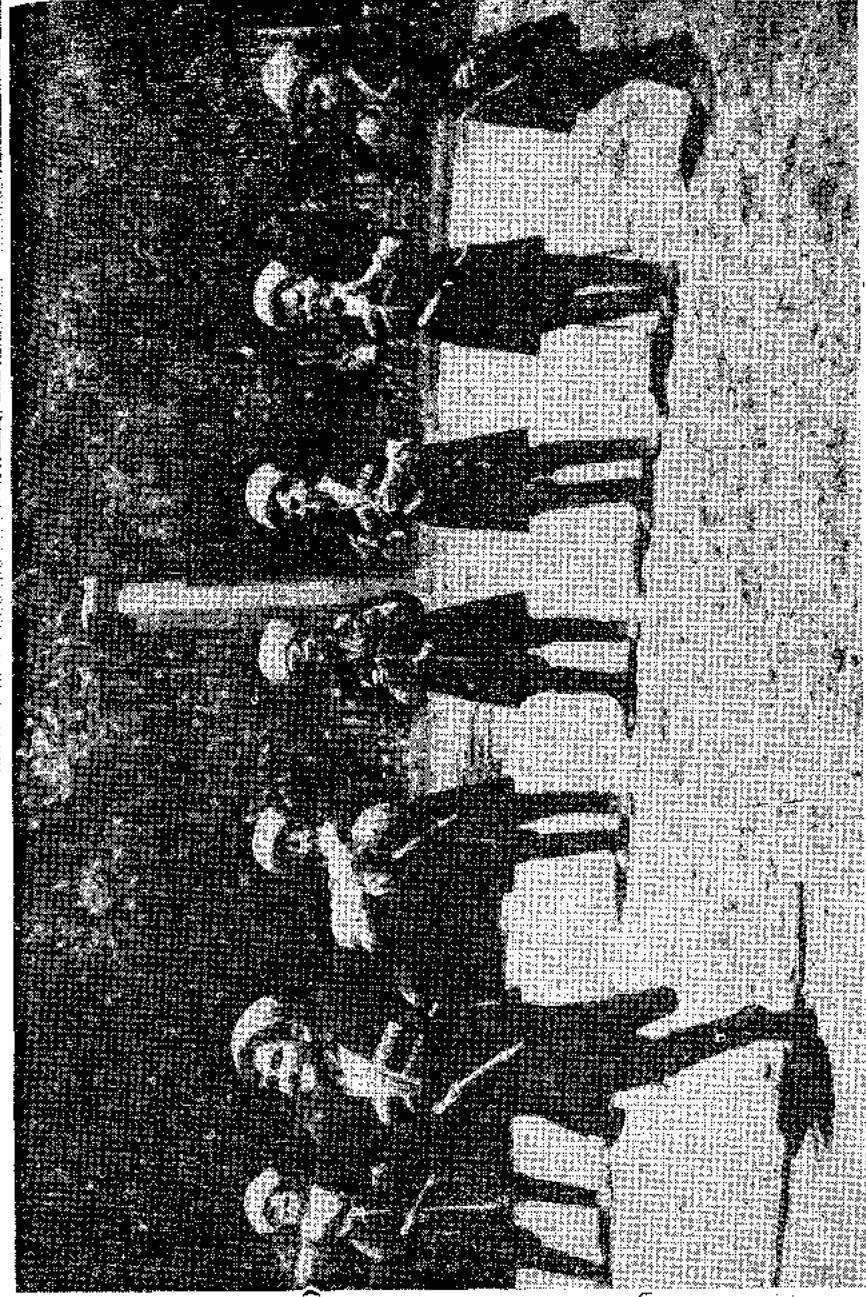

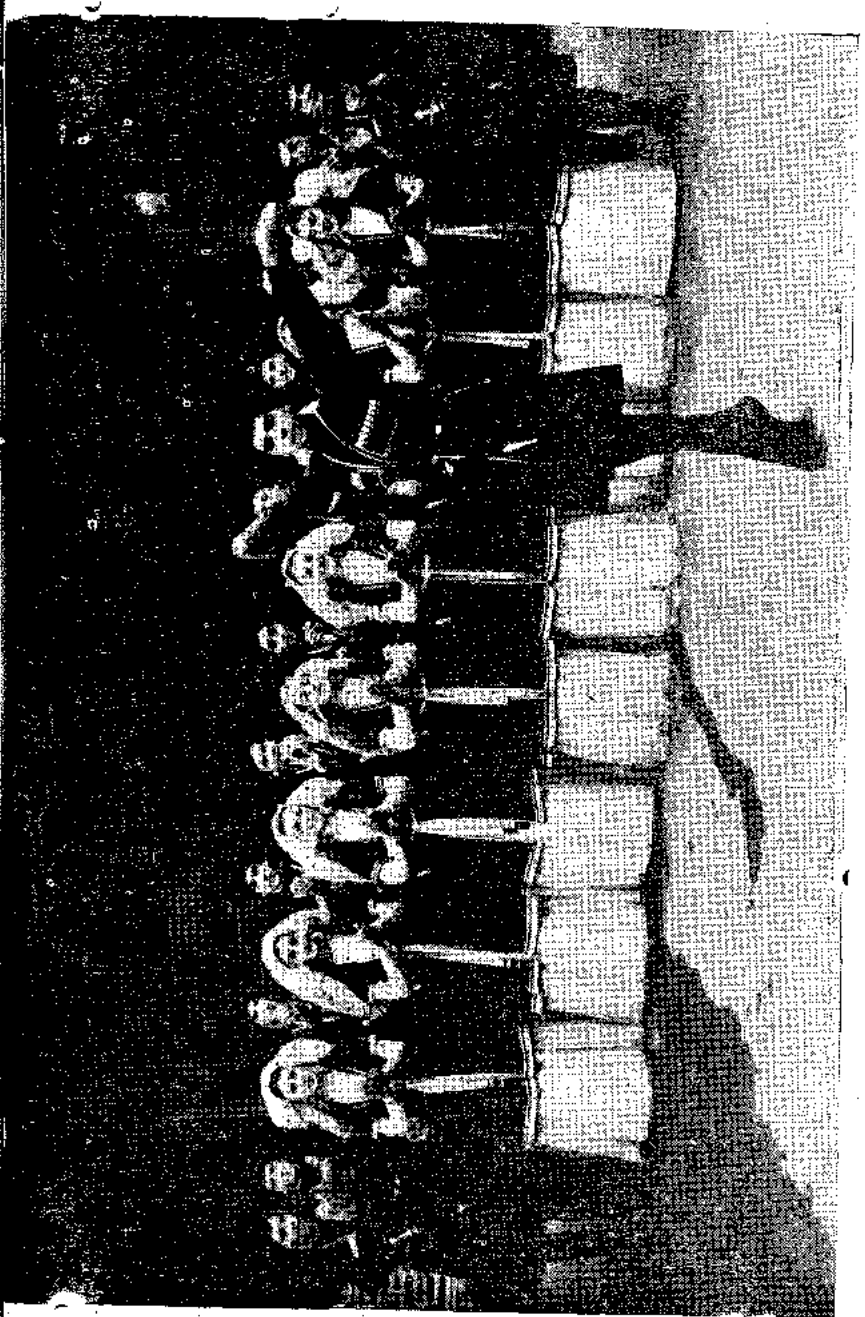
Mtiyuluri oyunu için kadın kostümü

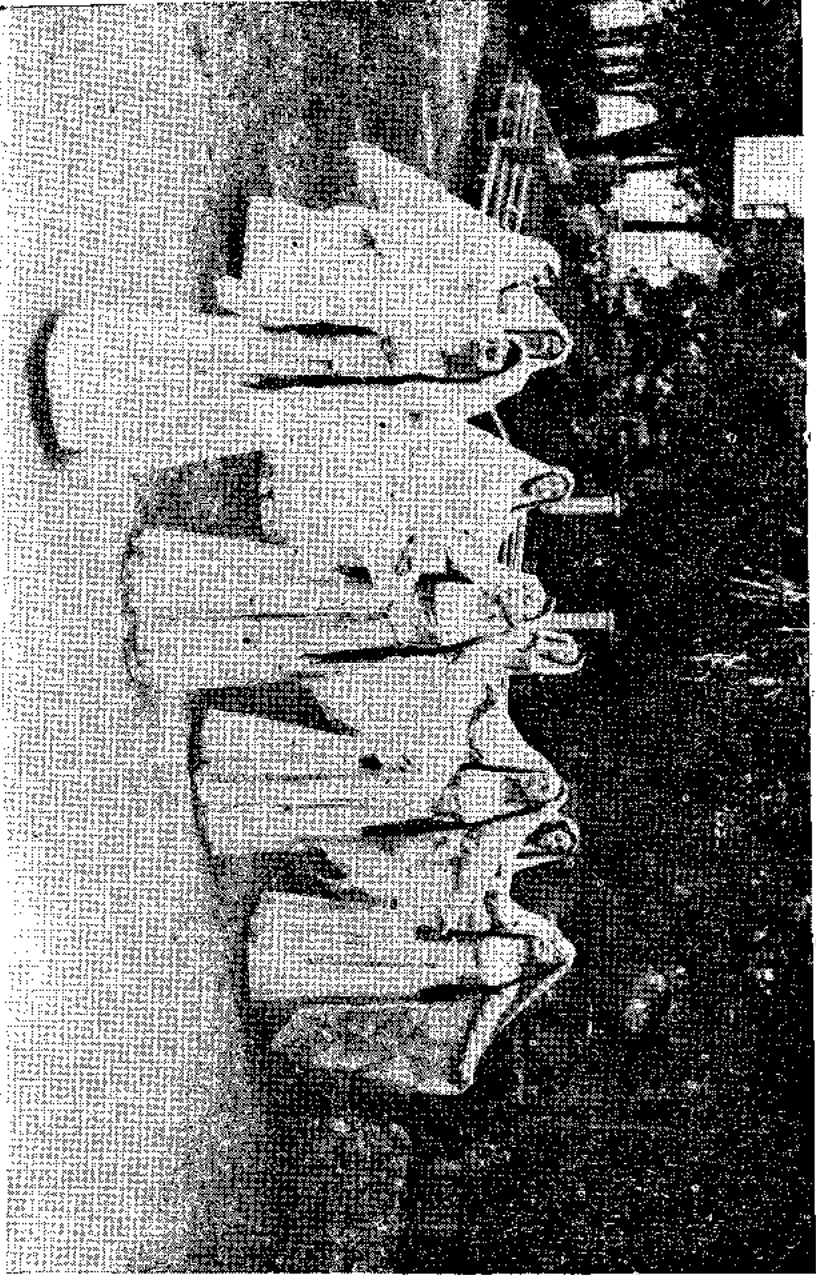
Kartuli Stekva oyununda kadın erkek kostimleri

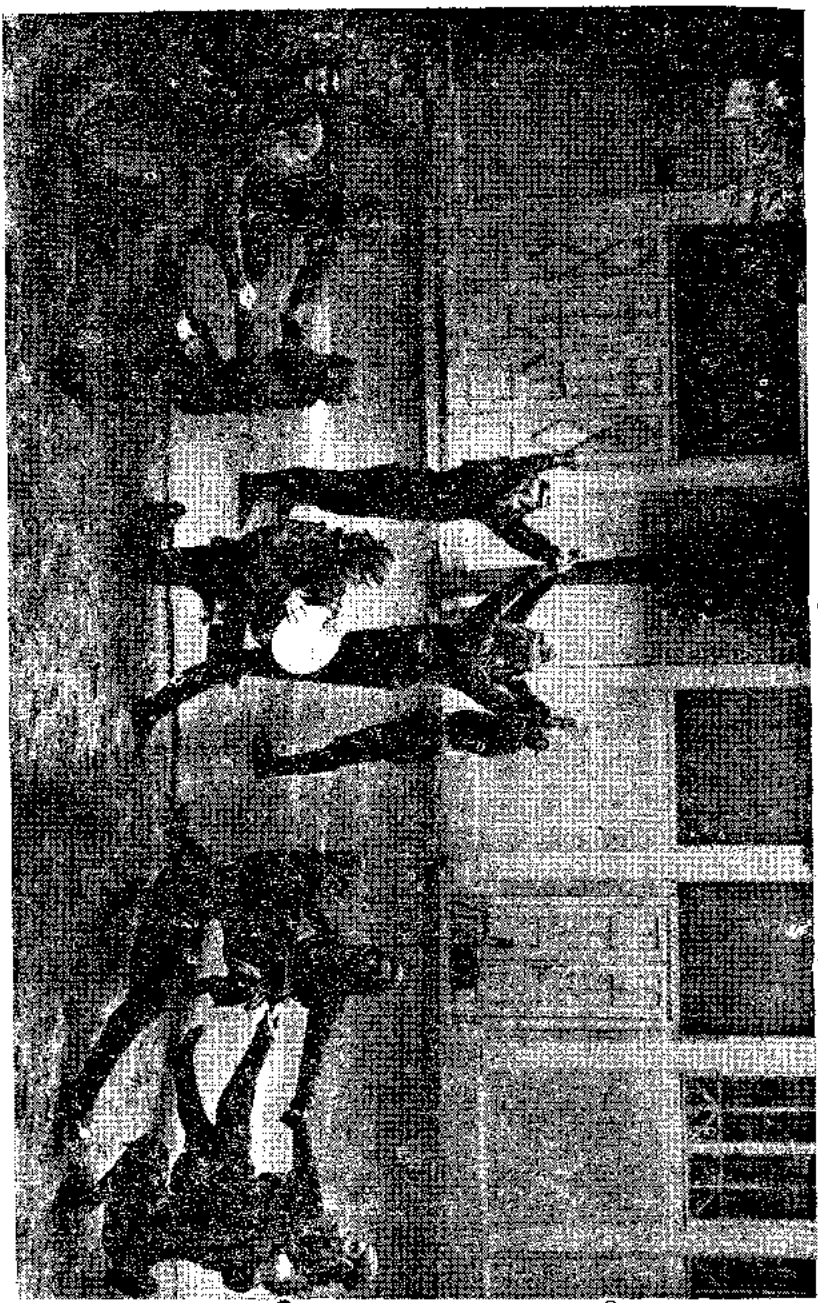
Çocuk ekibi bir oyun esnasında.

Geng bir Gürcü kızları.

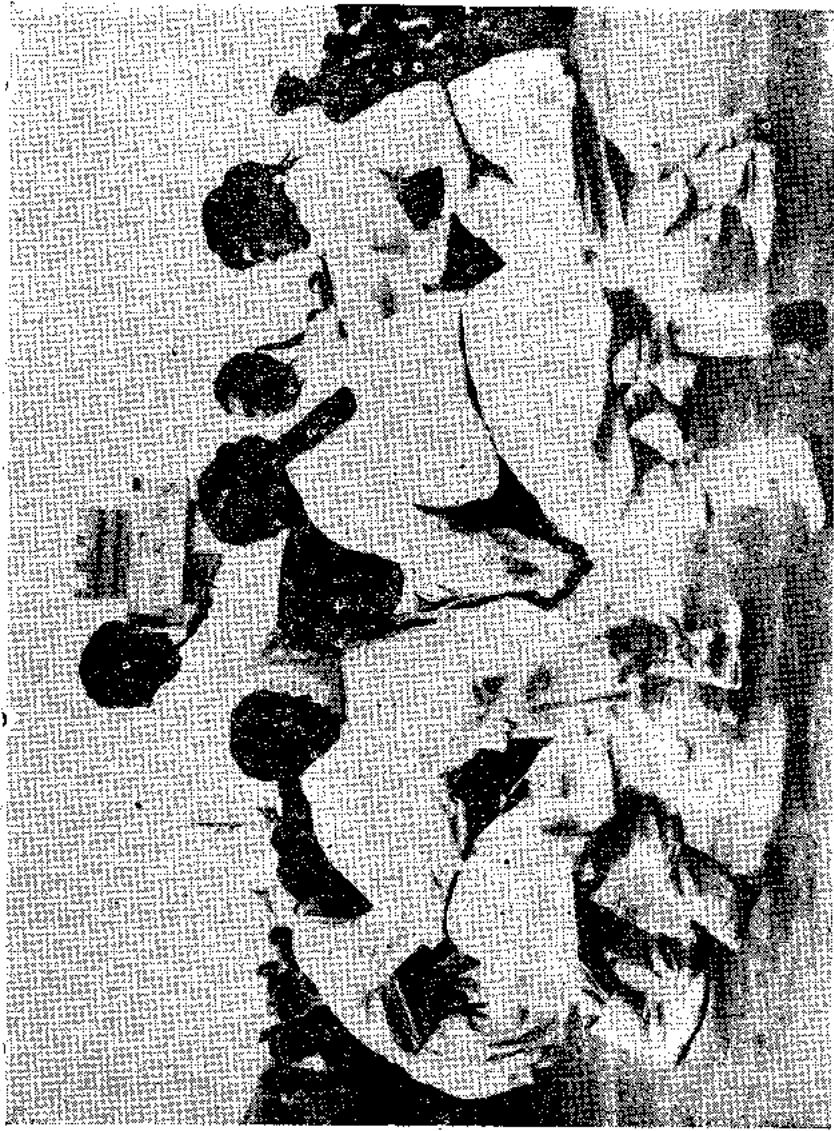
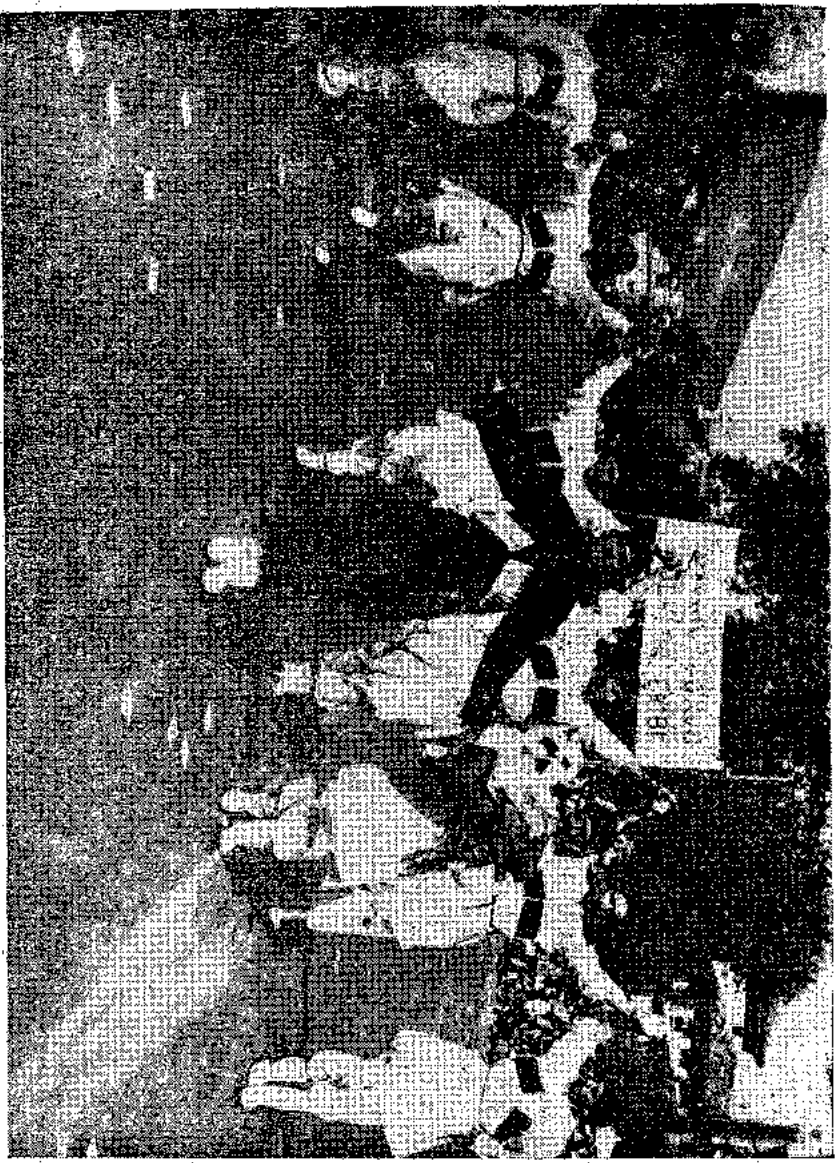
Bir genç kız grubu.

Pasanauri köyünün genç amatör sanatçileri, Duşeti Bölgesinin köylerine konserler vermeğe gidiyorlar.

Inegöl Hayriye Folklor Ekibi Bursa Festivalinde

Inegöl Hayriye Folklor Ekibi Bursa Festivalinde: Horon

GÜRCÜ HALK DANSLARI ÜZERİNE

Kafkas Kıyafeti Çoha : Gürcü kıyafeti kazak kıyafeti değildir. Çok eski zamanlardanberi hepsi aynı ırka mensup olan Kafkas halklarından Çerkes, Abhaz ve özellikle Gürcüler tarafından giyilmektedir. Bütün Kafkasyalılar yüzyıllar boyunca daimi olarak düşman saldırılarına maruz bulunuyorlardı. Bundan dolayı devamlı savaş halinde idiler. Savaş içinde doğuyorlar, savaş içinde ölüyorlardı. Her Kafkasyalı her an savaşa gitmek için hazır olmak zorunda idi. Bundan dolayı milli kıyafetin askeri görüntüde olması gerekiyordu. Kemerle belden bağlanmış, göğüsler fişeklikle kapatılmış bol ve uzun ceket (Çoha). Bele takılmış sivri ve keskin kama. Hareketleri kolaylaştıran külot pantolon ile hareketleri hafifletmek amacile eldiven yumuşaklığında yapılmış çizmeler. Boynu muhafaza eden resmi yakalı gömlek, çok sayıda düğmelerle sert hareketlerde dahi kapalı kalmasını sağlar.

18. yüzyıl sonuna doğru Rus istilâsı güneye sarkmağa başladı. Ruslar karşılarında çohalar giyinmiş Kafkasyanın kuzey elemanı Çerkeslerle karşılaştılar. Çerkeska deyimini buradan gelmektedir. 30 yıl süren Rus - Çerkes savaşları sırasında Ruslar harp hilesi olarak Çoha (Çerkeska) giyinmeğe başladılar. Rus genel kurmayı bu kıyafeti çok pratik bulduğundan Kafkas zincirinin kuzeyindeki garnizonlarda kazaklar için resmi kıyafet olarak kabul etti. Daha sonraları Ruslar Çohayı Fransız ve Almanlara karşı gönderdikleri ordularda da kullanmağa başladılar. Bundan dolayı Avrupalılar yanlış olarak Gürcü Çohasına Kazak kıyafeti diye ad verdiler.

Gürcü halk danslarının esasları ve özellikleri : Tabiat ve uzun Gürcü tarihi Kaf dağlarının güzel bir ülkesini şiirler ve bütün sanatlar vatanı haline getirdi. Dağlarının, ormanlarının es-

rarengiz vadilerinde homurdanan ırmaklarının güzelliği ve Karadeniz sahileri, sayısı belli olmayan ve yüzyıllarca süren bağımsızlık savaşlarına dekor teşkil etti. Gürcüler vatanseverlik, cesaret, mertlik ve şövalye ruhunu balatlar, şiirler, şarkılar ve halk dansları ile her fırsatta kutlarlar. Gürcüistan, orijinal, zengin, egzotik ve dinamik folkloru ile dünyaya ün salmış eşsiz ülkelerden biridir.

Gürcüistan IV. yüzyılın ilk yarısından itibaren Hıristiyanlaşmağa başladı. Putperest ve halk müziğinden Hıristiyan dinsel müziği doğdu. Kafdağı eteklerindeki Gürcüler payen kaldılar. Bu iki inancın etkileri halen bazı Gürcü danslarında görülmektedir. Komşuları buldukları islâmlara karşı korunabilmek için ülkenin bütün canlı kuvvetleri birleşerek, efsaneler diyarı olan vatanlarını, anılarını, folklorunu, müziğine dek korumak gerekmişti.

Gürcü danslarının çoğu âyin ve seremoniyeldir. Genellikle köy çevrelerinde korunmuş, oradan alınmış ve işlenmiştir. Pek azı kontseldir. Adlandırılmaları çıkış yerlerini yada kullanıldığı sosyal çevreyi gösterir.

Dağ halk dansları en saf, en iyi korunmuş olanlarıdır. Onlar bize Gürcü dehasının en doğru mesajlarını ulaştırır. Kent dansları ortaçağdanberi çeşitli yabancı etkiler altında kaldı. Saray dansları, beyler, kırallar sarayında icra edilirdi. Balelerde sık sık doğudan gelen dansözler de bulunurdu.

Gürcü danslarının kökleri, binlerce yıllık milli tarihine ve bağımsızlık mücadelelerine kadar uzanır. Genel durumu ile danslar solo, çift ayak, gurup ve yığın olarak gözükür. Çoğunluğu çift ayak ve gurup dansları teşkil eder. Bazan dansörler, bir nevi çeviklik, dinamizm, ustalık, kuvvet ve virtüozluk yarışmasına girerler. Fakat ahenk ve bütünlük bozulmaz, herbiri tüm olarak topluluğa uyar.

Larousse'da Gürcü kelimesinin karşısında « Dünyanın en güzel ırkı » yazılıdır. Doğu ülkelerinde efsanelerde ve konuşmalarda dünyanın en güzel kadını anlamına « Gürcü Güzeli » deyimini kullanılır. Tipleri belirgindir. Koyu iri gözler, biçimli kaşlar,, uzun kirpikler, mat bir ten, ve uzun örgüllü saçlar. Onlar,

jest, yürüyüş ve davranışları ile gerçek bir majestedirler. Erkekler tarafından saygıyla karşılanırlar. Ortaya çıkıvermeleri en kanlı dövüşleri bile durdurmağa yeter.

Gürcü danslarının karakteristiği, gerek kadınlarda gerekse erkeklerde vücudun üst kısmı sabit kalırken kolların ve bacakların son derece hızlı bir tempoya ulaşmasıdır. Kolların ve ellerin hareketleri erkeklerde ve kadınlarda çok farklıdır. Birinciler yırtıcı kuşların uçuşlarını andırırlar ; enerji, kuvvet, sürat ve ritm ile nitelendirilir. Oysa kadınlar kesin olarak statiktirler. Eldöndürme hareketleri ve parmaklarla çağırılar yaparlar. Kadınlar küçük ve sevimli adımlarla oynar, uçar ve yüzer gibi yürürler. Nadiren koşar ve sıçrarlar. Erkekler, hiçbir ayakkabının yerini tutamadığı eldiven gibi yumuşak çizmeleri içinde tüy gibi hafif, çevik, çabuk kaymalar, ayak parmakları üzerinde dönüşler, sıçrayışlar yaparlar. Bu enerjik, ritmik ve dinamik hareketlere ancak 25 yaşını aşmayan gençler dayanabilmektedirler.

Gürcü danslarına halk enstrümanları ile eşlik edilir. Başlıcaları şunlardır :

Duduki : Nefesli bir çalgı

Kafkas akordeonu:

Doli : Bir nevi trampet

Tulum

Çonguri : Üç telli gitar, saz

Gürcü Halk Dansları Birliği 1945 te kurulmuştur. 100 kişilik topluluk dansör, ses sanatkarları ve müzisyenlerden meydana gelmiştir. Artistik müdür ve bale üstadları olarak Madam Nino Ramişvili ve 1935 Londra Festivalinde birincilik ödülünü kazanan İliko Suhışvili vardır.

Gürcü Folklor Dansları Birliği, geleneksel dansların basit kopyalarını vermektense aslına sadık kalarak oyunları koreografiye uygun işliyor, güzelleştiriyor ve sunuyor.

Bazı Gürcü halk oyunları :

Partsa : Dansörlerin hep birlikte icra ettikleri toplu bir halk dansıdır. Putperest dinin etkisi altında kalmış ve eski Gürcü danslarından birisidir.

Kartuli : Geleneksel bir dans. Gürcülerin kadına karşı

olan saygılarını gösterir. Erkeğin paltosu dahi kadına değmez.

Horumi : Batı Gürcüstan ve Karadeniz kıyılarındaki Gürcülerin toplu dansıdır. Yalnız erkekler oynar ; bir cenk havası taşır.

Samaya : Uzun süre yalnız destanlarda yaşayan Samaya, eski Gürcüstan'ın başkenti Mtsheta'daki bir kilise freskından mülhem olarak yeniden canlandırılmıştır. Üç kişi tarafından icra edilen kadınlara has, çok zarif ve duygulu oriyantal bir danstır.

Kazbek dansı : Kazbek bölgesinde yaşayan Gürcülerin geleneksel dansı.

Dağlıların dansı : Kafkas dağlarının güney yamaçlarındaki dağlılar hala eski Gürcü kıyafetlerini giyerler. Silâhlarını yanlarından ayırmazlar. Dans aynı kıza âşık olmuş iki delikanlının kılıçla dövüşmelerini canlandırır. Genç kız korkmuştur, yardım ister. Cengin en şiddetli anında başörtüsünü döğüş yerine fırlatır. Geleneklere çok saygılı delikanlılar, savaşı keserler.

Antilop dansı : Bu dansa genç kız güzelliği ve işvesiyle hayranlarını teshir eder.

At gezintisi : Dans sonuna kadar sürecek hızlı bir tempo ile başlar. Atlar gitgide çoğalarak atılğan ve vahşileşerek gelirler. Düşmanı arar, bulur, savaşır ve zaferle dönerler.

Karaçoheli : Bu dans VIII. yüzyıldaki Tiflis beylerinin dansıdır.

Kintauri : Eski tifliste bir esnaf dansı. Tiflis esnafı loncalar halinde çalışırdı. Her loncanın kendine öz bir kıyafeti vardı. Çıraklar neşeli ve şakacı idiler. Bu dans bu özellikleri yansıtır.

Anamur Klâsik Dansı : Kadın ve erkek gurupları tarafından icra edilir, Gürcü aristokrasisini temsil eder.

Bıçaklar Dansı : Oynarken savaşçılar bıçaklarını yere saparlar. Bir nokta etrafında dönerek arabesk figürler yaparlar.

Gürcü Suiti : Kadın ve erkekler tarafından icra edilir.

Hevsuri Suiti : Dağlarda yaşayan Gürcülerin kabiliyetini, kuvvetini ve kahramanlığını gösteren bir dans.

Ceyrani : Tiflis'e ait çok eski bir kent dansı.

Genç kızların ağır dansı :

Mhedruli : Yiğitlerin toplu bir dansı.

Kinto : Neşeli bir güreş oyunu.

Simd : Köylüler tarafından yapılan bir düğün dansı,

Yarışma : Dansörlerin her birinin maharetlerini ortaya koydukları bir dans.

გაბილია ცეცხლი: gürcü oyunu

Moderato

GÜRCÜ OYUNU (KARTULİ STEKVA) [1]

Yazan : Davit Cavrişvili

Gürcü halkının resim yaratıcılığında, folklor oyunları büyük yer işgal etmektedir.

Arkeolojik buluntu verilerinden, eski yazılı eserlerden, Gürcülerin çok eskidenberi çeşitli halk oyunlarına malik oldukları anlaşılmaktadır. Bunların başlangıcı ilk insanın çalışma hayatının başlamasına kadar uzanmaktadır. Önceleri yararlı özellikte ve nitelikte idi. Köy hayatında önemli yer işgal ederdi. Daha sonraları hayvan hareketlerini canlandırıcı, avcılık ve tarımı temsil edici oyunlar doğdu.

Hıristiyanlığın yayılışına kadar Doğu Karadeniz sahilleri Gürcü kabileleriyle doluydu. Eski Yunanlılarla yakın ilişkileri vardı. Hıristiyanlığın yayıldığı IV - V. yüzyıllarda Gürcülerin gelişmiş kültürleri bulunuyordu. [2] Eski Yunan yazmalarına göre, bu çağda halk oyunları çok yaygın olup sık sık oyun-türkü gösterileri düzenlenir, yabancılara temsiller verilirdi. [3]

Yüzyıllar boyunca süregelen birçok savaşlara rağmen Gürcüler gelenek, kültür ve folklorlarını korumasını başardılar. Halk, sosyal hayatı içinde, zengin, dinamik folklor oyunlarını bütün orijinalitesiyle koruyageldi.

Sonraları, oyunların iç ve dış şekil ve figürlerinde değişiklikler yapıldı, bir nevi reform oldu.: Harp, zafer, aşk, düğün, iş, eğlence oyunları doğdu.

Tarih ve sosyoloji, sosyal, kültürel ilişkilerin artmasıyla oyunların profesyonelleşmeğe başladığını göstermektedir.

Diğer yandan, Gürcü aristokrasisi, halktan ayrı olarak saraylarda yapılan seremonilerde, değişik stilde oyunlar icra etmeğe başladı. Halk oyunlarının tabiiliği, basitliği ve orijinalitesi aslından ayrıldı. Kral ve zadedân salonlarında, halkın,

tek, çift ve grup oyunları münferit oyunlar haline getirildi. Gelenekleşen bu oyunlara, a salon oyunları denildi.

Salon oyunlarına bizzat aristokratlar da kayıtlıdır. Ayrıca sarayın görevli profesyonel oyuncularını Gürcü milli oyunlarını icra ederlerdi.

Gürcülerin folklor oyunlarına karşı özel ilgisi ve aşkı vardır. Bundan dolayı halk, şayanı hayret bir titizlikle eski çağların folklorunu koruya gelmektedir. Bugün hâlâ bazı oyunlarda putperestlikten kalma izler mevcuttur.

Halkın oyunlara ve oyuculara olan sempatisi tekerleme ve türkülerden de anlaşılabilir.

Oyunların yalnız adlarını saymak bile Gürcü folklorunun zenginliğini, çeşitliliğini anlatmağa yeter.

Gürcü (Kurtulu) oyununun esas figür ve hareketleri şunlardır :

- 1 — Öne gidiş
- 2 — Geri gidiş
- 3 — Yan gidiş
- 4 — Yerinde sayma
- 5 — Kaymalar
- 6 — Dönüşler
- 7 — Kol hareketleri

Aşağıdaki tablolarda bu oyunun bütün figürleri resimlerle ve plan halinde gösterilmiştir:

Gürcü oyununun sematik çiziminde kullanılan işaretler:

Kadın

Erkek

Hareket yönü

Yan yürüyüş (sol yönde)

Yan yürüyüş (sağ yönde)

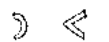
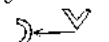

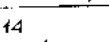
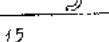
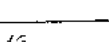
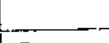

Geri gidiş (ek yönünde)

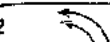
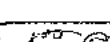

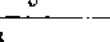
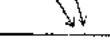
Soldan dönüş

Sağdan dönüş

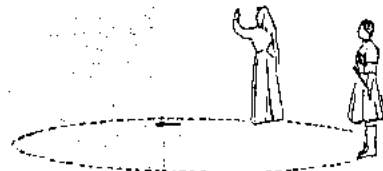
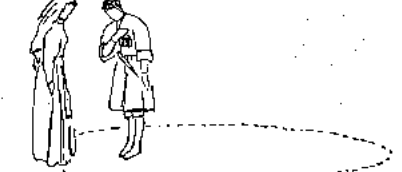
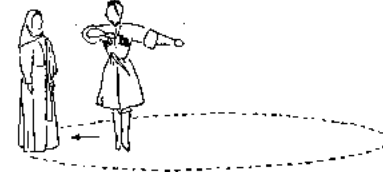
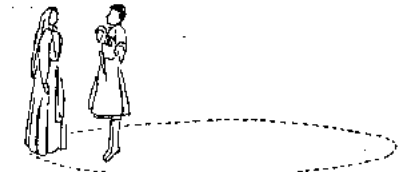
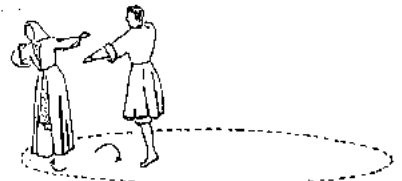
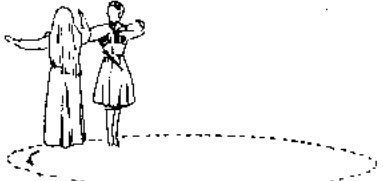
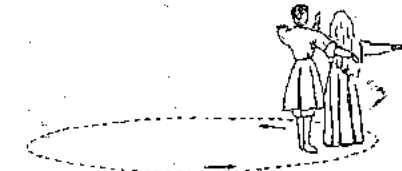
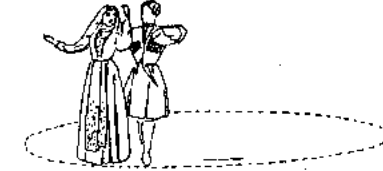
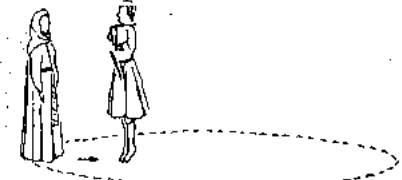
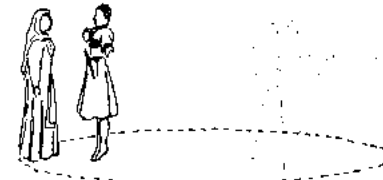
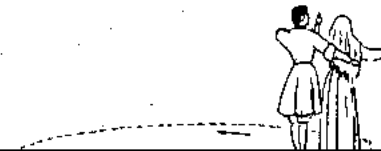
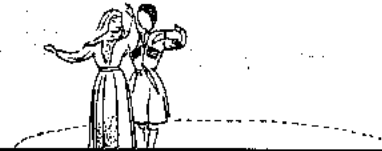
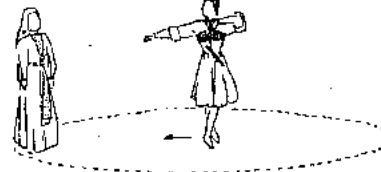
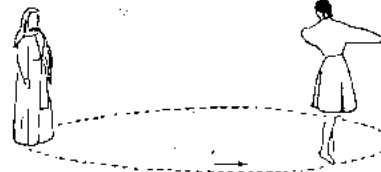
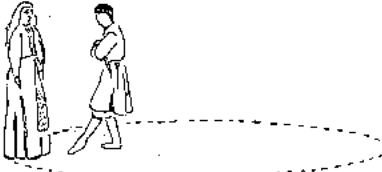
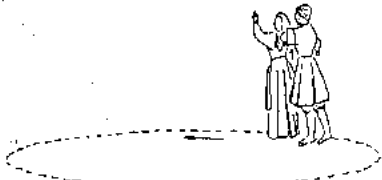
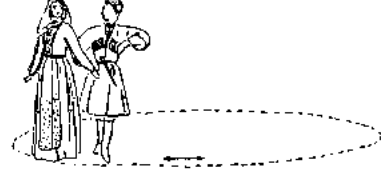
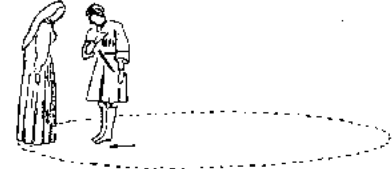
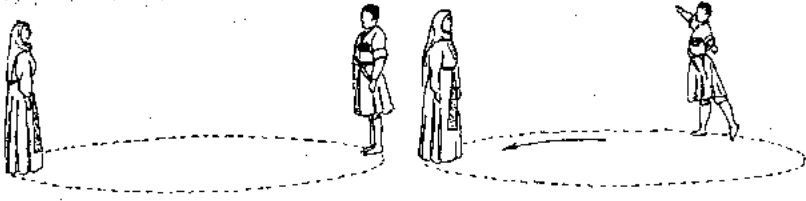
GÜRCÜ OYUNUNUN SEMTİK ÇİZİMİ

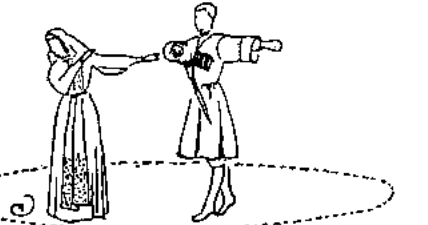
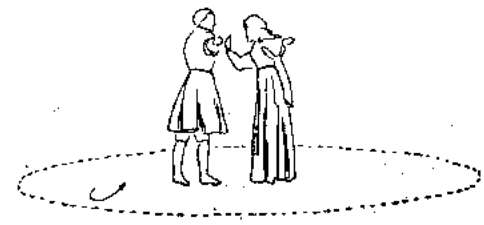
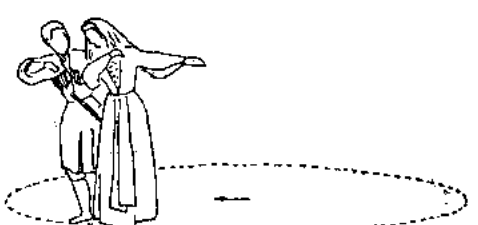
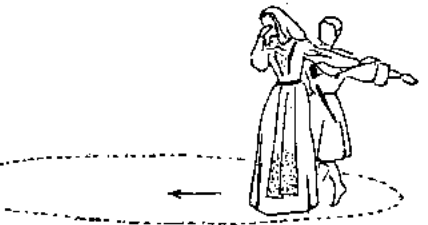
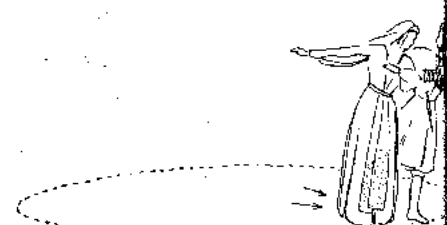
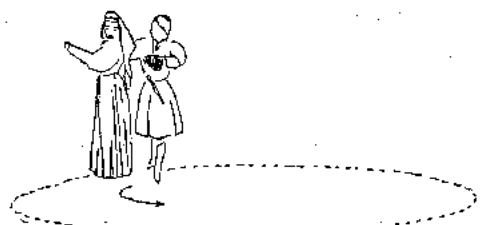
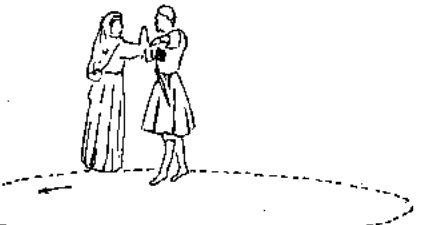
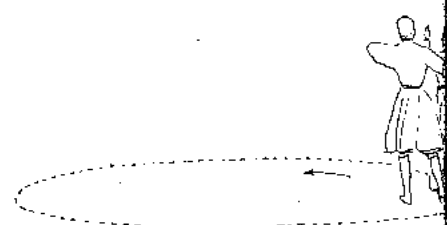
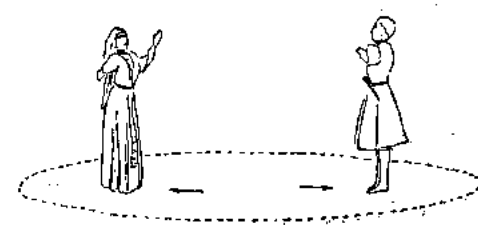
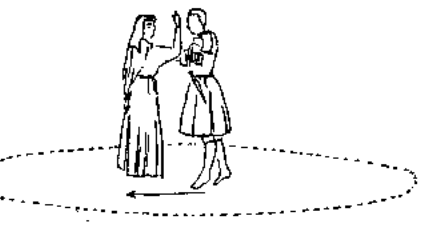
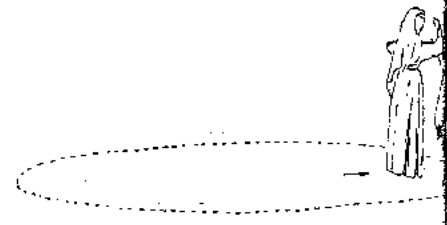
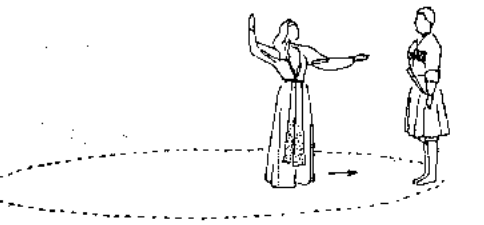
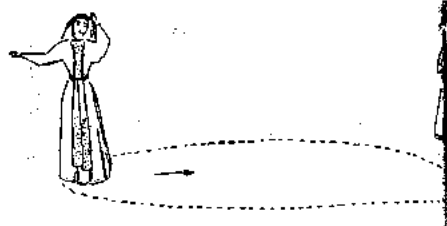
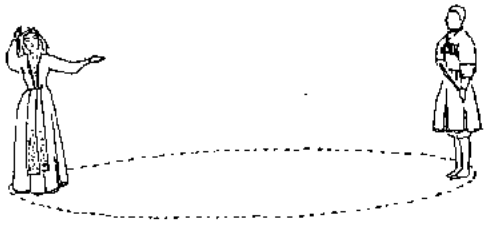
iz	klas.	Bilgi	erkek	kadın
	I	1-9	1-Daire bir iz takip ederek oyuna başlar. 2-Kadına yaklaşır.	Daveti bekleyiş halinde meydanda durmaktadır.
	I	9-10 11-12 13-14	3-Kadının karşısında oynar. 4-Geriye gidikle az usaklaşır. 5-Kadının oyuna katılmasına çalışır.	" " " "
	I	15-16	6-Sağ ayağını ileri atar ve sol ayağını öne yaklaştırır. Ken başını öne eğerek kadına oyuna davet eder.	6-Başını hafifçe öne eğerek daveti kabul eder.
	II	17-24	1-Sol taraftan yaklaşarak kadına uyar. (Öne gidiş)	1-Hafifçe kollarını açar, daire çizerek oyuna katılır. (Saat akrebinin aksi yönde)
	II	25-36	2-Kayarak kadına yüzüne gelir ve sağa geçer.	2-Soldan yarım dönüşle geri gidice geçer. Saat akrebinin aksi yönde kayarak gider. Sonra sağdan dönüş yaparak ilk yerinde durur.
	III	37-44	1-Kadına döner, başıyla selam verir. Geri geri giderek daire iz üzerinde oyuna devam eder.	1-Meydanda bekler halde erkeği izler.
	III	45-48	2-Daire izi tamandıktan sonra kadına yaklaşır.	2-Meydanda beklemektedir.

8		III 49-52	3-Daire merkezine doğru gidile kadından uzaklaşır.	3- "
9		III 53-68	4-Kadının oyuna katılmamasına gelir.	4- "
10		III 69-71	5-Yan gidisle kadına yaklaşıpır.	5- "
11		III 72	6-Durur,oyuna katılması için kadına yol verir.	6- "
12		IV 73-80	1-Yarım daire çizdikten sonra kadından ayrılır.	1-Daire izi takip eder.
13		IV 81-88	2-Sağdan dönüş yaptıktan sonra durur.	2-Soldan tam dönüşle daire izine girer,oyuna beşle-diki yere gelir.Çeyrek daire daha gittikten sonra erkekten uzaklaşır.
14		IV 89-98	3-Meydanda beklemektedir.	3-geri gidisle oyuna de- vret edildiği ilk yerine gelir.
15		IV 97-112	4- " " "	4-Yan gidisle merkeze yaklaşır.
16		IV 113-120	5- " " "	5-Merkezde bir nokta et- rafında hafif dönüş yapar.
17		IV 121-124	6-Meydanda kadının davetini beklemektedir.	6-Yan gidisle kolları uzatarak erkeğe yaklaşır.
18		IV 125-128	7- " " "	7-Yan gidisle erkeğin yanına varır.
19		V 129-132	8-Doğru çizgi üzerinde mer- kezden geçilince kadına uyar.	1-Geri gidisle erkeği merkeze çeker.

20		V 133-135	2-Geri gidisle eski yerine gelir.	2-Geri gidisle merkezden uzaklaşır.
21		V 137-140	3-Yerinde sayar.	3-Öne doğru erkeğe hızla yaklaşır.
22		V 141-144	4-Yana fırlayarak yerini terkeder,kadını biraz öne alır,soi yandan ona yaklaşır.	4-Aniden sola döner ve derte ise girer.
23		V 145-148	5-Yüzyüze kadına uyar.	5-Soldan yarım dönüşle geri gidile geçer.
24		V 149-154	6-Geri gidisler yaparak ka- dınla yüzyüze duruma ko- rumağa çalışır.	6-Soldan tam dönüşü müte- kip geri gidilere geçer.
25		V 155-158	7-Kadını izler ve hafif öne geçmeğe çalışır.	7-Soldan ani dönüşten sonra diyagonal olarak ilerler.
26		V 159-162	8-Kadını izler ve az öne geçer.	8-Sağdan hafif dönüşle yön değiştirir.
27		V 163-168	9-Kadının maksadını anlar, önüne geçmek ister.	9-Ters dönüşle erkeğe yönelererek merkeze ilerler.
28		V 169-168	10-Ani bir sıçrayışla kadı- nın önüne geçer.	10-Merkezden yan yönde ilerler.
29		V 167	11-Yerinde oyuna devam eder.	11-Soldan hafif dönüşten sonra durur.Oyunun sona erdiği anlamına başı ile selam verir.
30			12-Başı ile selam verir.Sağ elini göğsüne koyar ve ka- dından uzaklaşır.	12-Sağ elini öne kaldırır. (Erkeğin oyunu terk etmesi gerektiği anlamına)

Gürcü Oyununun resimlendirilmiş şeması

BİBLİYOGRAFYA

TÜRKÇE KAYNAKLAR

- Nutuk Atatürk Cilt : II Sahife : 88 - 89
- Milliyet ve Bolşevizm Mecmuası, İstanbul 1928 Sahife : 102 - 132 D. Şarışidze « Çeviren : Mirza Bala » .
- Hayat Ansiklopedisi - Cilt : IV. Sahife : 1804 - 1806. 1933
- Gürcüstan - Hakkı Raif Ayyıldız - İstanbul - 1946
- Güney Kafkasya Cumhuriyetleri
- Gürcistan - Hakkı Raif Ayyıldız - İstanbul - 1946
- Gürcüstan, Ermenistan, Azerbaycan - H.R. Ayyıldız - İstanbul - 1948
- Güneysel Kafkasya Federasyonu Cilt : I.
- Sümer Sanatı - Jurgis Baltrusaitis
- Dünya Edebiyatı Tarihi - Fehmi Yahya Tuna - İstanbul 1948 - S. 306.
- İslâm Ansiklopedisi. Cilt : IV. Sah. 837 - 845. İstanbul 1945
- Hayat Ansiklopedisi. İstanbul 1962 15. fasikül Sah. 1409
- Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi. Cilt : X. Sayı : 1 - 2, 1952, Sahife : 79 - 90
- (Osmanlı İdaresi ve Gürcüler « Prof. Dr. Şinasi Altuğ ») .
- XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları I. cilt : Kanunlar İst. 1943 Sahife 197.
- Osmanlı Tarihi Kronolojisi. « İsmail Hami Danişment » . İstanbul 1962, Cilt : III ve IV muhtelif sahifeler.

Selçuk Tarihi « N. Uzluk, Çeviren : U.N. Gençosman » Sahife : 133.

- Azerbaycan Tarihi. « M. Emin. Resulzade » Sahife : 4 - 7 .
- İstanbul Üni. Edeb. Fak. Yayınevi
- Tarih Semineri Dergisi
- İstanbul Millî Mecmua Basımevi. 1937
- İstanbul Üni. Edeb. Fak. Yayınevi
- Mogol Tarihi
- Aknerli Grigor "Çeviren Hrand D. Andreasyan"
- İstanbul Osman Yalçın Matbaası. 1954

Osmanlı Kaynakları

Kafkas Tarihi : İstanbul 1230 (Milâdi : 1814) Cilt : I. Sahife: 44 - 102. Met Çunatuk İzzet. « Fasil : 5 Gürcüstan Tarihi »

Âli

Nusretname « Birinci Gürcüstan Seferi Tarihi » .
(Nur-u Osmaniye Kütüphanedi No. 4350) .

Âli

Kunh al-ahbar
(İstangul No. 1277) .

Şeyh Vefa

Gazavat-ı Sultan Murad-ı Salis.

Peçevi

Tarih

Hasan Bey-zade

Tarih-i âl-i Osman

Ragıp Paşa Kütüphanedi No: 287) .

Rahmi-zade

Tarih

(Üniversite Kütüphanesi TY. No: 372) .

Solakzade

Tarih

(İstanbul Kütüphanesi, No: 1298) .

Kâtip Çelebi

Cihannüma - Sahife : 406

(İstanbul, No: 1145) .

Evlîya Çelebi

Seyahatname - II. Safie : 81 - 89, 315 - 324.

(İstanbul, No. 1314) .

Feridun Bey

Münşaat

(İstanbul No: 1274) .

Hammer « Çeviren : Mehmet Ata »

Devleti Osmaniye Tarihi Cilt : III, Sah, Sah. 52-106, 107-138

Cilt : VI, Sah. 12, Cilt : VII, Sah. 52-84, 172-192).

52-84, 172-192) .

Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğünde

Mevcut Vesikalar

(Eski harflerle, İstanbul)

Arhavi

Batum...

Sayı : 1031. Tarih : tarihsiz.

Gürcistan livasının nüfusunu ve hasılatını, haslarını ve kaimnamesini mübeyyin müfassal tahrir defteri.

Sayı : 525. Tarih : 981 (Milâdi : 1565)

Gürcistan Vilâyetinde Küçük Ardahan, Kars livalarındaki tımarları havi icmal defteri.

Sayı : 527. Tarih : 981 (Milâdi : 1565) .

Gürcistan Vilâyetindeki Namervan, Tortum, Livane livalarının nüfus ve hasılatını mübeyyin müfassal tahrir defteri.

Sayı : 1035. Tarih : tarihsiz.

Kars

Ardıhan-ı Küçük...

Sayı : 529. Tarih : 981 (Milâdi : 1565) .

Kars

Gürcistan...

Sayı : 527. Tarih : 981 (Milâdi : 1565) .

Kars

Maraş...

Sayı : 938. Tarih 1191 (Milâdi : 1775) .

Kars

Maraş...

Sayı : 758. Tarih : 1042 - 1043 (Milâdi : 1626 - 1627) .

Kars

Namervan...

Sayı : 669. Tarih : Murad-ı Sani.

Kars

Mensuhat...

Sayı : 818. Tarih : 1098 (Milâdi : 1682) .

Kars

Zülkadriye Vilâyeti...

Sayı : 402. Tarih : Kanuni Devri.

Kars, Ardahan Kağızman, Geçvan livalarının has, zeamet ve tımarlarını havi

Sayı : 621. Tarih : 996 (Milâdi : 1580) .

Kars, Ardahan küçük sancağının tımar defteri.

Sayı : 807. Tarih : 1088 (Milâdi : 1672) .

Kars, Kağızman, Şuregil, Çeçvan livalarındaki tımarların icmal defteri

Sayı : 837. Tarih : 1104 (Milâdi : 1688)

Kars, Maraş livalarında bulunan zeamet ve tımarların yoklama defteri.

Sayı : 949. Tarih : 1221 (Milâdi : 1805) .

Kars, Zülkadiriye livasının tımarlarının icmal defteri.
Sayı : 326. Tarih : 968. (Milâdi : 1552) .

Kars, Zaroşad, Ardahan, Geçvan, Kağızman sancaklarında has, zeamet ve tımarları ve mukataat mübeyyin.
Sayı : 754. Tarih : 1041. (Milâdi : 1625) .

Tiflis vilâyetinin nüfus ve hasılatını havi mufassal tahrir defteri.
Sayı : 897. Tarih : 1140 (Milâdi : 1724) .

Tiflis eyaletinin nefsi Tiflis ile Gori livasının nüfus ve hasılatını ve nahiyeleri hudutlarını ve evkafını havi mufassal defterin cildi evveli.
Sayı : 900. Tarih : 1140 (Milâdi : 1724) .

Batum sancağının nahiyeleriyle Hemsini zir, Könye, Arhavi kalelerine ait zeamet tımarları havi.
Sayı : 1031. Tarih : Tarihsiz.

Batum
Tebriz...
Sayı : 710. Tarih : 1019 (Milâdi : 1603) .

Ardahan
Kars...
Sayı : 754. Tarih : 1041 (Milâdi : 1625) .

Ardahan küçük livasının güney, kuzey Hoçvan ve Kars livasının Virişan, Duşkaya, Olti, Kermücek nahiyelerindeki tımarların icmal defteri.
Sayı : 529. Tarih : 981 (Milâdi : 1565) .

Ardahan
Kars...
Sayı : 807. Tarih : 1088 (Milâdi : 1672) .

Çıldır
Mensuhat...
Sayı : 818. Tarih : 1098. (Milâdi : 1681) .

Çıldır eyaletinin livalarındaki tımarları havi icmal defteri
Sayı : 653. Tarih : II. Murat.

Lori
İrandaki Kafkasyada...
Sayı : 769. Tarih : IV. Murat

Livane.
Gürcüstan...
Sayı : : 1035. Tarih : Tarihsiz

Penbek
İrandaki Kafkasya...
Sayı : 769. Tarih : IV. Murat.

Hattı Humayun.
Sayı : 44599 Tarih : 1226 (Milâdi : 1811) .

Hattı Humayun
Sayı : 44615. Tarih : (Milâdi 1814) .

Hattı Humayun
Sayı : 44604. Tarih : (Milâdi 1820) .

Hattı Humayun
Sayı : 44609. Tarih : (Milâdi 1820) .

Hattı Humayun
Sayı : 44626. Tarih : 1820.

II. Mahmut'un Hattı Humayunu
Sayı : 44594. Tarih : 1226

II. Mahmut'un Hattı Humayunu
Sayı : 44597. Tarih : 1234

II. Mahmut'un Hattı Humayunu
Sayı : 45597. Tarih : 1234

II. Mahmut'un Hattı Humayunu
Sayı : 44599. Tarih : 1230

v.s.

44599/A	II. Mahmud'un Hattı Hümayunu	Tarih:	1230
44599/B	»	»	1230
44599/C	»	»	1226
44599/Ç	»	»	1226
44599/D	»	»	1226
44599/E	»	»	1226
44599/F	»	»	1236
44603	»	»	1233
44604	»	»	1238
44605	»	»	1228
44607	»	»	1236
44608	»	»	1240
44609	»	»	1236
44610	»	»	1235
44611	»	»	1244
44613	»	»	1228
44615	»	»	1228
44615/A	»	»	1228
44615/B	»	»	1228
44615/C	»	»	1228
44615/Ç	Hattı Hümayun		1228
44615/D	»	»	1228
44615/E	»	»	1229
44615/L	Kaime		1229
44615/K	»		1229
44615/L	Telhis		1229
44615/I	Kaime		1229
44615/M	Hulasa		1229
44615/N	Kaime		1228
44615/P	Mektup		1229
44615/R	Hulasa		1229
44615/S	Şukka		1229
44615/Ş	Kaime		1229

44615/T		1228
44615/U		1228
44615/V		1228
44615/X		1228
44615/Y		
44615/Z		
44615/B/I		
44615/C/II		
44615/D/I		
44615/E/I		
44615/F/I		
44615/G/I		
44615/H/I		
44615/İ/I		
44615/J/I		
44615/K/I		1228
44615/L/I		1228
44615/M/I		1228
44615/N/I	Gürcüce orijinal mektup	1813 (Miladi)
44615/O/I	»	1813
44617	II. Mahmud'un Hattı Hümayunu	1833
44619	Telhis	1241
44619/A		1241
44619/B		1241
44619/C		1
44619/Ç		
43835	II. Mahmud'un Hattı Hümayunu	1244
43844	»	1244
43848	»	1244
43875	»	1235
43876	»	1243
43923	»	1225
7255		1214
7306		1220
7323		1220
7323/A		1220
7323/B		1220
7485		1220
7490	III. Selimin Hattı Hümayunu	1214
7490/A		1214
7490/B		1214
7583/A		1218

YABANCI KAYNAKLAR

Gürcüce «Kitap isimleri Fransızca olarak yazılmıştır»

- AMIRANACHVILI Ch. : Histoire de l'Art Géorgien, t. I. Tbilisi, 1944.
- AVALICHVILI Z. : L'Epoque des Groisés. Paris, 1929; Les Problèmes de «Vepkis-Tkoassani». Paris, 1931; Thémouraz I-er et son poème: «Le Martyre de la Reine Kéthévan». Paris, 1938.
- BAKHRADZE D. : Histoire de la Géorgie. Tbilissi, 1889.
- BOSSET M.-F. : Histoire de la Georgie, t. I, II. Tbilissi, 1895-1900; La Vie de Georgie (Kharthlis-Tzkovreba), t. I. Petersbourg, 1849.
- DJANACHIA S. : Les Arabes en Géorgie. Tbilissi, 1936; La Révolution Féodale en Géorgie. Tbilissi, 1936.
- DJANACHVILI M. : Histoire de la Géorgie. Tbilissi; Histoire de l'Eglise Géorgienne. Tbilissi, 1866.
- DJAVAKHICHVILI J. : Histoire de la Nation Géorgienne. Tbilissi, t. I. 1908, t. II 1912, t. IV 1924, t. I 1928; Histoire du Droit Géorgien. Tbilissi, t. I, II, 1926; L'Ecriture ou la Paléographie géorgienne. Tbilissi, 1926; Numismatique et Métrologie géorgiennes. Tbilissi, 1924; Histoire Economique de la Géorgie, t. I, II, Tbilissi, 1935; La Culture matérielle à l'époque de Roustavéli. Tbilissi, 1938; La Méthode, le But et les Sources de l'Histoire. Tbilissi; Introduction à l'Histoire de La Nation géorgienne, Tbilissi, 1937.
- DJAVAKHICHVILI J., BERDZENICHVILI N. et DJANACHIA S. : Histoire de la Géorgie. Tbilissi, 1943.
- DJAVAKHICHVILI Alexandre : La Race caucasienne. Bulletin de l'Université de Tbilissi, vol. III, 1923.
- GUIORGADZE Gr. : Les Relations sociales en Géorgie. Tbilissi, 1926.
- GOZALICHVILI G. : La Conspiration de 1932 (Documents). Tbilissi, 1935.
- INGOROGWA P. : Rustveliana. Tbilissi, 1928.
- JORDANIA Th. : Les Chroniques (Documents), t. I. II. Tbilissi, 1893.
- KAKABADZE S. : Histoire de la Géorgie. Tbilissi, 1920; Trois Chroniques historiques, Tbilissi, 1924.
- KAOUCHTVHICHVILI S. : Les sources de l'Histoire de Géorgie suivant les Historiens grecs, t. II. Tbilissi, 1934.
- KEKELIDZE K. : Histoire de la Littérature géorgienne, t. I, II. Tbilissi, 1923-24.

- KOTETICHVILI V. : Histoire de la Littérature géorgienne, t. I, II, III. Koutais, 1926.
- KVARIANI S. : La tragédie de la Nation géorgienne au XVII-e siècle. Koutais, 1912.
- MATERIAUX : Pour l'Histoire de la Géorgie et du Caucase, t. VII. Académie des Scienc de Géorgie. Tbilissi, 1937.
- NATHADZE Gr. : Aperçus sociologiques de l'Histoire de Géorgie, t. I, II. Tbilissi, 1925-1926.
- ORBELIANI S. - S. : Sagesse du Mensonge. Tbilissi, éd. 1928.
- POLIEVKTOV Pr. : Relations internationale de la Géorgie avec les pays étrangers (Documents relatifs aux relations russo-géorgiennes), t. I, II. Tbilissi, 1926.
- RATCHVELICHVILI Kh. : Histoire de Géorgie. Tbilissi, 1925; Histoire de la Féodalité géorgienne. Tbilissi, 1926.
- SABININI : Le Paradis de Géorgie (Documents). Pétersbourg, 1852.
- TCHOUBINACHVILI D. : La Chrestomatie (2 vol.). Pétersbourg, 1846; La vie de Géorgie (Kharthlis-Tzkovreba), t. II. Pétersbourg.
- TCHOUBINACHVILI G. : Histoire de l'Art géorgien. Tbilissi, 1926.
- THAKAICHVILI E. : Le Géorgie antique (Documents) (k vol.). Tbilissi; La vie de Sainte-Mino. Tbilissi, 1890.
- THAMARACHVILI M. : Histoire du Catholicisme en Géorgie. Tbilissi, 1902.
- TSERETHELLI M. : Le Pays de Hatti. Constantinople, 1924; Notes sur la traduction de Gilgamech. Constantinople, 1921.

Rusca «Kitap isimleri fransızca olarak yazılmıştır»

- AKTI (Actes) : De la Commission archéologique au Caucase, t. I à XI. Tbilissi, 1868 et suiv.
- AVALOV Z. : L'indépendance de la Géorgie dans la politique internationale. Paris, 1924; La réunion de la Géorgie à la Russie. Pétersbourg, 1901.
- BARTOLD B. : Le Turkestan à l'époque de l'invasion mongole. Pétersbourg, 1900.
- BOROZDINE K. - A. : Souvenirs de Transcaucasie. En Mingrétie et en Svanétie. Pétersbourg, 1885.
- BOUTKOV : Matériaux pour la Nouvelle Histoire de Caucase (3 vol.) (1722 - 1803). Pétersbourg, 1869.
- BROSSET M. - F. : Correspondance des Rois géorgiens avec les Empereurs de Russie. Pétersbourg, 1861.
- DJAVAKHOV J. : L'organisation de l'Etat dans l'ancienne Géorgie et en Arménie. Pétersbourg, 1905.

Documents et Matériaux sur la politique extérieure de la Transcaucasie et de la Géorgie. Ed. du Gouvernement national de Géorgie. Tbilissi, 1919.

DOUBROVINE N. : Histoire de la guerre et de l'occupation russe au Caucase (7 vol.). Pétersbourg, 1871; Georges XII, dernier roi de Géorgie et la réunion à la Russie. Pétersbourg, 1896; La guerre du Caucase (1825-1907). Pétersbourg, 1869; Histoire de la guerre de Crimée et du siège de Sébastopol. Pétersbourg, 1900.

ESSADZE S. : Etudes historiques sur le gouvernement du Caucase, t. I, II, Tbilissi, 1907.

Histoire de la Russie au XIX siècle. Edit. «Granat», Pétersbourg, 1903.

IAKCHITCH G. : La Russie et la Porte Ottomane en 1812-1826, (Revue historique, t. XCI-XCII, 1906-1907.

INOSTRANZEV : Etudes des Sassanides. Pétersbourg, 1909; Tradition littéraires de la Perse aux premiers siècles de l'Islam. Pétersbourg, 1909.

KICHMICHÉV C.-O. : Les batailles de Nadir-Chah à Hérat, Gandahar, aux Indes et autres événements survenus en Perse après sa mort. Tbilissi, 1889.

La correspondance politique de Catherine II (1763-1769). Recueil de la Société Historique de la Russie, t. 51. Pétersbourg, 1886.

MAGAKI U. Histoire des Mongols au XIII siècle. Pétersbourg, 1871. (Trad. de l'arménien par PATKANOFF).

MARR N. : La Théorie Japhétide. Moscou, 1924. Le Caucase Japhétide et le troisième élément pour la création de la civilisation méditerranéenne Leipzig, 1920. Grammaire de la langue Tchane. Pétersbourg, 1910. Les dieux de la Géorgie païenne, selon les anciennes sources historiques géorgiennes; Jean Petritzi. Néoplatonisme géorgien.

MAMONTOV : Etude sur la Perse contemporaine. Pétersbourg, 1809.

PATKANOV H.-M. : Histoire des Mongols (de Kirakos de Gandza). Pétersbourg, 1874; Histoire des Mongols (extraits des oeuvres de Vardan, Orbélian et de Sembat). Pétersbourg, 1873.

POTTO : Le rétablissement de la domination russe au Caucase, t. I à XII. Tbilissi, 1901.

ROMANOVSKI : Le Caucase et la guerre du Caucase. Pétersbourg, 1860.

SAMARINE : Les confins de la Russie. Pétersbourg, 1868.

TSCHECHOUÏNE M. : La politique extérieure de la Russie au début du règne de Catherine II. Pétersbourg, 1896.

TSAGAREÏI A. : Edits et autres documents historiques du XVIII siècle relatifs à la Géorgie, t. I, II. Pétersbourg, 1891.

VESELOVSKI N. : Les relations diplomatiques et commerciales de la Russie moscovite avec la Perse, t. I, II. Pétersbourg, 1890.

ZEIDLITZ N. : Recueil de documents sur le Caucase, t. I, II. Tbilissi, 1871-1875.

Fransızca ve muhtelif diller

ADONZ Nicolas : Histoire d'Arménie. Les Origines. Paris, 1946.

AFCHAR Dr. : La politique européenne en Perse, Berlin, 1921.

ALLEN W.E.D. : A History of the Georgian People, London, 1932.

ARSLAN K. : Etude historique sur le peuple arménien. Paris, 1925.

AUTRAN C. : Summériens et Indo-Européens. Paris, 1928; Les langues propres à l'Asie Occidentale (V. Les Langues du Monde. Paris, 1924).

AVRIL Ad. : Documents relatifs aux Eglises de l'Orient. Paris, 1862.

BALTRUSAITIS Yurgis : Etude sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie, Paris, 1929; Art Summérien, Art Roman. Paris, 1929.

BARENTON H. : Etudes orientales, Paris, 1937.

BARATAIEV (Prince) : Documents numismatiques du Royaume de Géorgie. Paris, 1844.

BARCKHAUSEN J. : L'Empire Jaune de Genghis-Khan, Paris, 1935.

BELLAN L. : Chah-Abaz I-er. Paris, 1932.

BERGE Ad. : Voyage en Mingrétie. Paris, 1864.

BERNOUVILLE R. : La Svanéthie libre. Paris, 1875.

BON (E. de) : Les voyageurs modernes, t. IV. Paris, 1821.

BOTTA et FLANDIN : Les monuments de Ninive (5 vol.), Paris, 1849-1950).

BOUVAT : L'Empire Mongol, Paris.

CANTEMIR D. : Histoire de l'Empire Ottoman. Lyon, 1743.

CAROL J. : Les deux routes du Caucase. Paris, 1899.

CARRE L. : L'ancien Orient, t. I, II. Paris, 1874.

CAVAIGNAC E. : Le problème Hittite. Paris, 1936.

CHANTRE E. : Recherches anthropologiques dans le Caucase du Sud. Paris, 1855-1856; Origine de l'ancienneté du premier âge du fer au Caucase. Paris, 1892; L'âge des nécropoles préhistoriques au Caucase. Lisbonne, 1888; Aperçu sur l'Anthropométrie des peuples de la Transcaucasie. Paris; Les Dolmens du Caucase, Paris, 1885.

CHARDIN J. : Journal de voyage en Perse et aux Indes Orientales, par la Mer Noire et par la Colchide. Paris, 1883; Le couronnement de Soléiman. Paris, 1671.

CHESNAIS : Les peuples de la Transcaucasie pendant la guerre et durant la paix. Paris, 1921.

CLAUSTRE A. : Histoire de Thamaz-Kouli-Khan, Paris, 1743.

COHEN R. : La Grèce et l'Hellénisation du monde antique. Paris, 1934.

CONTENEAU (Dr. G.) : L'Asie Occidentale ancienne. Paris, 1936; La civilisation des Hittites et des Mitanniens. Paris, 1924; Manuel d'archéologie orientale, t. I à IV. 1927-1946.

DEBIDOUR : Histoire diplomatique de l'Europe, t. I, II. Paris, 1931.

- DEFREMERY M. : *Fragments des géographes et historiens arabo-persans inédits relatifs aux anciens peuples du Caucase*. Paris, 1849.
- DELAPORTE L. : *Les Hittites*. Paris, 1936; *La Mésopotamie*. Paris, 1924
- DELLA VALLE : *Viaggi* (3 vol.). Bologne, 1677.
- DESNOYER L. : *Histoire du peuple hébreux* (3 vol.). Paris, 1922-1930.
- DIEHL Ch. et MARCAIS G. : *Le monde oriental de 395 à 1081*. Paris, 1944
- DHORMO Ed. et DUSSAUT B. : *Les religions de Babylone et de l'Assyrie*. Paris, 1946.
- DOCUMENTS : *Le Peuple géorgien contre l'occupation bolchévique russe*. Paris, 1922.
- Documents relatifs à la questions de la Géorgie devant la Société des Nations. Paris, 1925.
- Documents présentés par le Gouvernement de la République de Géorgie à la première assemblée de la S.D.N. relatifs à l'armission de la Géorgie dans ladite Société. Londres, 1920.
- DRAPEYRON L. : *L'Empereur Héraclius et l'Empire Byzantin au VIIe siècle*. Paris, 1869.
- DRIAULT Ed. : *La question d'Orient*. Paris, 1922. *La politique orientale de Napoléon*. Paris, 1898.
- DROUVILLE F. : *Voyage en Perse*, t. I. Paris, 1825.
- DUBOIS DE MONTPEREUX : *Voyage autour du Caucase* (6 vol.). Paris, 1839-1843.
- DUCERCEAU P. - J. - A. : *Histoire de la Révolution perse*, t. I, II. Paris, 1728. *Histoire de Thamaz-Kouli-Khan*. Paris, 1742.
- DUFRENE : *Etude sur l'histoire de la production et du commerce de l'étain*. Paris, 1881.
- DULAURIER Ed. : *La Russie dans le Caucase* (Revue des Deux-Mondes, 17 juin 1860).
- DUMAS Père (Alex.) : *Le Caucase* (3 vol.). Paris, 1853.
- DUTHUIT G. : *Byzance et l'art au XIIe siècle*. Paris, 1926.
- FORSADE E. : *La Conférence de Vienne et la Question d'Orient* (Revue des Deux-Mondes, Paris, 1854).
- GAMBA (J. de) : *Voyage dans la Russie Méridionale et dans les provinces au-delà du Caucase* (2 vol.). Paris, 1825.
- GAZALES (E. de) : *Des Etablissements russes dans l'Asie Occidentale* (Revue des Deux-Mondes, 15-6/15-9, 1838).
- GLOTZ G. : *Histoire Grecque* (H.G.), t. I. Paris, 1938.
- GOBINEAU (A. de) : *Histoire de Perse*, t. I, II. Paris, 1869.
- GROUSSET R. : *L'Empire des Steppes*. Paris, 1939; *L'Empire Mongol*. Paris, 1941; *L'Empire du Levant*. Paris, 1946; *Histoire de l'Arménie*. Paris, 1947.
- HADDON A. - C. : *Les races humaines et leur répartition géographique*. Paris, 1930.

- HROZNY B. : *Histoire de l'Asie Antérieure*. Paris, 1947; *Code Hittite*. Paris.
- HUART Cl. : *La Perse antique et la civilisation iranienne*. Paris, 1925; *Histoires des Arabes*, t. I, II. Paris, 1913.
- ISAMBERT G. : *L'Indépendance grecque et l'Europe*. Paris, 1900.
- JEAN Ch. : *La religion sumérienne*. Paris, 1931.
- JESTON R. : *Tablettes sumériennes*. Paris, 1937.
- JONQUIÈRES (A. de la) : *Histoire de l'Empire Ottoman*. Paris, 1881.
- JOUGUET P. : *L'impérialisme macédonien et l'Hellénisme en Orient*. Paris, 1926.
- JUCHEREAU DE SAINT-DENIS : *Histoire de l'Empire Ottoman* (4 vol.) Paris, 1844.
- KARST J. : *Précis de numismatique géorgienne*. Paris, 193; *Littérature géorgienne chrétienne*. Paris, 1934. *Le Code de Vakhtang VI. Commentaires historiques*, t. I et II. Strasbourg, 1937; *Code médiéval de la Géorgie*, t. II, III, IV. Strasbourg, 1938-1939.
- KHAKHANOV A. : *Histoire de Géorgie*. Paris, 1900.
- KLAPROTH J. : *Voyages aux Monts Caucase et en Géorgie* (2 vol.). Paris, 1823.
- KUFTIN B. : *Archeological Excavations in Trialeti*. Tbilissi, 1941.
- LAMBERTI, Arch. : *Relazione della Colchida, poggii della Mengrelia nella quale si trata dell'origine, costumi e così naturali di quei paesi*. Napoli, 1654.
- LAMOUCHE (Col.) : *Histoire de la Turquie depuis ses origines jusqu'à nos jours*. Paris, 1934.
- LANGLOIS V. : *La numismatique géorgienne*. Bruxelles, 1867.
- LAVALLÉE Th. : *Histoire de l'Empire Ottoman depuis les temps anciens jusqu'à nos jours*.
- LE FUR L. : *Le Géorgie et le droit international*. Paris, 1933.
- LEHMAN-HAUPT C. - E. : *On the origin of the Georgians* («Georgica») *A Journal of Georgian and Caucasian Studies*. No. 4-5, London.
- LENORMANT F. : *Histoire ancienne de l'Orient* (6 vol.). Paris, 1831.
- Lettres inédites des membres de la Mission Gardane en Perse, 1808-1809*. Paris, 1923.
- MALCOLM (Sir Yann) : *Histoire de la Perse* (3 vol.). Paris, 1821.
- MARGAT M. : *Histoire de Tamerlan* (2 vol.). Paris, 1739.
- MARS (V. de) : *La Cour et le Cabinet de Berlin dans la question d'Orient* (Revue des Deux-Mondes, I-XII, 1854).
- MARR N. et BRIÈRE M. : *La langue géorgienne*. Paris.
- MARTIN J. et BRIQUET P. - F. : *L'U.R.S.S. à Genève*. Genève, 1934.
- MASPERO G. : *Histoire ancienne des Peuples de l'Orient* (3 vol.). Paris, 1895-1908.
- MELLA J. : *Mustapha-Kémal et la rénovation de la Turquie*. Paris, 1923.

- MINORSKI V. : La Perse au XV-e siècle. Paris, 1934; *Esquisse d'une Histoire de Nadir-Chah*. Paris, 1934.
- MIRKINE-GUETZEVITCH B. : La doctrine soviétique de droit international. Paris, 1921.
- MORET Al. : Histoire de l'Orient (H.G.). Paris, 1941.
- MORGAN (J. de) : Mission scientifique au Caucase (2 vol.). Paris, 1889; *Les métaux précieux dans l'Asie antérieure* (extrait «Revue d'Ethnographie et de Sociologie»), Paris, 1911; *Préhistoire orientale*, t. I, II. Paris, 1925--1926; *Histoire de Peuple arménien*. Paris, 1919.
- MAURIER J. : L'Art au Caucase. Bruxelles, 1912.
- NEVE F. : Exposé des guerres de Tamerlan et de Chah-Mokh dans l'Asie Occidentale, Bruxelles, 1860.
- NIPOLD O. : La Géorgie du point de vue du droit international. Genève, 1920.
- NOUVEAU : *Journal Asiatique*, t. IX, 1838. (Documents relatifs à la mission du Prince S.S. Orbéliani en France.)
- OSSON (C. d') : *Histoire des Mongols* (3 vol.). Amsterdam, 1834. *Les peuples du Caucase au X-e siècle*. Paris, 1823.
- OLIVIER G.-A. : *Voyage dans l'Empire Ottoman, l'Egypte, la Perse, etc.* (4 vol.). GGenève, 1807.
- PARROT A. : *Archéologie mésopotamienne*. Paris, 1946.
- PEISSONNEL (Ch. de) : *Essai sur les troubles actuels de Perse et de Géorgie*. Paris, 1754.
- PICAULT Ch. : *Histoire des Révolutions en Perse. Le XVIII-e siècle* (2 vol.). Paris, 1810.
- POUYOULAT M. : *La question des Lieux-Saints*, Paris, 1853.
- RICAUT M. : *Histoire de l'Empire Ottoman*. La Haye, -709.
- RINGLEMAN M. : *Essai sur l'Histoire du Génie Rural. La Chaldée*. Paris, 1907.
- ROSTOVITZEV M. : *L'Age du cuivre dans le Caucase septentrional et la Civilisation de Sumer* (Revue Archéologique, 1920, t. II). Paris.
- SAFRASTIAN A. : *The Hurri-Lands*. «Georgica» No. 4-5, London, 1937
- SAINTE-PIERRE (Duc d'Almazan) : *La Turquie pendant la guerre d'Orient* (Revue des Deux-Mondes, 15 mai-1/er juin 1860).
- SALABERG (M. de) : *Histoire de l'Empire Ottoman* (4 vol.). Paris, 1824.
- SCHEIL P. : *La loi de Hamourabi*, Paris, 1904.
- SCHLUMBERGER G. : *L'Épopée byzantine à la fin du X-e siècle* (3 vol.) Paris, 1896-1905.
- SINEOKOV : *Les relations russo-géorgiennes*. Paris, 1925.
- SPENSER Ed. : *Travels in Circassia, Krim-Tartary, etc.* London, 1838.
- TAMARATI M. : *L'Eglise Géorgienne des origines jusqu'à nos jours*. Rome, 1910.

- TAVERNIER R. : *Six voyages en Turquie, en Perse et aux Indes* (2 vol.) Paris, 1681.
- THAKAICHVILI E. : *Georgian Chronology and the beginning of Bagratid rule in Georgia*. «Georgica» No. 1, London, 1935.
- TOURNEFORT (J.-P. de) : *Relation d'un voyage au Levant* (2 vol.). Londres, 1703.
- Traité conclu en 1783 entre Catherine II, impératrice de Russie, et Iracli II, roi de Géorgie* (Recueil de lois russes, vol. XXI et recueil de MARTEN, II-e édition, tome VII).
- Traité conclu le 7 mai 1920 entre la République démocratique de Géorgie et la République socialiste fédérative soviétique russe*. Paris, 1924.
- TROTZKY L. : *Histoire de la Révolution russe*, t. I, II, III, IV. Paris, 1933-1934; *Entre l'impérialisme et la révolution*. Paris.
- TSERETHELI G. : *The Urartean monuments in the georgian Museum Tbilissi*. Tbilissi, 1939.
- TSERETHELI M. : *The Asianic (Asia Minor) elements in national georgian paganism*. «Georgica», No. 1. London, 1935.
- VALBERT M.-G. : *La guerre russo-turque en 1828 et en 1877* (Revue des Deux-Mondes, 1-er juin 1877).
- VASSILIEV A. : *Histoire de l'Empire byzantin*, t. I, II. Paris, 1932.
- VILLENEUVE (M. de) : *La Géorgie*, Paris, 1870.
- WOOLEY C.-L. : *Les Sumériennes*. Paris, 1930.

DAVID KARABADZE : İmereti, Annem

AKSİSEDA MATBAASI

İSTANBUL — 1968

PROF. GEORGE DUMEZİL

1898'de Paris'te doğdu. 1925 - 1931 yıllarında İstanbul Üniversitesi'nde Hİndü - Avrupaî dilleri ve dinlerini okuttu. 1931 - 33 yıllarında İsveç Upsala Üniversitesinde öğretimine devam etti, 1933 - 1948 yıllarında Paris Üniversitesinde yine Ari ırkın dili, dini ve uygarlığı derslerini verdi. 20 yıldan beri de Collège de France'da aynı konuyu işlemektedir. Bundan 42 yıl önce İstanbul'da iken Gürcü Katedral Kilisesinde Gürcüce öğrendi. Böylece Kafkas dillerine ilgi göstermeğe başladı, Çerkes ve Lâz dillerini öğrendi. Ari ırk ve Kafkas Ulusları hakkında pek çok değerli eserleri vardır. Bu konularda dünyaya çapında bir otoritedir. Sayın profesörün, kitabımız hakkındaki düşüncelerini kendi elyazısıyla takdim ediyoruz:

10 juillet 1968

Cher Ahmet Bey,

C'est à Istanbul, il ya quante-vingt ans, que j'ai appris à connaître, avec le Dr. de Feriköy, la langue et la littérature géorgiennes. Puis, en Turquie encore, j'ai étendu mon intérêt au Caucase du Nord. Ainsi ces passionnantes études se trouvent indissolublement liées en moi à l'amour de la Turquie, ma seconde patrie.

Aussi est-ce avec joie que j'apprends que vous allez publier un livre où vous révélez à vos compatriotes les beautés et les grandeurs de la Géorgie, de cette nation que l'histoire a bien souvent associée à la Turquie. Nul n'estait plus qualifié que vous pour cette entreprise. Turc, patriote turc, n'avez-vous pas vous-même découvert et patiemment exploré ce dont vous allez parler? Je me propose profit et plaisir à vos livres.

En toute sympathie

Costa Xerri